॥ ॐ तत्सत् ॥

तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यार्थ

[मूळ श्रुति, अर्थ, शांकरभाष्य, स्पष्टीकरण व अवतरणें यांसह भाष्यार्थ.]

संपादक व प्रकाशक

आचार्यभक्त—विष्णु वामन बापटशास्त्री.

आवृत्ति दुसरी.

वैशाख शु० १५ शके १८४६ रक्ताक्षीनाम संवत्सर.

पुणें, ता० १८ मे १९२४

किंमत [illegible] रुपाये

प्रस्तावना

तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यार्थाची पहिली आवृत्ति संपल्यामुळें आज ही दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध करीत आहों. यांत पुष्कळच सुधारणा केली आहे. पहिल्या आवृत्तींतील बहुतेक सर्व दोष काढून अधिक सुबोध होण्यासाठीं भाष्याचीं वाक्यें ठिकठिकाणीं तोडलीं आहेत, हें वाचकांच्या लक्षांत येईल. पहिल्या आवृत्तींत श्रुतीचा अर्थ दिला नव्हता. कारण त्यापूर्वी '**सार्थ तैत्तिरीयोपनिषद्**' प्रसिद्ध केलें होतें. पण या आवृत्तींत श्रुतीचा सरळ अर्थ दिला आहे. तिचा शब्दशः अर्थ व सर्व उपनिषदांचें सिंहावलोकन "**सुबोध उपनिषत्संग्रहांत**" सविस्तर दिलेलीं आहेत. जिज्ञासूंनीं तीं त्यांत पहावीं.

वि. वा. बापट

अनुक्रमणिका

ॐ तत्सत् ।

तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यार्थ

उपोद्घात

[कृष्ण यजुर्वेदाच्या तैत्तिरीयशाखेच्या उपनिषदाचें व्याख्यान करण्याची इच्छा करणारे भगवान् भाष्यकार त्या उपनिषदाचें प्रतिपाद्य असें जें 'जगाच्या जन्मादिकांचें कारण' या तटस्थ लक्षणानें मंदमतींना सामान्यतः ज्ञात होणारें व 'सत्य-ज्ञानादि' स्वरूप-लक्षणानें विशेषतः निश्चित झालेलें ब्रह्म तें नमस्काराच्या मिषानें संक्षेपतः दाखवितात—]

यस्माज्जातं जगत्सर्वं यस्मिन्नेव प्रलीयते ।
येनेदं धार्यते चैव तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—[यस्मात् सर्वं जगत् जातं—] ज्याच्यापासून हें सर्व जगत् उत्पन्न झालें, [यस्मिन् एव प्रलीयते—] ज्यामध्येंच तें पूर्णपणें लीन होतें व [येन च इदं धार्यते—] ज्याच्याकडून हें धारण केलें जातें [तस्मै ज्ञानात्मने नमः—] त्या ज्ञानात्म्याला नमस्कार असो. ('यस्मात्' ही पंचमी विभक्ति निमित्त व उपादान या अर्थीं साधारण असल्यामुळें त्या पदानें ब्रह्माचें दोन्ही प्रकारचें कारणत्व विवक्षित आहे. 'यस्मिन्०' इत्यादि दुसऱ्या चरणानें जगाची प्रकृति दाखविली आहे. कारण कार्याचा विलय नियमानें प्रकृतींतच होतो. 'येन०' इत्यादि तिसऱ्या चरणानें जगाचें साधारण कारण सांगितलें आहे. या श्लोकाच्या तिन्ही चरणांनीं ब्रह्माचें तटस्थ लक्षण सांगितलें आहे आणि 'ज्ञानात्मने' या पदानें त्याचें स्वरूपलक्षण सांगितलें आहे.) [—गुरुभक्ति हें विद्याप्राप्तीचें अंतरंग साधन आहे, असें सुचविण्यासाठीं गुरूंना प्रणाम करितात—]

यैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः ।
व्याख्याताः सर्ववेदान्तास्तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥२॥

अन्वयार्थ—[पूर्वं यैः गुरुभिः इमे सर्ववेदान्ताः पदवाक्यप्रमाणतः व्याख्याताः—] पूर्वीं ज्या गुरूंनीं हे सर्व वेदान्त—उपनिषदें पदें, वाक्यें व अनुमानादि प्रमाणें यांच्या विवेचनपूर्वक स्पष्ट रीतीनें सांगितलीं—त्यांचें व्याख्यान केलें. [अहं तान् नित्यं प्रणतः

अस्मि–] मी त्यांच्यापुढें नित्य प्रणत आहें. [–आतां भाष्यकार आपल्या इष्ट कर्तव्याची प्रतिज्ञा करितात—]

तैत्तिरीयकसारस्य मयाऽऽचार्यप्रसादतः ।
विस्पष्टार्थरुचीनां हि व्याख्येयं संप्रणीयते ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—[मया तैत्तिरीयकसारस्य इयं व्याख्या विस्पष्टार्थरुचीनां अर्थे आचार्य-प्रसादतः संप्रणीयते–] मी तैत्तिरीयकसाराची ही व्याख्या विशेष प्रकारें स्पष्टार्थ जाणण्याची इच्छा करणारांकरितां आचार्यांच्या प्रसादानें करतों. (मजकडून ही व्याख्या केली जाते, असा मूळ श्लोकांत कर्मणि प्रयोग आहे. ज्यांना शास्त्रव्युत्पत्ति झालेली असते, त्यांना पदांपासून शब्दार्थाचें स्मरण होऊं शकतें, आणि शब्दांनीं ज्याचें स्मरण करून दिलें आहे अशा शब्दार्थांचा जो संसर्ग तोच वाक्यार्थ आहे. शिवाय सूत्रकारांनीं उपनिषदांच्या तात्पर्याचें निरूपण केलें आहे. यास्तव आमचा हा प्रयत्न व्यर्थ आहे, असें जरी वाटलें तरी मंदमतींना स्वतःच बोध होऊं शकत नाहीं. यास्तव तशा अगदीं पष्टार्थाची इच्छा करणारांकरितां हें व्याख्यान आहे, असा भाष्यकारांचा आशय आहे.)

[–' या उपनिषदाची निराळी व्याख्या करण्याचें कांहीं कारण नाहीं. कारण कर्म-विचारांतच त्याचा अर्थ येऊन गेला आहे, आणि निःश्रेयस म्ह० मोक्ष हें प्रयोजन कर्मांच्या अनुष्ठानानेंच सिद्ध होणें शक्य आहे, ' असें कोणी म्हणेल म्हणून भाष्यकार कर्मकांडाचें प्रयोजन '**नित्यानि०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—नित्यान्यधिगतानि कर्माण्युपात्तदुरितक्षयार्थानि, काम्यानि च फला-र्थिनां पूर्वस्मिन्ग्रन्थे ॥

भाष्यार्थ—पूर्व ग्रथांत ह्म० कर्मकांडांत संचित पापाचा क्षय व्हावा यासाठीं सांगि-तलेल्या–पापक्षय हें ज्यांचें प्रयोजन आहे, अशा नित्य कर्मांचें ज्ञान झालें, तीं कर्में कळलीं. त्याचप्रमाणें फलाची इच्छा करणाऱ्या पुरुषांना त्या त्या फलासाठीं करावयास उचित असलेल्या काम्य कर्मांचेंहि ज्ञान झालें. (वरील शंकेचें समाधान—जैमिनीनें ' अथातो धर्मजिज्ञासा ' या सूत्रांत धर्मशब्दाचा उल्लेख करून साध्य धर्माचाच विचार करून सिद्ध वस्तूचा विचार सोडला आहे. त्यामुळें उपनिषदें गतार्थ झालेलीं नाहींत; त्यांचा अर्थ धर्मविचारांत–कर्मविचारांत–होऊन गेलेला नाहीं. ' पुरुष धर्माचरणानें पापाचा क्षय करतो, ' सार्थ ना. पृ. ७८–अशा अर्थाचें श्रुतिवाक्य असल्यामुळें जिवंत मनुष्याला अवश्य कर्तव्य असलेलीं कर्में संचित पापकर्मांचा क्षय व्हावा, यासाठीं आहेत. मोक्षप्राप्तीसाठीं तीं नाहींत. कर्मकांडांत केवल यावज्जीव अवश्य कर्तव्य अस-लेलीं नित्य कर्मेंच ज्ञात झालेलीं नाहींत. तर स्वर्ग, पशु इत्यादिकांची इच्छा करणाऱ्या

पुरुषांकरितां काम्य कर्मेंहि ज्ञात झालीं आहेत. तींहि मोक्षाकरितां नाहींत. कारण ज्यांना स्वर्गाची इच्छा असेल त्यानें अमुक करावें, पशूची इच्छा असेल त्यानें अमुक करावें; इत्यादि विधानांप्रमाणें ' ज्याला मोक्षाची इच्छा असेल त्यानें अमुक कर्म करावें, ' असें विधान कोठेंहि नाहीं. यास्तव संसार हेंच कर्मांचें फल आहे.) [–याप्रमाणें कर्मकांडाचा अर्थ सांगून त्यांत ज्यांचा विचार केलेला नाहीं अशा उपनिषदांचें प्रयोजन '**इदानीं०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—इदानीं कर्मोपादानहेतुपरिहाराय ब्रह्मविद्या प्रस्तूयते ॥

भाष्यार्थ—आतां कर्मांच्या उपादानामध्यें म्ह० अनुष्ठानामध्यें जो हेतु त्याच्या निवृत्तीकरितां ब्रह्मविद्येचा आरंभ केला जातो. (अर्थात् उपनिषदें कर्मांचें त्यांच्या हेतू-सह उन्मूलन करणारीं असल्यामुळें कर्मकांडाच्या विरुद्ध आहेत. त्यामुळें कर्मकांडांत तीं गतार्थ होऊं शकत नाहींत.) ["–अहोपण, कर्मानुष्ठानाचा हेतु नियोग आहे. नियोग म्हणजे ' हें कर ' अशा प्रकारचें विधिवाक्य. तो प्रमाणसिद्ध असल्यामुळें त्याचा विद्येशीं विरोध संभवत नाहीं." या शंकेचा परिहार '**कर्महेतुः०**' इत्यादि भाष्यानें करितात—]

भाष्यं—कर्महेतुः कामः स्यात् । प्रवर्तकत्वात् । आप्तकामानां हि कामाभावे स्वात्मन्यवस्थानात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । आत्मकामित्वे चाप्तकामता । आत्मा हि ब्रह्म । तद्विदो हि परप्राप्तिं वक्ष्यति । अतोऽविद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं परप्राप्तिः । " अभयं प्रतिष्ठां विन्दते " " एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति " इत्यादि श्रुतेः ॥

भाष्यार्थ—कर्मांचा हेतु काम आहे. (नियोग नव्हे.) कारण काम पुरुषाचा प्रवर्तक आहे. (अमुक साध्याचें हें अमुक साधन आहे, एवढेंच शास्त्र सांगतें. तें ऐकून ज्याचा ज्याविषयीं अभिलाष असतो, तो त्यामध्यें कामामुळेंच प्रवृत्त होतो. यास्तव कामच प्रवर्तक आहे. नियोग नव्हे. नियोगामध्यें प्रवर्तकत्वाचा संभवहि नाहीं, असा भावार्थ.)[–'काम असला तरच पुरुषाची प्रवृत्ति होते' असा काम व प्रवृत्ति यांचा अन्वय दाखवून 'कामाच्या अभावीं प्रवृत्तीचाहि अभाव होतो' असा व्यतिरेक '**आप्तकामानां०**' इत्यादि भाष्यानें दाखवितात–]=कारण ज्यांना सर्व काम प्राप्त झाले आहेत, ज्यांच्या सर्व इच्छा पूर्ण झाल्या आहेत अशा पुरुषांचें कामाच्या अभावीं स्वात्म्यामध्यें—स्वरूपा-मध्यें अवस्थान होत असल्यामुळें त्यांच्या प्रवृत्तीची अनुपपत्ति होते.[–" अहोपण, इष्ट विषयाची प्राप्ति झाली म्हणजे कामाची निवृत्ति होते, असा अनुभव आहे. त्यामुळें इष्ट विषयप्राप्ति हाच कामनिवृत्तीचा हेतु आहे. विद्या कामनिवृत्तीचा हेतु नव्हे. 'तेव्हां कर्मांच्या

हेतूचा परिहार करण्यासाठीं विद्येचा आरंभ आहे,' असें कसें ह्मणतां?" अशी शंका घेऊन '**आत्मकामित्वे०**'इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आत्म्याची कामना झाली कीं आप्तकामता सिद्ध होते. (अर्थात् इष्ट विषयाची प्राप्ति झाली असतां कामाची तात्कालिक शांति होते; सर्वथा उच्छेद होत नाहीं. कारण कामाचा जर सर्वथा उच्छेद झाला असता तर पुनः विषयाची आकांक्षाच झाली नसती. परंतु इतर विषय तर राहिलेच, पण त्या विषयाचीहि थोड्याच वेळानें पुनः कामना होते, असा अनुभव आहे. यास्तव विषयप्राप्ति झाली असतां क्षणभर होणारी जी तृप्ति ती खरी कामनिवृत्ति नव्हे. आत्मा हीच एक परमार्थ वस्तु आहे. त्याहून दुसरी वस्तूच नाहीं, अशी निरंकुश आप्तकामताहि आत्मकामत्व झालें असतांच होते. कारण आत्मकाम झाल्यावर कामना करण्यास योग्य असें दुसरें कांहीं उरतच नाहीं. ज्याला आत्म्याचें अद्वय आनंदरूप माहीत नसतें तोच विषयांना आत्मव्यतिरिक्त पाहतो व त्यांची इच्छा करतो. अर्थात् काम आत्म्याच्या अज्ञानामुळें उद्भवणारा असल्यामुळें आत्मविद्याच त्याच्या निवृत्तीचें साधन आहे असा भावार्थ.) [–"अहो, आत्मविद्या कामविरोधिनी असू दे. पण तुम्ही कर्महेतूच्या परिहारासाठीं ब्रह्मविद्या आरंभिली जाते असें कसें म्हणता?" याचें उत्तर–'**आत्मा हि०**'या वाक्यानें देतात–]=आत्माच ब्रह्म आहे. (त्यामुळें कर्म-हेतु जो काम त्याच्या निवृत्तीसाठीं ब्रह्मविद्या आरंभिली जाते.)=आनन्दमय परमात्म्याला जाणणाऱ्या पुरुषालाच परप्राप्ति होते, असें श्रुति पुढें सांगेल. यास्तव अविद्येची निवृत्ति झाली असतां स्वात्म्यामध्यें, स्वतःच्या अविनाशी स्वरूपामध्यें स्थित होणें ही परप्राप्ति आहे. 'अभयं प्रतिष्ठां विन्दते' सु. उ. पृ.२२६–'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति' सु.उ.पृ.२३३–इत्यादि श्रुति याविषयीं प्रमाण आहे. [–येणेंप्रमाणें उपनिषदें कर्मकांडानें गतार्थ झालेलीं नाहींत व कर्मांच्या अनुष्ठानानें स्वरूपावस्थानरूप मोक्ष संभवत नाहीं; यास्तव उपनिषदांच्या व्याख्यानाचा आरंभ करणें उचित आहे, असें सांगून पुनः त्याचा आरंभ करण्याची कांहीं आवश्यकता नाहीं असें ह्मणणाऱ्या वाद्याचा अभिप्राय '**काम्यप्रतिषिद्धयोः०**' इत्यादि भाष्यानें प्रगट करितात–]

भाष्यं—काम्यप्रतिषिद्धयोरनारम्भादारब्धस्य चोपभोगेन क्षयान्नित्यानुष्ठानेन प्रत्यवायाभावादयत्नत एव स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः ॥

भाष्यार्थ—काम्य व निषिद्ध कर्मांचा आरंभच केलेला नसल्यामुळें व प्रारब्ध कर्मांचा, त्यांच्या फलांचा उपभोग घेतल्यानें क्षय झाल्याकारणानें आणि नित्य कर्मांच्या अनुष्ठानानें प्रत्यवायाचा अभाव झाल्यामुळें अनायासानेंच स्वात्म्यामध्यें अवस्थान, हा मोक्ष सिद्ध होतो. (कारण काम्य व निषिद्ध कर्मांचें अनुष्ठान, प्रारब्धाचा अवशेष व प्रत्यवायप्राप्ति हीं पुनर्जन्माचीं कारणें आहेत. यास्तव त्यांचा अभाव होतांच आगामि

–पुढील शरीराची उत्पत्ति होत नाहीं आणि शरीराच्या अभावीं स्वरूपावस्थानरूप मोक्ष यत्नावांचूनच सिद्ध होतो. म्हणजे शरीराच्या उत्पत्तीचें कांहीं कारणच न राहिल्यामुळें मोक्षाकरितां निराळा यत्न करावा लागत नाहीं. अर्थात् मोक्ष अन्य उपायानें साध्य होण्यासारखा जर आहे तर ज्ञानाकरितां उपनिषदाच्या व्याख्यानास आरंभ करण्याची काय आवश्यकता आहे, असा भावार्थ.)[–आतां याविषयींच '**अथवा०**' इत्यादि भाष्यानें दुसरें मत सांगतात–]

भाष्यं—अथवा निरतिशयायाः प्रीतेः स्वर्गशब्दवाच्यायाः कर्महेतुत्वात्कर्मभ्य एव मोक्ष इति चेत् ॥

भाष्यार्थ—अथवा स्वर्गशब्दवाच्य निरतिशय प्रीतीला कर्महेतुत्व असल्यामुळें कर्मांपासूनच मोक्ष होतो, असें ह्मणाल (तर तें बरोबर नाहीं. ज्योतिष्टोमादि जें स्वर्गाचें साधन तेंच मोक्षाचें साधन आहे. कारण स्वर्ग या शब्दाचा अर्थ अशा निरतिशय प्रीतीचा मोक्षावांचून इतर अवस्थेंत संभव नाहीं आणि शरीर असेपर्यंत क्लेश होणें, अत्यंत अवश्य आहे, असा भावार्थ) [–यांतील पहिलें मत हा ऐकभविक पक्ष आहे. ऐकभविक ह्म० सर्व संचित कर्मांमुळें एकच उत्तर जन्म प्राप्त होतो, अशी समजूत. यास्तव भाष्यकार प्रथम त्या मताचेंच निरसन '**न कर्मानेकत्वात्०**'इत्यादि भाष्यानें कारितात–]

भाष्यं—न । कर्मानेकत्वात् । अनेकानि ह्यारब्धफलान्यनारब्धफलानि चानेकजन्मान्तरकृतानि विरुद्धफलानि कर्माणि सम्भवन्ति । अतस्तेष्वनारब्धफलानामेकस्मिञ्जन्मन्युपभोगक्षयासंभवाच्छेषकर्मनिमित्तशरीरारम्भोपपत्तिः कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्च । "तद्य इह रमणीयचरणाः" "ततः शेषेण" इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः ॥

भाष्यार्थ—तें बरोबर नाहीं. कारण कर्मैं अनेक आहेत. ज्यांच्या फलांना आरंभ झाला आहे व ज्यांच्या फलांना आरंभ झालेला नाहीं, अशीं अनेक अन्य जन्मांमध्यें आचरलेलीं व विरुद्ध फळें देणारीं अनेक कर्मैं संभवतात, हें श्रुतींत प्रसिद्ध आहे. यास्तव त्यांतील ज्यांच्या फलांना आरंभ झालेला नाहीं, जीं कर्मैं फलोन्मुख झालेलीं नाहींत् त्यांचा एका जन्मांत फलोपभोगानें क्षय होणें संभवत नाहीं. त्यामुळें अवशिष्ट राहिलेल्या कर्मांच्या निमित्तानें शरीराचा आरंभ होऊं शकतो आणि कर्मांच्या शेषाचीहि सिद्धि होते. याविषयीं "या लोकीं जे रमणीय–शुभ आचरण करणारे असतात त्यांना ब्राह्मणादि शुभ योनि प्राप्त होते आणि जे अशुभ आचरण करणारे असतात त्यांना कुत्रा, चांडाल इत्यादिकांची अशुभ योनि प्राप्त होते" छां. भा. ५. १०. ७. सु.उ. पृ.४०७'उपभोग घेऊन राहिलेल्या कर्मांच्या योगानें जीवाला उत्तरशरीर प्राप्त होतें.' गी. भा. पृ. ११९५

इत्यादि अनेक श्रुति-स्मृतिवचनें प्रमाण आहेत. (मुमुक्षूनें वर्तमान शरीरानें काम्य व निषिद्ध आचरण जरी न केलें तरी संचित कर्मच अनेक प्रकारचें संभवतें. त्यामुळें एकाच जन्मांत त्याचा उपभोगानें क्षय होऊं शकत नाहीं. अर्थात् वाद्यानें ' अनायासानें मोक्ष होतो ' याविषयीं वर जो हेतु दिला आहे, तो असिद्ध आहे. "मरणानें अभिव्यक्त झालेलीं सर्व कर्में मिळून एका शरीराचा आरंभ करितात. त्या शरीरांत सर्व कर्मांचा उपभोगानेंच क्षय झालेला असतो. त्यामुळें संचित कर्मच उरत नाहीं. " या शंकेचें निराकरण करण्यासाठीं ' विरुद्धफलानि ' असें भाष्यांत म्हटलें आहे. स्वर्ग हें फल देणाऱ्या ज्योतिष्टोमादि कर्मांचा व नरक हें फल देणाऱ्या ब्रह्महत्यादि कर्मांचा एकाच देहांत भोगानें क्षय होणें शक्य नाहीं. मरण सर्व कर्मांचें अभिव्यंजक आहे, मरण सर्व कर्मांना अभिव्यक्त करणारें आहे, याविषयीं कांहीं प्रमाण नाहीं. त्यामुळें बलवान् कर्मानें ज्याला प्रतिबंध केला आहे, अशा दुर्बल कर्मांचें अवस्थान संभवतें, असा याचा भावार्थ. "अहो-पण, हें तुमचें म्हणणें केवल संभावनामात्र आहे, म्ह० त्याचा नुस्ता संभव आहे, एवढेंच त्यावरून ठरतें. पण त्याविषयीं कांहीं प्रमाण नाहीं," अशी आशंका घेऊन तिच्या निरसनार्थ 'कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्च०'इत्यादि भाष्य आहे. "वर्णाश्रमी लोक मरून परलोकीं जाऊन कर्मफलाचा अनुभव घेऊन ' ततः शेषेण '—त्यांतून अवशिष्ट राहिलेल्या कर्मानें विशिष्ट जन्म घेतात," असें गौतम धर्मसूत्र आहे. वरील छांदोग्य श्रुति व हें सूत्र स्वर्गांतून खालीं येणाऱ्या अनुशयी जीवांचें अवशिष्ट कर्म विद्यमान असतें, असें दाखवितात, असा याचा भावार्थ. सु. ब्र. अ. ३. पा. १. अ. २ पृ. २५६ पहा.) [—आतां वादी संचित कर्मांचें अस्तित्व स्वीकारून दुसऱ्या देहाचा आरंभ होणार नाहीं, असें **'इष्टानिष्ट०'** इत्यादि भाष्यानें सांगतो—]

भाष्यं—इष्टानिष्टफलानामनारब्धानां क्षयार्थानि नित्यानीति चेत् ।

भाष्यार्थ—इष्ट व अनिष्ट अशीं दोन्हीं प्रकारचीं फळें देणाऱ्या संचित कर्मांच्या क्षयाकरितां नित्य कर्में आहेत, असें जर म्हणाल [तर तें म्हणणें भाट्ट मीमांसकांच्या सिद्धान्ताच्या विरुद्ध आहे, असें ' **न०** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—न । अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । प्रत्यवायशब्दो ह्यनिष्टविषयः । नित्याकरणनिमित्तस्य प्रत्यवायस्य दुःखरूपस्याऽऽगामिनः परिहारार्थानि नित्यानीत्यभ्युपगमान्नानारब्धफलकर्मक्षयार्थानि ॥

भाष्यार्थ—तर तें बरोबर नाहीं. कारण नित्य कर्मांचें अनुष्ठान जर न केलें तर प्रत्यवायप्राप्ति होते, असें शास्त्रांत सांगितलें आहे. प्रत्यवाय हा शब्द नेहमींच अनिष्टविषय आहे. नित्य कर्मांचें अनुष्ठान न करणें, या निमित्तामुळें उत्पन्न होणाऱ्या दुःखरूप

आगामि–भविष्यत्कालीन प्रत्यवायाच्या परिहारासाठीं नित्य कर्में आहेत, असा सिद्धान्त असल्यामुळें तीं ज्यांच्या फलास आरंभ झालेला नाहीं, अशा कर्मांच्या क्षयासाठीं आहेत असें म्हणतां येत नाहीं. [बरें, 'मुमुक्षूनें केलेलीं नित्यादि कर्में संचित कर्मांचा क्षय करण्यासाठींच आहेत, ' असें जरी समजलें तरी इष्टसिद्धि होत नाहीं, असें '**यदि नाम०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—यदि नामानारब्धकर्मक्षयार्थानि नित्यानि कर्माणि तथाऽप्यशुद्धमेव क्षपयेयुर्न शुद्धम्। विरोधाभावात् । न हीष्टफलस्य कर्मणः शुद्धरूपत्वान्नित्यैर्विरोध उपपद्यते । शुद्धाशुद्धयोर्हि विरोधो युक्तः ॥

भाष्यार्थ—आतां अनारब्ध–संचित कर्मांच्या क्षयासाठीं नित्य कर्में आहेत, असें जरी समजलें तरीसुद्धां तीं अशुद्ध कर्मांचाच क्षय करूं शकतील; शुद्ध कर्मांचा क्षय करूं शकणार नाहींत. कारण नित्य कर्में व शुद्ध कर्में यांचा विरोध नाहीं. ज्यांचें फल इष्ट –शुभजन्मरूप आहे अशा कर्मांला शुद्धरूपत्व असल्यामुळें म्ह० इष्ट फल देणारीं कर्में शुद्ध असल्यामुळें त्यांचा नित्य कर्मांशीं विरोध संभवत नाहीं. कारण शुद्ध व अशुद्ध यांचाच विरोध असणें सयुक्तिक आहे. [' मुमुक्षूनें काम्य कर्मांना वर्ज्य करावें ' असें जें वर वाक्यानें म्हटलें आहे तें विवेकबल नसल्यास दुर्घट आहे. कारण मूल अज्ञान असेपर्यंत कामाचा उद्भव होणें, अगदीं अपरिहार्य आहे, असें '**न च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—न च कर्महेतूनां कामानां ज्ञानाभावे निवृत्त्यसंभवादशेषकर्मक्षयोपपत्तिः । अनात्मविदो हि कामोऽनात्मफलविषयत्वात्। स्वात्मनि च कामानुपपत्तिर्नित्यप्राप्तत्वात्स्वयं चात्मा परं ब्रह्मेत्युक्तम् ॥

भाष्यार्थ—ज्ञानाच्या अभावीं कर्माला कारण होणाऱ्या कामांची निवृत्ति होण्याचा असंभव असल्यामुळें सर्व कर्मांच्या क्षयाचा संभव नाहीं. अनात्मज्ञालाच काम होतो. कारण तो अनात्मफलविषय असतो. म्ह० त्या कामाचा विषय अनात्मरूप वस्तु असते. [–" अहोपण काम. अज्ञानमूलक नाहीं. कारण आत्मज्ञांमध्येंहि तो दिसतो " अशी आशंका घेऊन '**स्वात्मनि०**' या भाष्यानें सांगतात–]=स्वात्म्याविषयीं काम होणें अनुपपन्न आहे. कारण आत्मा नित्य प्राप्त आहे आणि स्वतः आत्मा परब्रह्म आहे, हें वर सांगितलेंच आहे. (सर्व आत्मा आहे, असें पाहणारांना तत्त्वतः विषयाचाच अभाव होत असल्यामुळें त्यांचा काम संभवत नाहीं. भोजनादिकांविषयींच्या प्रवृत्तीला अत्यंत अवश्य असलेला जो काम तो वस्तुतः कामच नव्हे. तर कामाभास आहे; कारण तो वास्तव–खरा आहे, असा अभिनिवेश नसतो, असा याचा भावार्थ. 'आत्मज्ञांना अर्चिरादि मार्गानें ब्रह्मप्राप्ति करून घेण्याची इच्छा असते ' अशीहि शंका घेऊं नये. कारण ' स्वयं आत्मा

ब्रह्म आहे' असें सांगितलें आहे.) [–आतां प्रत्यवायपरिहारार्थ नित्य कर्में आहेत, असें जें ह्मणणें आहे त्याविषयीं भाष्यकार 'नित्यानां च०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—नित्यानां चाकरणमभावस्ततः प्रत्यवायानुपपत्तिरिति। अतः पूर्वोपचितदुरितेभ्यः प्राप्यमाणायाः प्रत्यवायक्रियाया नित्याकरणं लक्षणमिति 'अकुर्वन्विहितं कर्म' इति शतुर्नानुपपत्तिः॥ अन्यथाभावाद्भावोत्पत्तिरिति सर्वप्रमाणव्याकोप इति। अतोऽयत्नतः स्वात्मन्यवस्थानमित्यनुपपन्नम्॥

भाष्यार्थ—नित्य कर्मांचें अनुष्ठान न करणें, हा अभाव आहे. त्या अभावापासून प्रत्यवायरूप भावाची उत्पत्ति होणें युक्त नव्हे. (कारण आगामि दुःखालाच प्रत्यवाय म्हणतात. त्या भावरूप प्रत्यवायाचें कर्माभाव हें निमित्त होऊं शकत नाहीं. कारण 'पापः पापेन' बृ. भा. ४. ४. ५. सु. उ. पृ. ६९१. पापकर्मानें पापी होतो, अशी श्रुति असल्यामुळें दुःख निषिद्धाचरण या निमित्तानें होणारें आहे, असा याचा भावार्थ.) ["–अहोपण "अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन्, प्रसज्जंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति" मनु. ११. ४४. विहित कर्म न करणारा निंदित कर्म करणारा, व विषयांमध्यें आसक्त होणारा पुरुष पतन पावतो, या वाक्यांत 'अकुर्वन्' इत्यादि 'शतृ–अत्' प्रत्यय असल्यामुळें अकरण–अननुष्ठानहि दुःखाचें निमित्त होतें, असें ज्ञान होतें," अशी शंका घेऊन '**अतः पूर्वोपचित०**' इत्यादि भाष्यानें भाष्यकार म्हणतात–]=वास्तव पूर्व संचित पापामुळें प्राप्त होणाऱ्या प्रत्यवायक्रियेचें नित्याकरण–नित्य कर्मांचें अननुष्ठान हें लक्षण आहे. त्यामुळें 'अकुर्वन् विहितं कर्म' या स्मृतिवचनांतील 'अकुर्वन्' या शतृप्रत्ययाची अनुपपत्ति होत नाहीं–तो प्रत्यय अयोग्य नाहीं. (जर यथाविधि नित्य-नैमित्तिक कर्मांचें अनुष्ठान झालें असतें तर संचित पापाचा क्षय झाला असता. पण यानें विहित कर्म केलें नाहीं त्यामुळें हा प्रत्यवायी होईल, असें शिष्टांकडून ताडलें जातें. जसें–'संशय न करणारा श्रोत्रिय' यांत संशय न करणें, हें श्रोत्रियाचें लक्षण होतें त्याप्रमाणें. अर्थात् 'शतृ–अत्' हा प्रत्यय दुसऱ्या- लक्षण -या अर्थींहि उपपन्न होत असल्यामुळें त्या प्रत्ययाच्या बलानें अकरणाला प्रत्यवायाचें निमित्त मानतां येत नाहीं, असा याचा भावार्थ.) [–"अहोपण 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' पाणिनि अ. ३ पा. २ सू. १२६. असें 'क्रियेचें लक्षण व हेतु' या दोन्ही अर्थीं शतृ-प्रत्ययाचें विधान असतांना येथें हेतुत्वच कां ग्रहण करीत नाहीं" अशी आशंका घेऊन '**अन्यथा०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=तसें जर न मानलें तर अभावापासून भावाची उत्पत्ति होते, असा सर्व प्रमाणांचा व्याकोप–विरोध–बाध होतो. यास्तव 'अयत्नतः–यत्नावांचून–अनायासानें स्वात्म्यामध्यें अवस्थान होतें' हें म्हणणें अनुपपन्न–अयोग्य आहे. (भावरूप कार्याचें भावरूप कारण असतें, असें प्रत्यक्षादि

प्रमाणांनीं ठरलेलें आहे. यास्तव शतृप्रत्ययाच्या बळावर अभावहि हेतु होतो, असें ह्मटल्यास सर्व प्रमाणांशीं विरोध येतो. "अहो पण तुह्मीहि अननुष्ठानाला प्रत्यवायाचें लक्षण मानतां. भाट्ट मीमांसक अनुपलंभाला अभावज्ञानाचें कारण मानतात. तार्किकहि प्रतिबंधकाभावाला व त्याच्या प्रागभावाला त्या त्या कार्याचा व्यवस्थापक मानतात. तेव्हां 'भावच कार्याचें कारण होतें अभाव कार्याचें कारण होऊं शकत नाहीं,' असें कसें ह्मणतां" असें कोणी विचारील तर त्याचें उत्तर असें—अभाव स्वरूपतः कोणत्याहि कार्याचें कारण होत नाहीं. पण त्याचें ज्ञान प्रत्यवायाचें सूचक आहे, असें आम्ही समजतों. यास्तव नित्य कर्माचें अनुष्ठान न करणें या दोषामुळें प्राप्त होणारा जो प्रत्यवाय त्याच्या परिहारार्थ कर्म आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. तर 'कर्माच्या योगानें पितृलोक, हे सर्व पुण्यलोकभाक् होतात;' इत्यादि श्रुतिवचनांच्या अनुसार त्यांचें पितृलोकप्राप्ति हें फळ आहे. तस्मात् नित्य कर्माचें अनुष्ठान केलें, म्हणजे शरीराचा उद्भव होत नाहीं, असें ह्मणतां येत नाहीं. असें 'अतः' इत्यादि भाष्यानें सांगितलें आहे.) [—आतां पूर्वोक्त दुसऱ्या मताचा परिहार 'यच्चोक्तं०' इत्यादि भाष्यानें करितात—]

भाष्यं—यच्चोक्तं निरतिशयप्रीतेः स्वर्गशब्दवाच्यायाः कर्मनिमित्तत्वात्कर्माऽऽरब्ध एव मोक्ष इति । तन्न । नित्यत्वान्मोक्षस्य । न हि नित्यं किञ्चिदारभ्यते । लोके यदारब्धं तदनित्यमिति । अतो न कर्मारब्धो मोक्षः ॥

भाष्यार्थ—'स्वर्ग या शब्दानें वाच्य असलेली—स्वर्गशब्दाचा अर्थ अशी जी निरतिशय प्रीति ती कर्मनिमित्त असल्यामुळें म्हणजे तिचें कारण कर्म असल्यामुळें मोक्ष कर्मारब्धच आहे. म्ह० तो कर्मापासूनच उद्भवतो,' असें जें म्हटलें आहे तें बरोबर नाहीं. कारण मोक्ष नित्य आहे; आणि कोणत्याहि नित्य वस्तूचा आरंभ केला जात नाहीं. व्यवहारांत जें आरब्ध—कृतक तें अनित्य अशी व्याप्ति दिसते. यास्तव मोक्ष कर्मारब्ध नाहीं. [आतां तो केवल कर्मांनीं आरब्ध जरी नसला तरी—]

भाष्यं—विद्यासहितानां कर्मणां नित्यारम्भसामर्थ्यमिति चेत् । न । विरोधात् । नित्यं चाऽऽरभ्यत इति विरुद्धम् । यद्धिनष्टं तदेव नोत्पद्यत इति । प्रध्वंसाभाववन्नित्योऽपि मोक्ष आरभ्य एवेति चेन्न । मोक्षस्य भावरूपत्वात् । प्रध्वंसाभावोऽप्यारभ्यत इत्यभावस्य विशेषाभावाद्विकल्पमात्रमेतत् । भावप्रतियोगी ह्यभावः ॥

भाष्यार्थ—विद्यायुक्त कर्मांना नित्य मोक्षाचा आरंभ करण्याचें सामर्थ्य आहे, असें म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण तसें म्हणणें विरुद्ध आहे. नित्य वस्तु व तिचा

आरम्भ केला जातो हें म्हणणें विरुद्ध आहे. [विद्यायुक्त असलेल्याहि कर्मानें मोक्ष जर आरभ्य—उत्पाद्य असेल तर तो अनित्यच होईल. कारण जें कृतक—कर्मसाध्य असतें तें अनित्य असतें अशी व्याप्ति दिसते, असें सांगितलें. आतां त्या व्याप्तीचा भंग होतो, तिचा बाध होतो असें समजणारा वादी ' **यद्विनष्टं०** ' इत्यादि भाष्यानें शंका घेतो—] =" अहोपण, जें विशेषें करून नष्ट झालेलें असतें तेंच उत्पन्न होत नाहीं, असा नियम आहे, त्यामुळें प्रध्वंसाभावाप्रमाणें मोक्ष नित्य जरी असला तरी आरभ्यच आहे." असें म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण मोक्ष भावरूप आहे. [जें भावरूप कार्य असतें तें अनित्य असतें अशी व्याप्ति आहे. तुझा निरतिशय प्रीतिरूप मोक्ष भाव आहे. त्यामुळें त्याला अनित्यत्व प्राप्त होतें, असा भावार्थ. तार्किक ' सादिरनन्तः प्रध्वंसः ' असें म्हणतात.—तर्कसंग्रहसार पृष्ठ ७८—म्ह० प्रध्वंस उत्पन्न होणारा व अनन्त आहे, असें म्हणतात. तें त्यांचें म्हणणें मान्य करून हा दोष दिला आहे. प्रध्वंस जरी अनन्त व कार्य असला तरी तो भावरूप नाहीं. पण वस्तुतः जर पाहिलें तर प्रध्वंसाला कार्यरूपत्वच नाहीं, असें ' प्रध्वंसाभावः अपि ' या भाष्यानें सांगतात—]=प्रध्वंसाभावहि उत्पन्न होतो, हें म्हणणें अभावामध्यें कोणत्याहि प्रकारचा विशेष नसल्यामुळें नुस्ती कल्पना आहे. कारण अभावाचा प्रतियोगी नेहमीं भाव असतो. [प्रध्वंस नेहमीं उत्पन्न झालेल्या पदार्थांच्या आश्रयानें रहातो. त्यामुळें त्याला कार्यत्व नसतें. कारण जन्म म्हणजे प्रादुर्भाव. तो भावरूप वस्तूच्या ठिकाणींच राहतो, असा अनुभव आहे. यास्तव शून्यरूप अभावाचा जन्म झाला, असें तत्त्वतः म्हणतां येत नाहीं. शिवाय भाव व अभाव यांचा अत्यंत विरोध असल्यामुळें अभावाचा भावरूप धर्म संभवत नाहीं. " अहोपण, अभाव चार प्रकारचा आहे. तर्कसंग्रहसार पृ. ७ पहा. त्यांतील प्रागभाव अनित्य आहे व प्रध्वंस, अत्यन्त व अन्योन्याभाव नित्य आहेत, असा विशेष असतांना अभावाला विशेषरहित कसें म्हणतां येईल ? " अशी आशंका घेऊन ' **यथा हि०** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—यथा ह्यभिन्नोऽपि भावो घटपटादिभिर्विशेष्यते । अभिन्न एव घटभावः पटभाव इति एवं निर्विशेषो भावाभावः क्रियागुणयोगाद्द्रव्यादिवद्विकल्प्यते । न ह्यभाव उत्पलादिवद्विशेषणसहभावी । विशेषणवत्त्वे भाव एव स्यात् ॥

भाष्यार्थ—ज्याप्रमाणें भाव अभिन्न असला तरी घट, पट इत्यादि विशेषणांच्या योगानें त्याच्यामध्यें विशेष आणतां येतो; म्हणजे घटभाव, पटभाव अशा रीतीनें तो एकरूपच भाव अनेकरूप असल्यासारखा बोलला जातो, त्याप्रमाणें सर्व विशेषरहित असलेला भावाचा अभाव क्रिया व गुण यांच्या संबंधानें द्रव्यादिकांप्रमाणें विकल्पिला जातो.

(पण त्यामुळें तो तत्त्वतः सविशेष होत नाहीं. शिवाय) अभाव कमलादि पदार्थों-प्रमाणें विशेषणसहभावी (विशेषणयुक्त) नसतो. कारण तो जर विशेषणवान् आहे असें म्हटलें तर तोहि भावच ठरेल. (कारण विशेषण नेहमीं विशेष्याशीं संबंध ठेवतें, हें प्रसिद्ध आहे. पण प्रतियोगी विशेषणाशीं अभावाचा संबंध संभवत नाहीं. शिवाय घटाचा प्रध्वंसाभाव जर नित्य आहे, असें समजलें तर त्याचा प्रतियोगी घटहि नित्य आहे, असें होईल. कारण घट जर अनित्य आहे, म्हणून म्हटलें तर त्याचा अभाव तरी नित्य कसा असणार ? घटावांचून घटाचा अभाव उपलक्षित होऊं शकत नाहीं. बरें तो अभाव घटसहभावी आहे असें समजलें तर त्याच्या अभावत्वाचा बाध होतो. तस्मात् अभावाला प्रतियोगीमुळें सविशेष मानणें, युक्त नव्हे.) [—याप्रमाणें प्रध्वंसाप्रमाणें मोक्ष नित्य आहे, असें जें वाद्याचें म्हणणें होतें त्याचें निरसन करून आतां 'मोक्ष कर्मजन्य आहे' या शंकेचें निरसन '**विद्याकर्म०**' इत्यादि भाष्यानें निराळ्या प्रकारानें करितात—]

भाष्यं—विद्याकर्मकर्तृनित्यत्वाद्विद्याकर्मसन्तानजनितमोक्षनित्यत्वमिति चेन्न। गङ्गास्रोतोवत्कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात्। कर्तृत्वोपरमे च मोक्षविच्छेदात्। तस्माद-विद्याकामकर्मोपादानहेतुनिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष इति। स्वयं चात्मा ब्रह्म। तद्विज्ञानादविद्यानिवृत्तिर्मोक्ष इति ब्रह्मविद्यार्थोपनिषदारभ्यते ॥

भाष्यार्थ—विद्या व कर्म यांचा कर्ता नित्य असल्यामुळें विद्या व कर्म यांच्या संता-नापासून—अविच्छिन्न प्रवाहापासून झालेला मोक्षहि नित्य आहे, असें जर म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण गंगेच्या प्रवाहाप्रमाणें कर्तृत्व दुःखरूप आहे. (त्यामुळें तें असे-पर्यंत मोक्ष संभवत नाहीं.) आणि त्या कर्तृत्वाचा उपरम होतो म्हणून जर म्हटलें तर तो होतांच मोक्षाचाहि विच्छेद होण्याचा प्रसंग येतो. यास्तव (म्ह० मोक्ष ब्रह्मज्ञानावां-चून प्राप्त होणें शक्य नसल्यामुळें) अविद्या-काम-कर्म यांच्या उपादान हेतूची निवृत्ति झाली असतां स्वात्मरूपांत अवस्थित होणें हा मोक्ष सिद्ध होतो आणि स्वतः आत्माच ब्रह्म आहे, यास्तव त्याच्या विज्ञानामुळें अविद्येची निवृत्ति होणें, हा मोक्ष आहे. म्हणून ब्रह्मविज्ञानाकरितां उपनिषदाचा आरंभ केला जातो. [ब्रह्मविद्या या अर्थी 'उपनिषद्' या शब्दाचा प्रयोग होत असल्यामुळेंहि विद्याच मोक्षाचें कारण आहे, असें सिद्ध होतें, असें '**उपनिषद्०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—उपनिषदिति विद्योच्यते। तच्छीलिनां गर्भजन्मजरादिनिशातना-त्तदवसादनाद्वा ब्रह्मणो वोपनिगमयितृत्वादुपनिषण्णं वाऽस्यां परं श्रेय इति। तदर्थत्वाद्ग्रन्थोऽप्युपनिषत् ॥

भाष्यार्थ—उपनिषद् या शब्दानें 'विद्या' सांगितली जाते. अर्थात् उपनिषद् म्ह० विद्या. ती आपलें परिशीलन करणाऱ्या पुरुषांच्या–गर्भ, जन्म, जरा इत्यादिकांस शिथिल करीत असल्यामुळें किंवा त्यांचा नाश करीत असल्यामुळें अथवा ब्रह्मापाशीं नेऊन पोंचवीत असल्यामुळें तिला उपनिषद् असें म्हणतात. किंवा या निमित्तभूत विद्येमध्यें परम श्रेय जें ब्रह्म तें जीवाच्या स्वात्मरूपानें उपस्थित होतें, म्हणून उपनिषद्. ग्रंथ त्या विद्ये-करितां असल्यामुळें त्यालाहि उपनिषद् असें म्हणतात. [याप्रमाणें उपनिषदाचें व्याख्यान संभवतें, असें सिद्ध करून आतां भाष्यकार त्याच्या पदांचें व्याख्यान आरंभितात—]

श्रुतिः—ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः। शं नो भवत्वर्यमा॥
शं न इन्द्रो बृहस्पतिः। शं नो विष्णुरुरुक्रमः॥

अर्थ—प्राणवृत्ति व दिवस यांची अभिमानिनी देवता आम्हांला सुखरूप–सुखावह होवो. अपानवृत्तीची व रात्रीची देवता–वरुण आम्हांला सुखकर होवो. चक्षु व सूर्य यांची अभिमानिनी देवता–अर्यमा आम्हांला सुखावह होवो. बलाची अभिमानिनी देवता इंद्र आणि वाक् व बुद्धि यांवर अभिमान ठेवणारी देवता बृहस्पति आम्हांला अनुकूल होवोत. ज्याचा क्रम–पाऊल विस्तीर्ण आहे असा पादाभिमानी विष्णु आम्हांला सुखकर होवो.

भाष्यं—शं सुखं प्राणवृत्तेरह्नश्चाभिमानी देवतात्मा मित्रो नोऽस्माकं भवतु। तथैवापानवृत्ते रात्रेश्चाभिमानी देवतात्मा वरुणः। चक्षुष्यादित्ये चाभिमान्यर्यमा। बल इन्द्रः। वाचि बुद्धौ च बृहस्पतिः। विष्णुरुरुक्रमो विस्तीर्णक्रमः पादयोर-भिमानी। एवमाद्याध्यात्मदेवताः। शं नो भवत्विति सर्वत्रानुषङ्गः। तासु हि सुखकृत्सु विद्याश्रवणधारणोपयोगा अप्रतिबन्धेन भविष्यन्तीति तत्सुखकर्तृत्वं प्रार्थ्यते शं नो भवत्विति॥

भाष्यार्थ—प्राणवृत्तीचा व दिवसाचा अभिमानी देवतात्मा 'मित्रः'–मित्र 'नः'–आम्हांला 'शं'–सुखावह होवो. त्याचप्रमाणें अपानवृत्तीचा व रात्रीचा अभिमानी देवतात्मा 'वरुणः'–वरुण, चक्षु व आदित्य यांतील अभिमानी 'अर्यमा;' बलांतील 'इंद्र;' वाक् व बुद्धि यांतील 'बृहस्पति;' 'उरुक्रमः'–ज्याचा क्रम–पाऊल विस्तीर्ण आहे, असा 'विष्णु' दोन्ही पायांचा अभिमानी आहे. या व दुसऱ्या सर्व अध्यात्म देवता आम्हांला सुखावह होवोत, असा सर्व वाक्यांत अन्वय लावावा. कारण त्या प्राण व इंद्रियें यांच्या अभिमानिनी देवता सुखकर झाल्या असतां विद्येचें श्रवण–गुरुमुखानें वेदान्ततात्पर्याचा निश्चय धारण–तिचें अविस्मरण व उपयोग–शिष्यांस निवेदन हीं कार्यें कोणत्याहि प्रकारच्या प्रतिबंधावांचून होऊं शकतात. यास्तव त्यांचें सुखकर्तृत्व वरील 'शं नो मित्रः०' इत्यादि मंत्रानें प्रार्थिलें जातें म्ह० त्या सर्व देवतांनीं आपल्याला सुखकर व्हावें, अशी विद्यार्थी प्रार्थना करितो.

श्रुतिः—नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥

अर्थ—वायुरूप ब्रह्माला नमस्कार असो. हे वायो, तुला नमस्कार असो. तूंच बाह्य चक्षुरादिकांच्या अपेक्षेनें समीपवर्ती व अव्यवहित–साक्षात् ब्रह्म आहेस. त्यामुळें मी तुलाच प्रत्यक्ष ब्रह्म म्हणेन. मी तुलाच ऋत म्हणेन. वाक् व शरीर यांच्या योगानें संपादन केला जाणारा जो अर्थ तोहि तुझ्या अधीन राहूनच संपादन केला जातो. यास्तव मी तुलाच सत्य म्हणेन. तें सर्वात्मक वायुसंज्ञक ब्रह्म मज विद्यार्थ्याचें विद्यासंयोगानें रक्षण करो. तेंच ब्रह्म वक्ता जो आचार्य त्याला वक्तृत्वसामर्थ्य देऊन त्याचें रक्षण करो. 'माझें रक्षण करो, वक्त्याचें रक्षण करो' ही पुनरुक्ति आदरार्थ आहे. विद्याप्राप्तीच्या आध्यात्मिक उपसर्गांची शांति होवो. आधिभौतिक उपसर्गांची शांति होवो, आधिदैविक उपसर्गांची शांति होवो. १.

भाष्यं—ब्रह्मविविदिषुणा नमस्कारवन्दनाक्रिये वायुविषये ब्रह्मविद्योपसर्गशान्त्यर्थं क्रियेते । सर्वक्रियाफलानां तदधीनत्वात् । ब्रह्म वायुस्तस्मै ब्रह्मणे नमः । प्रह्वीभावं करोमीति वाक्यशेषः । नमस्ते तुभ्यं हे वायो नमस्करोमीति ॥

भाष्यार्थ—ब्रह्मजिज्ञासूकडून वायुविषयक नमस्कार-वंदनक्रिया ब्रह्मविद्येला होणाऱ्या उपसर्गांची शांति व्हावी म्हणून केल्या जातात. कारण सर्व क्रियांचीं फळें त्याच्या अधीन आहेत.–'ब्रह्मणे नमः'–ब्रह्म म्ह० वायु; त्या वायुरूप ब्रह्माला मी नमस्कार करतों. नमस्कार म्ह० प्रह्वीभाव–नम्रपणा, तो करतों; असा क्रियापदाचा अध्याहार करावा. हे 'वायो,' 'ते नमः'–तुला नमस्कार असो, मी तुला नमस्कार करतों. [ब्रह्म निराळें व वायु निराळा अशी शंका घेऊं नये, असें '**परोक्ष०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—परोक्षप्रत्यक्षाभ्यां वायुरेवाभिधीयते । किं च त्वमेव चक्षुराद्यपेक्ष्य बाह्यं संनिकृष्टमव्यवहितं प्रत्यक्षं ब्रह्मासि यस्मात्तस्मात्त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ॥

भाष्यार्थ—येथील ब्रह्म या परोक्ष व वायु या प्रत्यक्ष शब्दानें वायुच सांगितला जातो. ['स ब्रह्मेत्याचक्षते'–त्याला ब्रह्म असें म्हणतात, अशी श्रुति असल्यामुळें 'ब्रह्म' असा परोक्ष व 'वायु' असा प्रत्यक्ष निर्देश केला आहे. कारण प्राणाला प्रत्यक्षत्व आहे. आतां वायु सूत्ररूपानें जरी परोक्ष आहे तरी आध्यात्मिक प्राणरूपानें त्याला अपरोक्षत्व आहे. असें '**किंच०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=शिवाय ज्या अर्थी बाह्य चक्षुरादिकांच्या अपेक्षेनें तूंच समीप व साक्षात् प्रत्यक्ष ब्रह्म आहेस त्याअर्थी मी तुलाच प्रत्यक्ष ब्रह्म म्हणेन.

(चक्षुरादि इंद्रियांचें रूपदर्शनादि कार्यावरून अनुमान होतें, त्यामुळें तीं प्राणाहून बाह्य व व्यवहित आहेत. पण प्राण साक्षात् साक्षिवेद्य असल्यामुळें भोक्त्या जीवाला संनिहित आहे. तसाच तो चक्षुरादिकांच्या अपेक्षेनें प्रत्यक्ष आहे. श्वास घेणें, इत्यादि प्राणकृत क्रियेमुळें शरीरादिकांचें पोषण होतें, हें प्रसिद्ध आहे. प्राणाला त्या बृंहणामुळें–वृद्धीमुळें ब्रह्म म्हटलें आहे. राजाला भेटण्याची इच्छा करणारा एखादा आर्त मनुष्य द्वारपालालाहि तूंच राजा आहेस, असें ज्याप्रमाणें म्हणतो, त्याप्रमाणें हृदयस्थ ब्रह्माला पाहण्याची इच्छा करणारा मुमुक्षु हृदयस्थ ब्रह्माच्या द्वारपालभूत प्राणाला उद्देशून 'तुलाच मी प्रत्यक्ष ब्रह्म म्हणेन' असें देवतास्तुत्यर्थ म्हणतो.) [–तशीच 'ऋतं०' इत्यादि भाष्यानें आणखींही स्तुति करतो—]

भाष्यं—ऋतं यथाशास्त्रं यथाकर्तव्यं बुद्धौ सुपरिनिश्चितमर्थं तदपि त्वदधीनत्वात्त्वामेव वदिष्यामि। सत्यमिति वाक्कायाभ्यां संपाद्यमानः सोऽपि त्वदधीन एव संपाद्य इति त्वामेव सत्यं वदिष्यामि। तत्सर्वात्मकं वाय्वाख्यं ब्रह्म मयैवं स्तुतं सन्मां विद्यार्थिनमवतु विद्यासंयोजनेन। तदेव ब्रह्म वक्तारमाचार्यं वक्तृत्वसामर्थ्यसंयोजनेनावतु॥

भाष्यार्थ—'ऋतं वदिष्यामि'–मी तुलाच ऋत म्हणेन. ऋत म्ह० बुद्धींत यथाशास्त्र व यथाकर्तव्य अतिशय निश्चित केलेला अर्थ. पण तें ऋताहि तुझ्याच अधीन असल्यामुळें मी तुलाच तें ऋत म्हणेन. 'सत्यं वदिष्यामि'–वाक् व शरीर यांच्या योगानें संपादन केला जाणारा जो अर्थ त्याला सत्य असें म्हणतात. तोहि तुझ्या अधीन राहूनच संपादन करतां येतो. यास्तव मी तुलाच सत्य म्हणेन. 'तत्-मां अवतु'--तें सर्वात्मक वायुसंज्ञक ब्रह्म माझ्याकडून अशा प्रकारें स्तुति केलें गेलेलें होत्सातें मज विद्यार्थ्याचें विद्यासंयोजनानें म्ह० मला विद्या देऊन रक्षण करो. 'तत् वक्तारं अवतु'--तेंच ब्रह्म वक्ता जो आचार्य त्याला वक्तृत्वसामर्थ्य देऊन त्याचें रक्षण करो.

भाष्यं—अवतु मामवतु वक्तारमिति पुनर्वचनमादरार्थम्। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिर्वचनमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानां विद्याप्राप्त्युपसर्गाणां प्रशमार्थम्। (इति श्रीशांकरभाष्ये प्रथमोऽनुवाकः॥ १॥)

भाष्यार्थ—'अवतु मां०'–माझें रक्षण करो; वक्त्याचें रक्षण करो; असें पुनरपि जें म्हटलें आहे तें आदरार्थ आहे. 'ॐ शांतिः, शांतिः, शांतिः' असें तीन वेळ जें म्हटलें आहे तें विद्याप्राप्तीच्या आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक उपसर्गांच्या प्रशमनाकरितां म्हटलें आहे. (इति शीक्षाध्याये प्रथमोऽनुवाकः) १

श्रुतिः—ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः मात्रा बलं साम संतानः । इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ।। (२)

अर्थ—जिच्या योगानें वर्णादिकांचें उच्चारणरूप शास्त्र शिकविलें जातें ती शिक्षा किंवा जिच्या योगानें वर्णादिक शिकविले जातात ती शिक्षा. तिचाच मुळांत 'शीक्षा' असा जो दीर्घ प्रयोग केला आहे तो छांदस आहे. अशा प्रकारच्या शिक्षेचें आम्ही आतां व्याख्यान करितों. अकारादि वर्ण, उदात्त-अनुदात्त-स्वरित हा स्वर, ऱ्हस्वादि मात्रा, उच्चारणासाठीं विशेष प्रकारचा प्रयत्न हेंच बल, वर्णांचें मध्यम वृत्तीनें उच्चारण करणें हें साम व संतति म्ह० संहिता हेंच संतान. हा येथील शिकण्यास योग्य असा अर्थ आहे. अशा प्रकारची शिक्षा ज्या अध्यायांत आहे तो हा शीक्षाध्याय, याप्रमाणें सांगितला आहे. २.

भाष्यं—अर्थज्ञानप्रधानत्वादुपनिषदो ग्रन्थपाठे यत्नोपरमो मा भूदिति शीक्षाध्याय आरभ्यते— शिक्षा शिक्ष्यतेऽनयेति वर्णाद्युच्चारणलक्षणम् । शिक्ष्यन्त इति वा शिक्षा वर्णादयः । शिक्षैव शीक्षा । दैर्घ्यं छान्दसम् । तां शीक्षां व्याख्यास्यामो विस्पष्टमा समन्तात्कथयिष्यामः ।।

भाष्यार्थ—उपनिषद् अर्थज्ञानप्रधान आहे, म्ह० त्याचें अर्थज्ञान ही मुख्य गोष्ट आहे. पण त्यासाठीं ग्रंथाच्या पाठाविषयींचा यत्न शिथल होऊं नये—स्वर-ऊष्मवर्ण-व्यंजन यांचा प्रमाद होऊं नये म्हणून शीक्षाध्यायाचा आरंभ केला जातो. जिच्या योगानें वर्णादिकांचें उच्चारणशास्त्र शिकविलें जातें ती शिक्षा, किंवा जिच्या योगानें वर्णादिक शिकविले जातात ती शिक्षा. शिक्षा या शब्दाचाच येथें 'शीक्षा' असा दीर्घ उच्चार केला आहे. हें दीर्घत्व छान्दस आहे. त्या शिक्षेचें 'व्याख्यास्यामः'—आम्ही व्याख्यान करूं, म्ह० अगदीं स्पष्टपणें सर्व बाजूंनीं कथन करूं. [हें रूप 'ख्या-प्रकथने' या धातूपासून 'वि' व 'आ' हे उपसर्ग लागून झालेलें आहे, असें समजून वरील व्याख्यान केलें. आतां 'चक्ष्' धातूला 'ख्या' असा आदेश होऊन तें झालेलें आहे, असें '**चक्षिङो वा०**' या भाष्यानें सांगतात. कारण उपसर्गासह वरील 'ख्या-'धातूचा प्रयोग उक्त नाहीं—]

भाष्यं—चक्षिङो वा ख्याञादिष्टस्य व्याङ्पूर्वस्य व्यक्तवाक्कर्मण एतद्रूपम् । तत्र वर्णोऽकारादिः । स्वर उदात्तादिः । मात्रा ह्रस्वाद्याः । बलं प्रयत्नविशेषः । साम वर्णानां मध्यमवृत्त्योच्चारणं समता संतानः संततिः संहितेत्यर्थः । एष हि शिक्षितव्योऽर्थः । शिक्षा यस्मिन्नध्याये सोऽयं शीक्षाध्याय इत्येवमुक्त उदितः । उक्त इत्युपसंहार उत्तरार्थः।। (इति शांकरभाष्ये द्वितीयोऽनुवाकः ।। २)

भाष्यार्थ—किंवा व्यक्त वाणी करणें या अर्थी असलेल्या चक्षिङ्-धातूला आर्धधातुक प्रकारांत ' ख्यात् ' असा जो आदेश होतो म्हणून सांगितलें आहे त्या ' वि ' व ' आ ' या उपसर्गयुक्त धातूचें हें रूप आहे. त्यांतील अकरादि ' वर्ण ' उदात्तादि ' स्वर ऱ्हस्वादिक ' मात्रा ' विशेष प्रकारचा प्रयत्न हें ' बल ' वर्णांचें मध्यमवृत्तीनें उच्चार करणें हें ' साम म्ह० समता--' संतति हेंच ' संतान ' अर्थात् संहिता; हाच अवश्य शिकण्यासारखा अर्थ आहे. ' इति उक्तः शीक्षाध्यायः '—अशा प्रकारची शिक्षा ज्या अध्यायांत आहे तो हा शीक्षाध्याय, अशा प्रकारें सांगितला आहे. येथें ' उक्तः ' असें म्हणून जो उपसंहार केला आहे तो पुढच्या ग्रंथासाठीं आहे. इति द्वितीयोऽनुवाकः २.

श्रुतिः—सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् ॥

अर्थ—आम्हां शिष्याचार्यांना यश एकाच वेळीं प्राप्त होवो. त्या निमित्तानें प्राप्त होणारें ब्रह्मवर्चस तेजहि आम्हांला सह—एकदाच प्राप्त होवो.

भाष्यं—अधुना संहितोपनिषदुच्यते । तत्र संहिताद्युपनिषत्परिज्ञाननिमित्तं यद्यशः प्रार्थ्यते तन्नावावयोः शिष्याचार्ययोः सहैवास्तु । तन्निमित्तं च यद्ब्रह्मवर्चसं तेजस्तच्च सहैवास्त्विति शिष्यवचनमाशीः । शिष्यस्य ह्यकृतार्थत्वात्प्रार्थनोपपद्यते नाऽऽचार्यस्य । कृतार्थत्वात् । कृतार्थो ह्याचार्यो नाम भवति ॥

भाष्यार्थ—आतां संहितेसंबंधीं वर्णांची उपासना प्रथम सांगितली जाते. [संहिता म्हणजे वर्णांचा अतिशय संनिधि. उपासनेकरितां आपापल्या शाखेची संहिता घ्यावी. ' शं नो मित्रः० ' इत्यादि जो शांतिरूप अशीर्वाद आहे तो सर्व उपनिषदांचा शेष—भाग आहे. यास्तव आतां येथें अगोदर या संहितोपनिषदाशींच संबंध ठेवणारा, त्याचा एकशेष—भाग, अशा प्रकारचा दुसरा स्वतंत्र आशीर्वाद सांगतात—]=तिच्या आरंभीं संहितादि उपनिषदाच्या म्ह० उपासनेच्या परिज्ञानामुळें प्राप्त होणाऱ्या ज्या यशाची प्रार्थना केली जाते—' यशः नौ सह '—तें यश आम्हां दोघांना म्ह० शिष्य व आचार्य या दोघांना एकाच वेळीं प्राप्त होवो. तसेंच ' ब्रह्मवर्चसं '—त्या उपासनेच्या निमित्तानें प्राप्त होणारें जें ' ब्रह्मवर्चस ' या नांवाचें तेज तेंहि ' नौ सह '—आम्हां उभयतांना एकाच वेळीं प्राप्त होवो. हा आशीर्वाद, हें शिष्याचें वचन आहे. कारण शिष्य कृतार्थ झालेला नसल्यामुळें त्याचीच अशी प्रार्थना उपपन्न होते. आचार्य कृतार्थ असल्यामुळें त्याची अशी प्रार्थना उपपन्न होत नाहीं. कारण जो कृतार्थ असतो तोच आचार्य होऊं शकतो.

श्रुतिः—अथातः सꣳहिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः । पञ्चस्वधिकरणेषु ।

अर्थ—अध्ययनाच्या विधानानंतर ज्याअर्थी ग्रंथपाठाविषयींच्या भावनेनें अतिशय भावित झालेली बुद्धि—ग्रंथपाठाविषयींच्या वासनेनें वासित झालेली बुद्धि एकाएकीं

अर्थज्ञानांत प्रवृत्त होत नाहीं. त्याअर्थी संहितेचें उपनिषद्–संहिताविषयकदर्शन अगदीं स्पष्टपणें सांगतों. कोठें? पांच अधिकरणांमध्यें–आश्रयांमध्यें--ज्ञानविषयांमध्यें असा भावार्थ. (ज्ञानाचे विषय होणारे जे पांच आश्रय त्यांत संहिताविषयक दृष्टि कशी ठेवावी तें सांगतों.)

भाष्यं—अथानन्तरमध्ययनलक्षणविधानस्य, यतोऽत्यर्थं ग्रन्थभाविता बुद्धिर्न शक्यते सहसाऽर्थज्ञानविषयेऽवतारयितुमित्यतः संहिताया उपनिषदं संहिताविषयं दर्शनमित्येतद्ग्रन्थसंनिकृष्टामेव व्याख्यास्यामः। पञ्चस्वधिकरणेष्वाश्रयेषु ज्ञानविषयेष्वित्यर्थः॥

भाष्यार्थ—'अथ'–अध्ययनरूप विधानानंतर; ['अतः' या शब्दानें वस्तूची उपासना सोडून प्रथम शब्दाच्या उपासनेचें विधान करण्याचें कारण सांगतात–] 'अतः'–ज्या अर्थी ग्रंथाच्या पाठाविषयींच्या भावनेनें अतिशय भावित झालेली बुद्धि अर्थज्ञानविषयामध्यें सहसा प्रवृत्त करितां येत नाहीं त्याअर्थी 'संहितायाः उपनिषदं'–संहिताविषयक दर्शन–या ग्रंथाशीं अगदीं संनिकृष्ट असलेलीच उपासना 'व्याख्यास्यामः'–अगदीं स्पष्टपणें सांगतों. 'पंचसु अधिकरणेषु'–ती पांच अधिकरणांमध्यें म्ह० पांच आश्रयांनीं –ज्ञानविषयांनीं असा भावार्थ; सांगतों. (ज्ञानाचे विषय होणारे जे पांच आश्रय त्यांनीं संहिताविषयक दृष्टि कशी करावी तें सांगतों.)

श्रुतिः—अधिलोकमधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्मम्। ता महासꣳहिता इत्याचक्षते॥

अर्थ—लोकांविषयींचें जें दर्शन तें अधिलोकदर्शन. तसेंच ज्योतिःसंबंधीं दर्शन, विद्येसंबंधीं दर्शन, प्रजेसंबंधीं दर्शन व शरीरसंबंधीं दर्शन. या पांच उपासनांचे विषय लोकादि महावस्तु व संहिता हा असल्यामुळें त्यांना वेदवेत्ते महासंहिता असें म्हणतात.

भाष्यं—कानि तानीत्याह–अधिलोकं लोकेष्वधि यद्दर्शनं तदधिलोकम्। तथाऽधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्यात्ममिति। ता एताः पञ्चविषया उपनिषदो लोकादिमहावस्तुविषयत्वात्संहिताविषयत्वाच्च महत्यश्च ताः संहिताश्च महासंहिता इत्याचक्षते कथयन्ति वेदविदः॥

भाष्यार्थ—तीं पांच अधिकरणें कोणतीं तेंच सांगतात–'अधिलोकं'–लोकांविषयींचें जें दर्शन तें अधिलोकदर्शन. लोकांचें ग्रहण करून ध्यानाचा विषय होणें, हें अधिलोक होय. अधिज्यौतिष, अधिविद्य, अधिप्रज व अध्यात्म यांचाहि असाच अर्थ समजावा. ज्या या पांच विषयांविषयींच्या उपासना,'ता महा०'–त्यांना लोकादि महावस्तुविषयत्व व

संहिताविषयत्व असल्यामुळें म्ह० त्यांचा विषय लोक, ज्योति, विद्या, प्रजा व आत्मा असा मोठा असल्यामुळें व संहिता हाहि त्यांचा विषय असल्यामुळें वेदवेत्ते त्यांना 'महा-संहिता' म्हणतात. मोठ्या अशा संहिता, असा 'महासंहिता' या सामासिक पदाचा विग्रह करावा. (त्यांतील विद्याशब्दानें विद्येनें प्रतिबद्ध झालेले आचार्यादि घ्यावे. तसेच प्रजाशब्दानें प्रजाप्रतिबद्ध पित्रादिक विवक्षित आहेत. आत्मा म्ह० भोक्ता. त्याला उद्देशून असलेलें जें जिह्वादि, तें सर्व येथें अध्यात्मशब्दानें विवक्षित आहे. या सर्व उपासनांमध्यें त्या त्या विषयाच्या अभिमानी देवता घ्याव्या. कारण देवतांवाचून दुसऱ्या कोणाला उपास्यत्व संभवत नाहीं. 'त्या ह्या महासंहिता आहेत,' हा विधीचा शेष–अर्थवाद आहे. 'संहितोपासना कराव्या,' हा उत्पत्तिविधि आहे. 'त्या कशा कराव्या' अशी आकांक्षा झाली असतां विनियोगविधि सांगतात. पण कर्ता एक असून अनुष्ठेय उपासना अनेक असल्यामुळें त्या क्रमानेंच होणार हें उघड आहे. यास्तव त्या क्रमाविषयीं विशेष नियम करण्यासाठीं 'अथ-'शब्दाचा उपयोग करून त्या विधीस आरंभ करितात–

श्रुतिः—अथाधिलोकम् । पृथिवी पूर्वरूपम् । द्यौरुत्तररूपम् । आकाशः संधिः (१) । वायुः संधानम् । इत्यधिलोकम् ॥

अर्थ—आतां अगोदर लोकांतील दर्शन सांगितलें जातें. संधातील पूर्ववर्णाचे ठिकाणीं पृथिवीदृष्टि करावी. त्याच्या उत्तरवर्णाचे ठिकाणीं द्युलोकाची दृष्टि करावी. पूर्वोत्तरवर्णाच्या मध्य संधीचे ठिकाणीं अन्तरिक्षलोकाची दृष्टि करावी. ज्याच्या योगानें संधि होतो तें संधान. त्या संधानामध्यें वायुदृष्टि करावी. अशा रीतीनें हें अधिलोकदर्शन सांगितलें.

श्रुतिः—अथाधिज्यौतिषं । अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्य उत्तररूपम् । आपः संधिः । वैद्युतः संधानम् । इत्यधिज्यौतिषम् ॥

अर्थ—त्यानंतर आतां ज्योतींतील दर्शन सांगितलें जातें. संहितेच्या पूर्ववर्णाचे ठिकाणीं अग्निदृष्टि करावी. संहितेच्या उत्तरवर्णाचे ठिकाणीं आदित्यदृष्टि करावी. संधीमध्यें आप्-दृष्टि करावी. संधानामध्यें विद्युद्-दृष्टि करावी. हें ज्योतिर्विषयक संहितादर्शन आहे.

श्रुतिः—अथाधिविद्यम् । आचार्यः पूर्वरूपम् (२) । अन्तेवास्युत्तररूपम् । विद्या संधिः । प्रवचनꣳसंधानम् । इत्यधिविद्यम् ॥

अर्थ—ज्योतिःसंबंधी उपासनावयवांचें व्याख्यान केल्यानंतर विद्येसंबंधी ध्यान सांगतात–संहितेच्या पूर्ववर्णाचे ठिकाणीं आचार्यदृष्टि; उत्तरवर्णाचे ठिकाणीं शिष्यदृष्टि; मध्यप्रदेशीं विद्यादृष्टि व संहितारूप संधानाचे ठिकाणीं प्रवचनाची दृष्टि ठेवावी. हें विद्याविषयक संहिताध्यान आहे.

श्रुतिः—अथाधिप्रजम् । माता पूर्वरूपम् । पितोत्तररूपम् । प्रजा संधिः । प्रजननꣳसंधानम् । इत्यधिप्रजम् (३) ॥

अर्थ—आतां प्रजासंबंधी ध्यानाचें व्याख्यान करितात—पूर्ववर्णाचे ठिकाणीं मातृदृष्टि, उत्तरवर्णाचे ठिकाणीं पितृदृष्टि, मध्यप्रदेशीं पुत्रदृष्टि व संहितास्वरूपांत प्रजननदृष्टि ठेवावी; असें हें प्रजासंबंधीं संहितादर्शन आहे.

श्रुतिः—अथाध्यात्मम् । अधरा हनुः पूर्वरूपम् । उत्तरा हनुरुत्तररूपम् । वाक्संधिः । जिह्वा संधानम् । इत्यध्यात्मम् ॥

अर्थ—आतां आत्मसंबंधी—शरीरेंद्रियसंघातसंबंधी उपासनेचे अवयव सांगतात—पूर्ववर्णाचे ठिकाणीं खालच्या हनुवटीची दृष्टि ठेवावी. उत्तरवर्णाच्या ठिकाणीं वरच्या हनुवटीची, संधीमध्यें वाग्दृष्टि व संधानामध्यें जिह्वादृष्टि करावी. असें हें अध्यात्मदर्शन आहे.

भाष्यं—अथ तासां यथोपन्यस्तानामधिलोकं दर्शनमुच्यते । दर्शनक्रमविवक्षार्थोऽथशब्दः सर्वत्र । पृथिवी पूर्वरूपं पूर्वो वर्णः पूर्वरूपम् । संहितायाः पूर्वे वर्णे पृथिवीदृष्टिः कर्तव्येत्युक्तं भवति । तथा चोत्तररूपमाकाशोऽन्तरिक्षलोकः । संधिर्मध्यं पूर्वोत्तररूपयोः संधीयेते अस्मिन्पूर्वोत्तररूपे इति ॥ वायुः संधानम् । संधीयतेऽनेनेति संधानम् । इत्याधिलोकं दर्शनमुक्तम् ॥ अथाधिज्यौतिषमित्यादि समानम् ॥

भाष्यार्थ—आतां वर त्यांचा जसा उपन्यास केला आहे, तशाच त्या उपसनांतील अधिलोकदर्शन सांगितलें जातें. या प्रकरणांत सर्वच ठिकाणीं दर्शनाचा क्रम सांगण्याच्या इच्छेनें 'अथ-'शब्द योजला आहे. संहितेचें पूर्वरूप पृथिवी आहे. पूर्ववर्ण हेंच पूर्वरूप आहे. संहितेच्या पूर्ववर्णाच्या ठिकाणीं पृथिवीदृष्टि करावी, असें येथें सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें तिचें उत्तररूप आकाश म्ह० अन्तरिक्षलोक आहे. संधि म्हणजे पूर्व व उत्तर रूपांचा मध्य; ज्यांत पूर्वोत्तर रूपांचें संधान केलें जातें; ज्यांत पूर्व व उत्तररूप एकत्र केलें जातें तो संधि. वायु हें संधान आहे. म्ह० ज्याच्या योगानें त्यांचें संधान होतें तें संधान. अशा रीतीनें हें अधिलोकदर्शन सांगितलें. 'अथाधिज्यौतिषं' इत्यादि पुढील पर्यायांचा अर्थ असाच करावा.

श्रुतिः—इतीमा महा सꣳहिताः । य एवमेता महा सꣳहिता व्याख्याता वेद । संधीयते प्रजया पशुभिः । ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन सुवर्ग्येण लोकेन ॥ (३)

अर्थ—अशा या महासंहिता आहेत. जो कोणी या अशा प्रकारें व्याख्यान केलेल्या महासंहितांना जाणतो—त्यांची उपासना—ध्यान करितो, तो प्रजा, पशु, **ब्रह्मवर्चस तेज,**

व्रीहि-यवादि अन्न व स्वर्गलोक यांनीं संयुक्त केला जातो. त्या उपासकाला प्रजादि-स्वर्गान्त फल प्राप्त होतें. (३)

भाष्यं—इतीमा इत्युक्ता उपप्रदर्श्यन्ते । यः कश्चिदेवमेता महासंहिता व्याख्याता वेदोपास्ते । वेदेत्युपासनं स्याद्विज्ञानाधिकारात् "इति प्राचीनयोग्योपास्स्व" इति च वचनात् । उपासनं च यथाशास्त्रं तुल्यप्रत्ययसंततिरसंकीर्णा चातत्प्रत्ययैः शास्त्रोक्तालम्बनविषया च । प्रसिद्धश्चोपासनशब्दार्थो लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इति । यो हि गुर्वादीन्संततमुपचरति स उपास्त इत्युच्यते । स च फलमाप्नोत्युपासनस्य । अतोऽत्रापि च य एवं वेद संधीयते प्रजादिभिः स्वर्गान्तैः । प्रजादिफलान्याप्नोतीत्यर्थः ॥ (इति शांकरभाष्ये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥)

भाष्यार्थ—('हृदयाच्या अग्रभागीं कापतो, नंतर जिह्वाग्रीं, त्यानंतर वक्षःस्थलाच्या अग्रभागीं' या परामर्शाप्रमाणें)='इति' व 'इमाः' या शब्दांनीं पूर्वोक्त उपासनांचें उपप्रदर्शन—परामर्श—केला जातो. [अधिकारविधीचें प्रदर्शन करण्यासाठीं जसे दर्शादि सहा याग मिळून एका फलाचें साधन होतात, कारण अधिकारांशानें त्यांचा अभेद—ऐक्य असतें, त्याप्रमाणें ज्याला प्रजादिफलाची कामना असते त्यानें या पांच उपासना समुच्चयानें कराव्या असें '**यः कश्चित्**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]=जो कोणी अशा रीतीनें या वर व्याख्यान केलेल्या महासंहिता जाणतो म्ह० त्यांची उपासना करतो; येथें 'वेद' या शब्दाचा उपासन हा अर्थ होतो. कारण येथील हा अधिकार—प्रकरणारंभ विज्ञानाचा म्ह० उपासनेचा आहे. ज्ञानाचा नाहीं. तसेंच पुढें 'इति प्राचीनयोग्योपास्स्व' म्ह० हे प्राचीनयोग्य शिष्या, अशा प्रकारें तूं उपासना कर, असें वचन आहे. उपासना म्ह० यथाशास्त्र समान प्रत्ययाची—तुल्यप्रत्ययाची संतति. एकाच विषयाच्या प्रत्ययाची संतति—एकाच विषयाच्या प्रत्ययाचा अविच्छिन्न प्रवाह. परंतु ती अतत्प्रत्ययांनीं म्ह० त्या प्रत्ययाहून निराळ्या जातीच्या प्रत्ययांनीं संकीर्ण न झालेली असली पाहिजे व शास्त्रोक्त आलंबन हा त्या उपासनेचा विषय असला पाहिजे. (अर्थात् शास्त्रोक्त आलंबनविषयक व भिन्न जातीय प्रत्ययांनीं असंकीर्ण अशा प्रकारच्या समान प्रत्ययाचा अविच्छिन्न प्रवाह ही उपासना होय.)=व्यवहारांत गुरूची उपासना करतो, राजाची उपासना करतो इत्यादि वाक्यांत 'उपासना-'शब्दाचा अर्थ प्रसिद्ध आहे. कारण जो गुरु, राजा, इत्यादिकांची सतत परिचर्या करतो तोच उपासना करतो, असें म्हणतात; आणि त्यालाच उपासनेचें फल मिळतें. यास्तव या संहितांमध्येंहि जो अशा रीतीनें उपासना करतो तो प्रजादि-स्वर्गान्त फलांशीं संयुक्त केला जातो, म्ह० प्रजेपासून स्वर्गापर्यंत जेवढीं फलें आहेत तेवढीं सर्व त्याला प्राप्त होतात; असा याचा भावार्थ. (फलाची इच्छा

करणाऱ्या पुरुषाकडून केलें जाणारें संहितोपासन इष्ट फल द्यावयास समर्थ होतें. पण फलाची इच्छा न करणाऱ्या पुरुषाकडून केलें जाणारें तें ब्रह्मविद्येला कारण होतें. ज्याला मेधा म्ह० धारणाशक्ति नसते त्याला ब्रह्मज्ञान होऊं शकत नाहीं. यास्तव मेधाप्राप्ती-करितां केलेला जपहि ब्रह्मविद्येच्या उपयोगी आहे. ज्याच्यापाशीं संपत्ति नसते त्याला चित्तशुद्धीकरितां यागादिकांचें अनुष्ठान करतां येत नाहीं. यास्तव संपत्तीची इच्छा कर-णारासाठीं पुढें सांगितलेला होमहि परंपरेनें ब्रह्मविद्येच्या उपयोगी आहे; असें या मुख्य ब्रह्मविद्येच्या समीप सांगितलेल्या उपासनादिकांचें महत्तात्पर्य जाणावें.) इति शीक्षा-ध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३.

श्रुतिः—यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्संबभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु । अमृतस्य देव धारणो भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् ॥

अर्थ—जो वेदांतील ऋषभासारखा आहे, सर्वरूप आहे; छंदांपासून म्ह० वेदां-पासून; वेदच अमृत आहे, त्या अमृतापासून तो आधिक्यानें प्रादुर्भूत झाला. तो अशा प्रकारचा ओंकार, इंद्र—सर्व कामांचा ईश, परमेश्वर मला मेधेनें म्ह० प्रज्ञेनें प्रसन्न करो, किंवा बलयुक्त करो. हे देवा, मीं अमृताचा म्हणजे अमृतत्वाला कारण होणाऱ्या ब्रह्मज्ञानाचा, 'धारणः' म्ह० धारण करणारा व्हावें. तसेंच माझें शरीर विचर्षण—विचक्षण—योग्य होवो.

भाष्यं—यश्छन्दसामिति । मेधाकामस्य श्रीकामस्य च तत्प्राप्तिसाधनं जप-होमावुच्येते । " स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु " " ततो मे श्रियमावह " इति च लिङ्गदर्शनात् । यश्छन्दसां वेदानामृषभ इवर्षभः प्राधान्यात् । विश्वरूपः सर्व-रूपः सर्ववाग्व्याप्तेः । " तद्यथा शङ्कुना " इत्यादि श्रुत्यन्तरात् । अत एवर्षभ-त्वमोंकारस्य । ओंकारो ह्यत्रोपास्य इति ऋषभादिशब्दैः स्तुतिर्न्याय्यैवोंकारस्य । छन्दोभ्यो वेदेभ्यो वेदा ह्यमृतं तस्मादमृतादधिसंबभूव ॥

भाष्यार्थ—आतां अवान्तर तात्पर्याच्या आशयानें श्रुति ' यच्छन्दसां० ' इत्यादि सांगते. ज्याला मेधेची व श्रीची कामना आहे त्याला त्याच्या प्राप्तीचें साधन—जप व होम सांगितला जातो. कारण त्यांत 'तो इंद्र मला मेधा देवो;' आणि 'नंतर मला श्री दे;' असें लिंग दिसतें. 'यः छंदसां ऋषभः'—जो वेदांतील ऋषभासारखा आहे, कारण त्याला प्राधान्य आहे; 'विश्वरूपः'—सर्वरूप आहे; कारण त्यानें सर्व वाणीला व्यापलें आहे. याविषयीं 'ज्याप्रमाणें देंठानें—शिरांनीं सर्व पान व्यापलेलें असतें त्याप्र-माणें ओंकारानें सर्व वाणी व्यापलेली आहे,' अशा अर्थाची 'तद्यथा शङ्कुना०' इत्यादि दुसरी श्रुति आहे.—छां. भा. २.२३.३. सु. उ. पृ. ३४५.—म्हणूनच ओंकाराला

ऋषभत्व आहे. ओंकारच येथें–या प्रकरणांत उपास्य आहे. यास्तव ऋषभादि-शब्दांनीं ओंकाराची स्तुति करणें न्याय्यच आहे. छन्दोभ्यः–छंदांपासून–वेदांपासून; वेदच अमृत आहे. 'अमृतात्'–त्या अमृतापासून तो 'अधि संबभूव'–आधिक्यानें प्रादुर्भूत झाला.

भाष्यं—लोकदेववेदव्याहृतिभ्यः सारिष्ठं जिघृक्षोः प्रजापतेस्तपस्यत ओंकारः सारिष्ठत्वेन प्रत्यभादित्यर्थः । न हि नित्यस्योंकारस्याञ्जसैवोत्पत्तिरेव कल्प्यते । स एवंभूत ओंकार इन्द्रः सर्वकामेशः परमेश्वरो मा मां मेधया प्रज्ञया स्पृणोतु प्रीणयतु बलयतु वा । प्रज्ञाबलं हि प्रार्थ्यते । अमृतस्यामृतत्वहेतुभूतस्य ब्रह्मज्ञानस्य तदधिकारात् । हे देव धारणो धारयिता भूयासं भवेयम् । किंच शरीरं मे मम विचर्षणं विचक्षणं योग्यमित्येतत् । भूयादिति प्रथमपुरुषविपरिणामः ॥

भाष्यार्थ—लोक, देव, वेद व व्याहृति यांपासून त्यांतील सर्वोत्कृष्ट सार काढून घेण्याची इच्छा करणाऱ्या व तप करणाऱ्या प्रजापतीला ओंकार अत्यंत साररूपानें भासला, असा याचा अर्थ. (ओंकार उत्पन्न झाला, असा 'सं बभूव' या पदाचा अर्थ न करितां तो प्रजापतीला भासला, असा करावा.)=कारण नित्य ओंकाराची साक्षात् उत्पत्तिच झाली, अशी कल्पना करतां येत नाहीं. 'सः इन्द्रः'–तो अशा प्रकारचा ओंकार, इंद्र–सर्व कामांचा ईश–परमेश्वर 'मा'–मला 'मेधया'–मेधेनें म्ह० प्रज्ञेनें 'स्पृणोतु'–प्रसन्न करो, किंवा बलयुक्त करो. येथें प्रज्ञाबलाची प्रार्थना केली जात आहे. 'हे देव अमृतस्य धारणः भूयासं'–हे देवा, मीं अमृताचा म्हणजे अमृतत्वाला कारण होणाऱ्या ब्रह्मज्ञानाचा, कारण ब्रह्मज्ञानप्रकरणाचा आरंभ झालेला आहे. 'धारणः' म्ह० धारण करणारा व्हावें. तसेंच 'मे शरीरं विचर्षणं'–माझें शरीर विचर्षण म्ह० विचक्षण–योग्य होवो. पूर्ववाक्यांत 'भूयासं' असें जें उत्तम पुरुषीं पद आहे त्याचाच येथें 'भूयात्' असा प्रथम पुरुष करून घ्यावा.

श्रुतिः—जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधया पिहितः । श्रुतं मे गोपाय । आवहन्ती वितन्वाना (१)। कुर्वाणाऽचीरमात्मनः । वासाꣳसि मम गावश्च । अन्नपाने च सर्वदा । ततो मे श्रियमावह । लोमशां पशुभिः सह स्वाहा । आ माऽऽयन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । वि माऽऽयन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । प्र माऽऽयन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । दमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा । शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा (२) ॥

अर्थ—माझी जिह्वा मधुमत्तमा म्ह० अतिशय मधुर भाषण करणारी असो; दोन कांनांनीं म्ह० श्रोत्रेंद्रियांनीं मीं पुष्कळ ऐकावें. हे ओंकारा, तूं ब्रह्माचा–परमात्म्याचा कोश आहेस. मेधेनें म्ह० लौकिक प्रज्ञेनें आच्छादित झालेला तो तूं सामान्य बुद्धीमानांना

ज्ञाततत्त्व होणारा नाहींस. म्ह० तुझें तत्त्व त्यांना ज्ञात झालेलें नाहीं. श्रुत म्हणजे श्रवणपूर्वक आत्मज्ञानादिक. माझ्या श्रुताचें तूं रक्षण कर. मला वस्त्रें, गायी व अन्नपान हीं सर्वदा सत्त्वर आणून देणारी, त्यांचा विस्तार करणारी व तें सर्व मजपाशीं चिरकाल राहील असें करणारी जी श्री त्या श्रीला मेधा दिल्यानंतर मजपाशीं आण. (कारण ज्याला मेधा नाहीं त्याला प्राप्त झालेली श्री अनर्थालाच कारण होते. आतां ती श्री कशा प्रकारची तें सांगतात–)'लोमशां पशुभिः सह स्वाहा'–बकरी, मेंढी इत्यादिकांनीं युक्त; त्याचप्रमाणें अन्य पशूंनीं युक्त अशा श्रीला आण. 'स्वाहा' असा जो स्वाहाकार आहे तो होमासाठीं असलेल्या मंत्राचा शेवट झाला हें सुचविण्यासाठीं आहे. वैदिक–विद्याभ्यासपरायण शिष्य मज संप्रदायप्रवर्तक आचार्याकडे येवोत. मला असले शिष्य मिळोत; या सर्व वाक्यांतील 'स्वाहा-'शब्द होमसूचक आहे. शिष्य मजपाशीं पशु, स्वर्ग, ब्रह्मलोक, मोक्ष या विविध फलासाठीं येवोत. विद्याग्रहणाची उत्कृष्ट प्रज्ञा ज्यांना आहे असे शिष्य येवोत. बाह्येंद्रियचेष्टारूप बाललीलेपासून निवृत्त झालेले शिष्य येवोत. शं–शांति, क्रोधादि चित्तदोपराहित्य, त्यानें युक्त असलेले शिष्य येवोत.

भाष्यं—जिह्वा मे मधुमत्तमा मधुमत्यतिशयेन मधुरभाषिणीत्यर्थः । कर्णाभ्यां श्रोत्राभ्यां भूरि बहु **विश्रवं व्यश्रवं [?] श्रोता भूयासमित्यर्थः । आत्मज्ञानयोग्यः कार्यकरणसंघातोऽस्त्विति वाक्यार्थः । मेधा च तदर्थमेव हि प्रार्थ्यते ब्रह्मणः परमात्मनः कोशोऽसि । असेरिवोपलब्ध्यधिष्ठानत्वात् । त्वं हि ब्रह्मणः प्रतीकं त्वयि ब्रह्मोपलभ्यते । मेधया लौकिकप्रज्ञया पिहित आच्छादितः स त्वं सामान्यप्रज्ञैरविदिततत्त्व इत्यर्थः । श्रुतं श्रवणपूर्वकमात्मज्ञानादिकं मे गोपाय रक्ष । तत्प्राप्त्यविस्मरणादि कुर्वित्यर्थः ॥**

भाष्यार्थ—'मे जिह्वा मधुमत्तमा'–माझी जिह्वा मधुमत्तमा म्ह० अतिशय मधुर भाषण करणारी असो; 'कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवं'–दोन कानांनीं म्ह० श्रोत्रेंद्रियांनीं मीं पुष्कळ ऐकावें. म्ह०मीं श्रोता व्हावें, असा भावार्थ. शरीर व इंद्रियें यांचा संघात–समुदाय आत्मज्ञानाला योग्य होवो, असा वाक्यार्थ. मेधाहि त्याचसाठीं प्रार्थिली जाते. हे ओंकारा, 'ब्रह्मणः कोशः असि'–तूं ब्रह्माचा–परमात्म्याचा कोश आहेस. कारण तरवारीच्या म्यानाप्रमाणें तूं त्याच्या उपलब्धीचें अधिष्ठान आहेस. तूंच ब्रह्माचें प्रतीक आहेस. तुजमध्यें ब्रह्म उपलब्ध होतें. (वाच्य ब्रह्म व वाचक ओंकार यांचा अभेद आहे,असें सांगण्याच्या इच्छेनें त्या अचेतन शब्दाची प्रार्थना केली आहे व त्याला 'इंद्र' असें वर म्हटलें आहे. मग असें जर आहे म्हणजे प्रणव ब्रह्माहून भिन्न नसल्यामुळें इष्टफल देण्यास जर समर्थ आहे तर सर्वच त्याची उपासना कां करीत नाहींत, असें कोणी

विचारील म्हणून म्हणतात--)' मेधया पिहितः'--मेधेनें म्ह० लौकिक प्रज्ञेनें आच्छादित झालेला तो तूं सामान्य बुद्धिमानांना ज्ञाततत्त्व होणारा नाहींस. म्ह० तुझें तत्त्व त्यांना ज्ञात झालेलें नाहीं, असा भावार्थ.'श्रुतं'—श्रवणपूर्वक आत्मज्ञानादिक. ' मे श्रुतं गोपाय '—माझ्या श्रुताचें तूं रक्षण कर. त्याची प्राप्ति, अविस्मरण इत्यादि कर, असा याचा भावार्थ.

भाष्यं—जपार्था एते मन्त्रा मेधाकामस्य। होमार्थास्त्वधुना श्रीकामस्य मन्त्रा उच्यन्ते । आवहन्त्यानयन्ती । वितन्वाना विस्तारयन्ती । तनोतेस्तत्कर्मत्वात्। कुर्वाणा निर्वर्तयन्ती । अचीरमचिरं क्षिप्रमेव । छान्दसो दीर्घः । चिरं वा कुर्वाणा । आत्मनो मम, किमित्याह—वासांसि वस्त्राणि मम गावश्च गाश्चेति यावत् । अन्नपाने च सर्वदैवमादीनि कुर्वाणा श्रीर्या तां ततो मेधानिर्वर्तनात्परमावहाऽऽनय । अमेधसो हि श्रीरनर्थायैवेति । किंविशिष्टाम् । लोमशामजाव्यादियुक्तामन्यैश्च पशुभिः संयुक्तामावहेत्यधिकारादोंकार एवाभिसंबध्यते । स्वाहा, स्वाहाकारो होमार्थमन्त्रान्तज्ञापनार्थः । आयन्तु मामिति व्यवहितेन संबन्धः । ब्रह्मचारिणो वि माऽऽयन्तु प्रमाऽऽयन्तु दमायन्तु शमायन्त्वित्यादि ॥

भाष्यार्थ—ज्याला मेधेची इच्छा असते त्याच्या जपासाठीं हे वरील मंत्र आहेत. आतां ज्याला श्रीची इच्छा असते त्याच्या होमाकरितां हे मंत्र सांगितले जातात—' आवहन्ती ' —आणणारी 'वितन्वाना'—विस्तृत करणारी. कारण 'तनु-'धातूचा विस्तार करणें हा अर्थ आहे आणि ' कुर्वाणा '—करणारी. ' अचिरं '—सत्वरच. येथें ' अचीरं ' असें जें दीर्घत्व आहे तें छान्दस आहे. किंवा ' चीरं—चिरं ' कुर्वाणा ' आत्मनः '—मला वस्त्रें, गायी इत्यादि दीर्घकाल करणारी. ' मम वासांसि, च गावः, च अन्नपाने सर्वदा आवहन्ती च वितन्वाना आत्मनः अचीरं कुर्वाणा '—मला वस्त्रें, गायी व अन्नपान हीं सर्वदा सत्वर आणून देणारी, त्यांचा विस्तार करणारी व तें सर्व मजपाशीं चिरकाल राहील असें करणारी जी श्री त्या ' श्रियं '—श्रीला 'ततः'—मेधा दिल्यानंतर ' आवह '—आण. कारण ज्याला मेधा नाहीं त्याला प्राप्त झालेली श्री अनर्थालाच कारण होत असते. आतां ती श्री कशा प्रकारची—कोणत्या विशेषणांनीं विशिष्ट, तें सांगतात—' लोमशां '—केंसाळ बकरी, मेंढी इत्यादिकांनीं युक्त; त्याचप्रमाणें ' पशुभिः'—अन्य पशुंनीं युक्त अशा श्रीला आण. अशा रीतीनें प्रकरणाच्या आरंभावरून ओंकाराचाच संबंध लाविला जातो. ' स्वाहा '—हा स्वाहाकार होमासाठीं असलेल्या मंत्राचा शेवट झाला हें सुचविण्यासाठीं आहे. (यापुढील स्वाहाशब्दाहि होमार्थ मंत्रांचा अन्त सुचविणारे आहेत, असें जाणावें.) ' मा ब्रह्मचारिणः आयन्तु, वि-आयन्तु, प्र-आयन्तु, ' असा मधील

'मा' या पदाला सोडून 'आ, वि व प्र' यांचा संबंध 'आ यन्तु' या क्रियापदाशीं लावावा.

श्रुतिः—यशो जनेऽसानि स्वाहा। श्रेयान्वस्यसोऽसानि स्वाहा। तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा। स मा भग प्रविश स्वाहा। तस्मिन्त्सहस्रशाखे। नि भगाहं त्वयि मृजे स्वाहा। यथाऽऽपः प्रवता यन्ति यथा मासा अहर्जरम्। एवं मां ब्रह्मचारिणः। धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा। प्रतिवेशोऽसि प्र मा भाहि प्र मा पद्यस्व (३)॥ ४

अर्थ—मीं जनसमूहांत यशस्वी व्हावें. मीं वसुतर किंवा वसुमत्तर यांहून अतिशय प्रशस्य व्हावें. तसेंच हे भगवन्, त्या ब्रह्माच्या कोशभूत अशा तुला–तुजमध्यें मीं प्रवेश करावा व प्रवेश करून, अनन्य–एकरूप–त्वद्रूपच व्हावें, असा याचा अर्थ. भगवन्, तो तूंहि मजमध्यें प्रवेश कर. म्हणजे आम्हां उभयतांचें एकत्वच असो. त्या तुज सहस्र-शाखायुक्त म्ह० बहु भेदयुक्त प्रणवामध्यें हे भगवन्, मी आपल्या पापाचरणाचें शोधन करतों. ज्याप्रमाणें व्यवहारांत जल सखल प्रदेशाकडे जातें, किंवा जसे महिने अहर्जरास–संवत्सरास त्याप्रमाणें मजकडे ब्रह्मचारी हे धात्या, हे सर्वांच्या विधात्या, सर्व दिशांनीं, सर्व बाजूंनीं येवोत. प्रतिवेश म्ह० श्रम घालविण्याचें स्थान, शेजारचें घर, असा याचा भावार्थ. तसाच तूं प्रतिवेशासारखा प्रतिवेश आहेस. तुझें परिशीलन करणाऱ्या पुरुषांचें सर्व पाप व दुःख यांच्या निरसनाचें तूं स्थान आहेस. यास्तव मला आपलें स्वरूप प्रकट कर व मला प्राप्त हो.

भाष्यं—यशो यशस्वी जने जनसमूहेऽसानि भवानि। श्रेयान्प्रशस्यतरो वस्यसो वसुतराद्वसुमत्तराद्वाऽसानीत्यन्वयः। किं च तं ब्रह्मणः कोशभूतं त्वा त्वां हे भग भगवन्पूजावन्प्रविशानि प्रविश्य चानन्यस्त्वदात्मैव भवानीत्यर्थः। स त्वमपि मा मां भग भगवन्पूजावन्प्रविशाऽऽवयोरेकत्वमेवास्तु। तस्मिंस्त्वयि सहस्रशाखे बहुभेदे निमृजे शोधयाम्यहं पापकृत्याम्। यथा लोक आपः प्रवता प्रवणवता निम्नवता देशेन यन्ति गच्छन्ति। यथा च मासा अहर्जरं संवत्सरोऽहर्जरः। अहोभिः परिवर्तमानो लोकाञ्जरयतीत्यहानि वाऽस्मिञ्जीर्यन्त्यन्तर्भवन्तीत्यहर्जरः। तं च यथा मासा यन्त्येवं मां ब्रह्मचारिणो हे धातः सर्वस्य विधातः मामायन्त्वागच्छन्तु सर्वतः सर्वदिग्भ्यः॥

भाष्यार्थ—'अहं जने यशः असानि'—मीं जनसमूहांत यशस्वी व्हावें. 'अहं वस्यसः श्रेयान् असानि'—मी वसुतर किंवा वसुमत्तर यांहून अतिशय प्रशस्य व्हावें.

('वस्'–राहणें किंवा आच्छादन करणें या धातूला शील या अर्थी 'उ' प्रत्यय होऊन 'वसु' असा शब्द झाला आहे. त्याचा अर्थ क्रमानें वसनशील किंवा पराच्छादनशील असा आहे. वसुतर म्ह० अतिशय वसु व वसुमत्तर म्ह० अतिशय वसुमान्)=तसेंच 'तं त्वा'–त्या ब्रह्माच्या कोशभूत अशा तुला 'हे भग'–भगवन्, पूजावन्–पूज्य, 'प्रविशानि'–मीं प्रवेश करावा. तुजमध्यें प्रवेश करून, अनन्य एकरूप होऊन त्वद्रूपच व्हावें, असा याचा अर्थ. हे भग–भगवन्, पूजावन् 'स मा प्राविश'–तो तूंहि मजमध्यें प्रवेश कर. म्हणजे आह्मां उभयतांचें एकत्वच असो. 'तस्मिन् त्वयि सहस्रशाखे'–त्या तुज सहस्रशाखायुक्त म्ह० बहु भेदयुक्त प्रणवामध्यें मी 'निमृजे'–आपल्या पापचरणाचें शोधन करतों. 'यथा आपः प्रवता यन्ति'–ज्याप्रमाणें व्यवहारांत जल सखल प्रदेशानें जातें, किंवा 'यथा मासाः अहर्जरं'–जसे महिने अहर्जरास प्राप्त होतात; अहर्जर म्ह० संवत्सर; दिवसांच्या योगानें परिवर्तन पावणारा संवत्सर लोकांना जीर्ण करतो; किंवा अहर् म्ह० दिवस त्यांत जिरतात, अन्तर्भूत होतात ह्मणून तो अहर्जर होय. त्या अहर्जराला मास जसे जातात 'एवं मां ब्रह्मचारिणः'–त्याप्रमाणें मजकडे ब्रह्मचारी 'धातर्'–हे धात्या, हे सर्वांच्या विधात्या, 'सर्वतः आयन्तु'–सर्व दिशांनीं, सर्व बाजूंनीं येवोत.

भाष्यं—प्रतिवेशः–श्रमापनयनस्थानमासन्नगृहमित्यर्थः । एवं त्वं प्रतिवेश इव प्रतिवेशस्त्वच्छीलिनां सर्वपापदुःखापनयनस्थानमसि, अतो मा मां प्रति प्रभाहि प्रकाशयाऽऽत्मानं प्रपद्यस्व च । मां रसविद्धमिव लोहं त्वन्मयं त्वदात्मानं कुर्वित्यर्थः । श्रीकामोऽस्मिन्विद्याप्रकरणेऽभिधीयमानो धनार्थः । धनं च कर्मार्थम् । कर्म चोपात्तदुरितक्षयाय । तत्क्षये हि विद्या प्रकाशते । तथा च स्मृतिः "ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथाऽऽदर्शतले प्रख्ये पश्यन्त्यात्मानमात्मनि ॥" इति ॥ (इति शीक्षाध्यायभाष्ये चतुर्थोऽनुवाकः ।)

भाष्यार्थ—'प्रतिवेशः'–श्रम घालविण्याचें स्थान, शेजारचें घर, असा याचा भावार्थ. तसाच तूं प्रतिवेशासारखा प्रतिवेश 'असि'–आहेस. तुझें परिशीलन करणाऱ्या पुरुषांचें सर्व पाप व दुःख यांच्या निरसनाचें स्थान आहेस. यास्तव 'मा प्रभाहि'–मला आपलें स्वरूप प्रकट कर व 'मा प्रपद्यस्व'–मला प्राप्त हो. रसायनक्रियेनें–रस करून एकरूप केलेल्या धातूप्रमाणें मला त्वन्मय–त्वद्रूप कर, असा याचा भावार्थ. या विद्याप्रकरणामध्यें श्रीकामाचें जें कथन केलें आहे तें धनासाठीं आहे. धन कर्मासाठीं आहे, कर्म संचित पापक्षयार्थ आहे; आणि संचित पापाचा क्षय झाला असतां विद्या प्रकाशमान होते. याच अर्थी–'पापकर्मांचा क्षय झाल्यामुळें पुरुषांना ज्ञान होतें. ज्याप्रमाणें स्वच्छ

आरशाच्या तलावर—आरशांत तोंड पाहतात त्याप्रमाणें ते आत्म्याला आपल्या अन्तःकरणांत पाहतात.' अशी स्मृति प्रमाण आहे. (इति शीक्षाध्याये चतुर्थोऽनुवाकः) ४

भाष्यं—संहिताविषयमुपासनमुक्तं तदनु मेधाकामस्य श्रीकामस्य मन्त्रा अनुक्रान्तास्ते च पारम्पर्येण विद्योपयोगार्था एव। अनन्तरं व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणोऽन्तरुपासनं स्वाराज्यफलं प्रस्तूयते ॥

भाष्यार्थ—संहिताविषयक उपासन सांगितलें. त्यानंतर मेधेची कामना करणारा व श्रीची कामना करणारा, यांच्या साठीं मंत्र सांगावयास आरंभ केला. पण ते मंत्रहि परंपरेनें विद्येच्या उपयोगाकरितांच आहेत. त्यानंतर आतां स्वाराज्य हें ज्याचें फल आहे, असें व्याहृतिरूप ब्रह्माचें अन्तरुपासन सांगावयास आरंभ करितात. (म्ह० व्याहृति हेंच ज्याचें शरीर आहे अशा हिरण्यगर्भसंज्ञक ब्रह्माचा—हृदयांतील ध्यानाचा विषय—या रूपानें उपदेश करितात.)

श्रुतिः—भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिस्रो व्याहृतयः। तासामु ह स्मैतां चतुर्थीम्। माहाचमस्यः प्रवेदयते। मह इति। तद्ब्रह्म। स आत्मा। अङ्गान्यन्या देवताः। भूरिति वा अयं लोकः। भुव इत्यन्तरिक्षम्। सुवरित्यसौ लोकः (१)। मह इत्यादित्यः। आदित्येन वाव सर्वे लोका महीयन्ते। भूरिति वा अग्निः। भुव इति वायुः। सुवरित्यादित्यः। मह इति चन्द्रमाः। चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतीꣳषि महीयन्ते। भूरिति वा ऋचः। भुव इति सामानि। सुवरिति यजूꣳषि (२) मह इति ब्रह्म। ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते। भूरिति वै प्राणः। भुव इत्यपानः। सुवरिति व्यानः। मह इत्यन्नम्। अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते। ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धा। चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः। ता यो वेद। स वेद ब्रह्म। सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति (३)॥ ५॥

अर्थ—'भूः भुवः सुवः' अशा या तीन व्याहृति आहेत; त्यांतीलच चवथी 'महः' ही व्याहृति आहे. महाचमस्याचा पुत्र—माहाचमस्य, तो या चवथ्या व्याहृतीला जाणतो. 'महः' अशी जी चवथी व्याहृति तें ब्रह्म आहे. तो आत्मा आहे. इतर देवता अंगें—अवयव आहेत. 'भूः' ही व्याहृति हा लोक आहे, 'भुवः' हा अंतरिक्षलोक आहे, 'सुवर्' हा स्वर्ग लोक आहे. 'महः' हा आदित्य आहे. आदित्याच्या योगानेंच सर्व लोक वृद्धि पावतात. 'भूः' हाच अग्नि आहे, 'भुवः' हा वायु आहे, 'सुवर्' हा आदित्य आहे. 'महः' चंद्रमा आहे. चंद्राच्या योगानें सर्व ज्योति वृद्धि पावतात. 'भूः' या ऋचा आहेत 'भुवः' हीं सामें आहेत, 'सुवर्' हीं यजुषें आहेत. 'महः' हा

ओंकार आहे. ओंकारानेंच सर्व वेद वृद्धि पावतात. 'भूः' हाच प्राण आहे. 'भुवः' हा अपान आहे 'सुवर्' हा व्यान आहे. 'महः' हें अन्न आहे. अन्नानेंच सर्व प्राण वृद्धि पावतात, त्याच ह्या चार व्याहृति प्रत्येकीं चार चार प्रकारच्या होतात. त्या व्याहृतींना जो जाणतो तो ब्रह्माला जाणतो. सर्व अंगभूत देव या विद्वानाला स्वाराज्यप्राप्ति झाली असतां बलि आणून देतात. ५

भाष्यं—भूर्भुवः सुवरित्युक्तोपप्रदर्शनार्थः। एतास्तिस्र इति प्रदर्शिताना परामर्शार्थः परामृष्टाः स्मार्यन्ते वा इत्यनेन। तिस्र एताः प्रसिद्धा व्याहृतयः स्मार्यन्ते तावत्। तासामियं चतुर्थी व्याहृतिर्मह इति। तामेतां चतुर्थीं महाचमसस्यापत्यं माहाचमस्यः प्रवेदयते। उ ह स्म इत्येतेषां वृत्तानुकथनार्थत्वाद्विदितवान्ददर्शेत्यर्थः। माहाचमस्यग्रहणमार्षानुस्मरणार्थम्। ऋषिस्मरणमप्युपासनाङ्गमिति गम्यत इहोपदेशात्॥

भाष्यार्थ—'भूः भुवः, सुवः' हा उल्लेख उक्त व्याहृतींच्या उपप्रदर्शनार्थ आहे. 'एताः तिस्रः' हा उल्लेख 'भूः भुवः' इत्यादिकांनीं उपप्रदर्शित केलेल्या त्यांच्या परामर्शाकरितां आहे. 'वै' या पदानें त्या परामृष्ट व्याहृतींचेंच स्मरण करविलें जातें; या तीन प्रसिद्ध व्याहृती प्रथम स्मरण करविल्या जातात. त्यांतील 'महः' ही चवथी व्याहृति आहे. त्या चवथ्या व्याहृतीला महाचमस्याचा पुत्र माहाचमस्य मुनि जाणतो. पण 'उ ह स्म' हे तीन निपात मागील घडलेल्या वर्तमानाचें अनुकथन करण्यासाठीं असल्यामुळें माहाचमस्य त्यांना जाणता झाला, पाहता झाला, असा अर्थ जाणावा. 'महः' या चवथ्या व्याहृतीच्या ऋषीचें अनुस्मरण करण्यासाठीं 'माहाचमस्य' या नांवाचें ग्रहण केलें आहे. येथें त्याचा उपदेश केलेला असल्यामुळें ऋषीचें स्मरणहि उपासनेचें अंग आहे असें वाटतें.

भाष्यं—येयं माहाचमस्येन दृष्टा व्याहृतिर्मह इति तद्ब्रह्म महद्धि ब्रह्म। महश्च व्याहृतिः। किं पुनस्तत्। स आत्मा। आप्नोतेर्व्याप्तिकर्मणः। आत्मेतराश्च व्याहृत्यो लोका देवा वेदाः प्राणाश्च मह इत्यनेन व्याहृत्यात्मनाऽऽदित्यचन्द्रब्रह्मान्नभूतेन व्याप्यन्ते यतः अतोऽङ्गान्यवयवा अन्या देवताः। देवताग्रहणमुपलक्षणार्थं लोकादीनाम्। मह इत्येतस्य व्याहृत्यात्मनो देवलोकादयः सर्वेऽवयवभूताः। यत आहाऽऽदित्यादिभिर्लोकादयो महीयन्त इति। आत्मना ह्यङ्गानि महीयन्ते महनं वृद्धिरुपचयो महीयन्ते वर्धन्त इत्यर्थः। अयं लोकोऽग्निर्ऋग्वेदः प्राण इति प्रथमा व्याहृतिर्भूरिति। एवमुत्तरोत्तरैकैका चतुर्धा भवति॥

भाष्यार्थ—ही जी 'महः' अशी माहाचमस्यानें पाहिलेली व्याहृति तें ब्रह्म आहे. कारण ब्रह्म महत् आहे व व्याहृति 'महः' आहे. पण तें ब्रह्म काय आहे? तोच

आत्मा आहे. कारण ' आप् ' हा धातु व्याप्ति हें कार्य या अर्थी आहे. आत्म्याहून भिन्न असलेल्या व्याहृति, लोक, देव, वेद व प्राण ' महः ' या आदित्य, चंद्र ब्रह्म व अन्नभूत अशा व्याहृत्यात्म्याकडून ज्याअर्थी व्यापल्या जातात त्या अर्थी इतर देवता अंगें म्ह० अवयव आहेत. येथील देवता हा शब्द लोकादिकांच्या उपलक्षणार्थ आहे. देव, लोक, इत्यादि सर्व ' महः ' या व्याहृत्यात्म्याच्या अवयवभूत आहेत. कारण आदित्यादिकांच्या योगानें लोकादिक वृद्धि पावतात, असें सांगितलें आहे. आत्म्याचीं अंगेंच वाढतात. ' महीयन्ते ' यांतील महन म्ह० वृद्धि, उपचय; आणि महीयन्ते म्ह० वृद्धि पावतात. हा लोक, अग्नि, ऋग्वेद व प्राण हें सर्व पहिली ' भूः ' ही व्याहृति आहे. अशाच रीतीनें उत्तरोत्तर एकेक व्याहृति चार चार प्रकारची होते.

भाष्यं—मह इति ब्रह्म । ब्रह्मेत्योंकारः । शब्दाधिकारेऽन्यस्यासंभवात् । उक्तार्थमन्यत् । ता वा एताश्चतस्रश्चतुर्धेति । ता वा एता भूर्भुवः-सुवर्मह इति चतस्र एकैकशश्चतुर्धा चतुष्प्रकाराः । धाशब्दः प्रकारवचनः । चतस्रश्चतस्रः सत्यश्चतुर्धा भवन्तीत्यर्थः । तासां यथाक्लृप्तानां पुनरुपदेशस्तथैवोपासननियमार्थः ॥

भाष्यार्थ—' मह ' हें ब्रह्म आहे. पण येथें ब्रह्म म्ह० ओंकार. कारण शब्दाधिकारामध्यें ओंकारावांचून अन्य ब्रह्माचा संभव नाहीं. बाकीच्या सर्व वाक्यांचा अर्थ वर सांगितला आहे. (' ब्रह्मणा वाव ' येथून ' अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते ' येथवर जीं वाक्यें आहेत त्यांचा अर्थ वर सांगितल्याप्रमाणेंच समजावा. एकेक व्याहृति जेव्हां चार प्रकारें चिंतन केली जाते तेव्हां षोडशकलांनीं युक्त असलेला पुरुषच उपासित—उपासना केलेला असा होतो, ती त्याचीच उपासना होते, अशा आशयानें ' ता वा एताः ' या भाष्यानें संक्षेप सांगतात—)='ता वा एताः०'—त्या या चार व्याहृती चार प्रकारच्या आहेत. म्ह० भूः, भुवः, सुवर् व महः, या चार व्याहृती प्रत्येकीं 'चतुर्धा'—चार प्रकारच्या आहेत. ' चतुर्धा ' यांतील ' धा ' हा शब्द प्रकारवाचक आहे. त्या चार चार असून त्यांतील प्रत्येक चार प्रकारच्या होतात, असा याचा भावार्थ. त्यांची वर जशी कल्पना केली आहे तशीच उपासना करावी, असा नियम करण्यासाठीं हा पुनः उपदेश आहे.

भाष्यं—ता यथोक्तव्याहृतीर्यो वेद स वेद विजानाति । किं ब्रह्म । ननु तद्ब्रह्म स आत्मेति ज्ञाते ब्रह्मणि न वक्तव्यमविज्ञातवत्स वेद ब्रह्मेति । न । तद्विशेषविवक्षुत्वाददोषः । सत्यं विज्ञातं चतुर्थव्याहृत्यात्मा ब्रह्मेति न तु तद्विशेषो हृदयान्तरुपलभ्यत्वं मनोमयत्वादिश्च । 'शान्तिसमृद्धम्' इत्येवमन्तो

विशेषणविशेष्यरूपो धर्मपूगो विज्ञायत इति तद्विवक्षु हि शास्त्रमविज्ञातमिव ब्रह्म मत्वा स वेद ब्रह्मेत्याह। अतो न दोषः ॥

भाष्यार्थ—त्या वर सांगितलेल्या व्याहृतींना जो जाणतो तो जाणतो; काय ? ब्रह्म 'अहोपण वर म्हटल्याप्रमाणें तें 'महः-च ब्रह्म; व तोच आत्मा,' असें ब्रह्माला जाणलें असतां पुनः त्याला न जाणल्याप्रमाणेंच 'तो ब्रह्माला जाणतो' असें सांगणें उचित नाहीं,' अशी शंका कोणी घेईल पण ती बरोबर नाहीं. कारण 'तद्ब्रह्म स आत्मा' या वाक्यावरून सामान्य ज्ञान जरी झालें तरी त्याचा विशेष सांगण्याची इच्छा असल्यामुळें 'स वेद ब्रह्म' असें म्हणण्यांत कांहीं दोष नाहीं. चतुर्थ व्याहृतिरूप ब्रह्म आहे, असें जाणलें हें खरें; पण हृदयामध्यें उपलब्ध होणें, मनोमयत्वादि, हा त्याचा विशेष जाणलेला नाहीं. पुढच्या सहाव्या अनुवाकांतलि 'शान्तिसमृद्धं' या वाक्यापर्यंतच्या पुढील ग्रंथानें विशेषण-विशेष्यरूप धर्मसमूह जाणला जातो. यास्तव त्याला सांगण्याची इच्छा करणारें शास्त्र ब्रह्म जणुंकाय अज्ञातच आहे, असें मानून 'तो ब्रह्म जाणतो' असें म्हणत आहे. यास्तव त्यांत कांहीं दोष नाहीं.

भाष्यं—यो हि वक्ष्यमाणेन धर्मपूगेन विशिष्टं ब्रह्म वेद स वेद ब्रह्मेत्यभिप्रायः। अतो वक्ष्यमाणानुवाकेनैकवाक्यताऽस्योभयोर्ह्यनुवाकयोरेकमुपासनं लिङ्गाच्च। भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठतीत्यादिकं लिङ्गमुपासनैकत्वे। विधायकाभावाच्च। न हि वेद उपासितव्य इति विधायकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति। व्याहृत्यनुवाके 'ता यो वेद' इति च वक्ष्यमाणार्थत्वान्नोपासनभेदकः। वक्ष्यमाणार्थत्वं च तद्विशेषविवक्षुत्वादित्यादिनोक्तम्। सर्वे देवा अस्मा एवं विदुषेऽङ्गभूता आवहन्त्यानयन्ति बलिं स्वाराज्यप्राप्तौ सत्यामित्यर्थः ॥ (इति शीक्षाध्यायभाष्ये पंचमोऽनुवाकः)५

भाष्यार्थ—जो पुढें सांगितलेल्या धर्मसमूहानें विशिष्ट, असें ब्रह्म जाणतो 'तो ब्रह्माला जाणतो' असा याचा अभिप्राय. यास्तव पुढच्या अनुवाकाशीं या अनुवाकाची एकवाक्यता आहे. कारण दोन्ही अनुवाकांमध्यें एकच उपासना आहे; [व्याहृति ज्याचे अवयव आहेत असें ब्रह्मच जर पुढील अनुवाकांतील उपास्य असेल तरच उपासक प्रथम व्याहृतिरूप अग्नींत प्रतिष्ठित होतो, असें म्हणणें युक्त होईल; आणि तसें म्हणणें हेंच दोन्ही अनुवाकांतील उपासना एक आहे, असें समजण्यास सबल कारण आहे, असें 'लिङ्गाच्च' या भाष्यानें सांगतात–]= आणि असें समजण्यास लिंग–ज्ञापकहि आहे. 'भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति' म्ह० भूः या व्याहृतीचें ध्यान करून उपासक अग्नीमध्यें प्रतिष्ठित होतो, इत्यादि फलश्रुति, हेंच पांचव्या व सहाव्या अनुवाकांतील उपासना एक आहे, असें समजण्यास लिंग आहे. (तसेंच एका अनुवाकामध्यें प्रधानविधि व दुसऱ्या

अनुवाकांत गौणविधि अशी भिन्न अनुवाकांची व्यवस्था लावितां येत असल्यामुळें या दोन अनुवाकांमध्यें दोन भिन्न उपासना सांगितल्या आहेत, असें म्हणतां येत नाहीं.) =शिवाय तसें विधान करणारें वाक्य नाहीं. ['वेद, उपासितव्यः' अशा प्रकारचा एखादाहि विधायक–भिन्न विद्याबोधक शब्द त्यांत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे.]=आतां या पांचव्या व्याहृत्यनुंवाकांत 'ता यो वेद' असा'वेद-'शब्द आहे. पण तो पुढील उपासनेकरितांच असल्यामुळें तो उपासनेचा भेद करणारा म्ह० त्या उपासनेला पुढच्या उपासनेहून पृथक् करणारा नाहीं. आतां 'त्यांतील 'वेद' हा शब्द पुढील उपासनेकरितांच आहे, म्हणून कशावरून' असें म्हणाल तर त्याचें उत्तर वर 'तद्विशेषविवक्षुत्वात्' इत्यादि वाक्यानें दिलें आहे. सर्व अंगभूत देव अशाप्रकारें उपासना करणाऱ्या या उपासकाला बलि आणून देतात. उपासनेचें फळ–स्वाराज्यप्राप्ति झाली असतां बलि आणतात, असा याचा भावार्थ. (इति पंचमोऽनुवाकः) ५

भाष्यम्—भूर्भुवःसुवःस्वरूपा मह इत्येतस्य व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मणोऽङ्गान्यन्या देवता इत्युक्तम् । यस्य ता अङ्गभूतास्तस्यैतस्य ब्रह्मणः साक्षादुपळब्ध्यर्थमुपासनार्थं च हृदयाकाशः स्थानमुच्यते शालग्राम इव विष्णोः । तस्मिन्हि तद्ब्रह्मोपास्यमानं मनोमयत्वादिधर्मविशिष्टं साक्षादुपलभ्यते । पाणाविवामलकम् । मार्गश्च सर्वात्मभावप्रतिपत्तये वक्तव्य इत्यनुवाक आरभ्यते—

भाष्यार्थ—'महः' या व्याहृतिरूप ब्रह्माचीं–भूः, भुवः, सुवर् या स्वरूपाच्या अन्य देवता हीं–अंगें आहेत, असें 'अङ्गान्यन्या देवताः' या वाक्यानें सांगितलें. आतां ज्याच्या त्या अंगभूत देवता आहेत त्या ह्या ब्रह्माच्या साक्षात् ज्ञानाकरितां व उपासनेकरितां हृदयाकाश हें स्थान सांगितलें जातें. शालग्राम हें जसें विष्णूचें स्थान (त्याप्रमाणें हृदयाकाश हें ब्रह्माच्या ज्ञानादिकांचें स्थान आहे.)=कारण त्या हृदयाकाशांत मनोमयत्वादि धर्मांनीं विशिष्ट असें ब्रह्म उपासना केलें जाऊं लागलें असतां साक्षात् उपलब्ध होतें म्ह० हातावरील आवळा जसा साक्षात् दिसतो त्याप्रमाणें. तसाच सर्वात्मभाव प्राप्त होण्यासाठीं मार्गहि सांगावा, या उद्देशानें हा पुढील सहावा अनुवाक आरंभिलेला आहे.

श्रुतिः—स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः । अमृतो हिरण्मयः । अन्तरेण तालुके । य एष स्तन इवावलम्बते । सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो विवर्तते । व्यपोह्य शीर्षकपाले । भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति । भुव इति वायौ (१) सुवरित्यादित्ये । मह इति ब्रह्मणि । आप्नोति स्वाराज्यम् । आप्नोति मनसस्पतिम् । वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः । श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः । एतत्ततो भवति ।

आकाशशरीरं ब्रह्म । सत्यात्म प्राणारामं मनआनन्दम् । शान्तिसमृद्धममृतम् । इति प्राचीनयोग्योपास्स्व (२) ॥ ६ ॥

अर्थ—जो हा हृदयामध्यें–शुभ्रकमलाकार मांसपिंडांत आकाश–अवकाश आहे त्यांत तो हा पुरुष मनोमय–विज्ञानमय आहे. तसाच तो पुरुष अमृत–अमरणधर्मी व हिरण्मय म्ह० ज्योतिर्मय आहे. हृदयापासून 'सुषुम्ना-'नांवाची नाडी वर प्रवृत्त झाली आहे. ती दोन्ही तालूंच्या मध्यभागीं शिरली आहे. त्या दोन्हीं तालूंच्या मध्यें जो हा स्तनासारखा मांसखंड–पडजीभ लोंबत आहे, त्यांतून ती नाडी वर शिरून ज्या मूर्ध-प्रदेशीं हा केशान्त–केंसांचें मूळ विभागानें राहिलें आहे, त्या प्रदेशास प्राप्त होऊन तेथून ती बाहेर पडली आहे. याप्रमाणें मस्तकाच्या कपालांना विदीर्ण करून बाहेर निघालेली जी सुषुम्ना ती इंद्रयोनि आहे, इंद्राची म्ह० ब्रह्माची योनि–मार्ग–स्वरूपप्राप्तीचें द्वार आहे, असा याचा भावार्थ. असें चिंतन करणारा–मनोमय आत्म्याची उपासना करणारा त्या सुषुम्नानाडीनें मस्तकांतून निघून या लोकाचा अधिष्ठाता, भूःव्याहृतिरूप व महद्ब्रह्माचा अंगभूत असा जो अग्नि त्यामध्यें प्रतिष्ठित होतो. तो अग्निरूपानें या लोकास व्यापतो, असा याचा भावार्थ. तसाच 'भुवः' या व्याहृतीच्या ध्यानानें वायूमध्यें प्रतिष्ठित होतो. 'सुवर्' या व्याहृतीच्या ध्यानानें तृतीय व्याहृतिरूप आदित्यांत प्रतिष्ठित होतो. 'महः' या चतुर्थ व्याहृतीच्या ध्यानानें चतुर्थ व्याहृतिरूप अंगी ब्रह्मामध्यें उपासक प्रतिष्ठित होतो. तो याप्रमाणें ब्रह्मभूत होऊन स्वाराज्यास–स्वराड्भावास प्राप्त होतो. मनाच्या पतीला प्राप्त होतो. तसेंच तो वाक्पति म्ह० सर्व वाणींचा पति होतो, चक्षूंचा पति होतो, श्रोत्रांचा पति होतो व सर्व विज्ञानांचा पति होतो. याहूनहि तें अधिक होतें. (तें काय?) आकाश ज्याचें शरीर आहे किंवा आकाशाप्रमाणें ज्याचें शरीर सूक्ष्म आहे तें आकाशशरीर, (पण तें काय?) तर हें प्रकृत ब्रह्म. सत्य म्ह० मूर्तामूर्त–अमिथ्यास्वरूप हाच ज्याचा आत्मा म्ह० स्वभाव आहे, तें हें सत्यात्म आहे. प्राणामध्यें ज्याचें आरमण म्ह० आक्रीडा आहे तें प्राणाराम, किंवा ज्यांत प्राणांचा आराम आहे हें प्राणाराम. ज्याचें मन आनन्दभूत म्ह० सुखकरच आहे तें मनआनन्द. शांति म्ह० उपशम. शांति तेंच समृद्ध, किंवा शांतीनें समृद्ध ब्रह्म उपलब्ध होतें, ह्मणून शांतिसमृद्ध. अमरणधर्मी. हे प्राचीनयोग्य शिष्या, अशा रीतीनें मनोमयत्वादि धर्मांनीं विशिष्ट असलेल्या यथोक्त ब्रह्माची तूं उपासना कर. ही आचार्यवचनरूप उक्ति आदरार्थ आहे. ६

भाष्यं—स इति व्युत्क्रम्य 'अयं पुरुषः' इत्यनेन संबध्यते । य एषोऽन्तर्हृदये हृदयस्यान्तर्हृदयमिति पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डः प्राणायतनोऽनेकनाडीसुषिर ऊर्ध्वनालोऽधोमुखो विशस्यमाने पशौ प्रसिद्ध उपलभ्यते तस्यान्तर्य एष

आकाशः प्रसिद्ध एव करकाकाशवत्। तस्मिन्सोऽयं पुरुषः। पुरि शयनात्पूर्णो वा भूरादयो लोका येनेति पुरुषो मनोमयः। मनो विज्ञानम्। मनुतेर्ज्ञानकर्मण-स्तन्मयस्तदुपलभ्यत्वात्। मनुतेऽनेनेति वा मनोऽन्तःकरणं तदभिमानी तन्मय-स्तल्लिङ्गो वा अमृतोऽमरणधर्मा हिरण्मयो ज्योतिर्मयः॥

भाष्यार्थ—'सः' हें पहिलें पद पाठक्रम सोडून 'अयं पुरुषः' या पुढील पदांशीं संबद्ध होतें. 'यः एषः अन्तर्हृदये आकाशः'—जो हा अन्तर्हृदयांत—हृदयामध्यें, हृदय म्हणजे शुभ्रकमलाकार मांसाचा गोळा. तो प्राणाचें आयतन—स्थान आहे, त्याला अनेक नाडीच्छिद्रें आहेत, त्याचें नाल वर व मुख खालीं आहे. तो हृदयसंज्ञक मांसपिंड पशूची हिंसा—आलभन करीत असतांना उपलब्ध होतो. त्या हृदयाच्या आंत जो हा कमं-डलूंतील आकाशासारखा प्रसिद्ध आकाश आहे त्यांत 'सः अयं पुरुषः'—तो हा पुरुष आहे. (पुरुष या शब्दाची व्युत्पत्ति दोन प्रकारांनीं संभवते. एक—)=शरीराख्य पुरींत शयन केल्यामुळें—राहिल्यामुळें पुरुष किंवा ज्यानें भूरादि लोकांना भरून सोडलें आहे, पूर्ण केलें आहे तो पुरुष. '**मनोमयः**'—मन म्ह० विज्ञान; कारण 'मन्' हा धातु ज्ञान या अर्थी आहे. पुरुष तन्मय म्ह० विज्ञानमय आहे. कारण ज्ञानाकार परिणत झालेल्या मनांतच तो उपलब्ध होतो. किंवा जीव ज्याच्या योगानें मनन करतो तें मन म्ह० अंतः-करण. त्याचा अभिमानी, म्हणून पुरुष तन्मय अथवा तल्लिंग आहे. (शास्त्रांत मन सर्व इंद्रियांचें अधिष्ठातृ म्हणून प्रसिद्ध आहे. यास्तव पुरुष मनोलिंग आहे. म्हणजे मन हें त्याचें लिंग आहे. मनाच्या प्रवृत्तीवरून त्याच्या नियामकाचा बोध होतो. म्हणून तो तल्लिंग आहे.)='अमृतः हिरण्मयः'—तसाच तो अमृत म्ह० अमरणधर्मा व हिर-ण्मय म्ह० ज्योतिर्मय आहे.

भाष्यं—तस्यैवंलक्षणस्य हृदयाकाशे साक्षात्कृतस्य विदुष आत्मभूतस्येंद्र-स्येदृशस्वरूपप्रतिपत्तये मार्गोऽभिधीयते। हृदयादूर्ध्वं प्रवृत्ता सुषुम्ना नाम नाडी योगशास्त्रेषु च प्रसिद्धा। सा चान्तरेण मध्ये प्रसिद्धे तालुके तालुकयोर्गता। यश्चैष तालुकयोर्मध्ये स्तन इवावलम्बते मांसखण्डस्तस्य चान्तरेणेत्येतत्। यत्र च केशान्तः केशानामन्तोऽवसानं मूलं केशान्तो विवर्तते विभागेन वर्तते मूर्ध-प्रदेश इत्यर्थः। तं देशं प्राप्य तत्र विनिःसृता। व्यपोह्य विभज्य विदार्य शीर्षक-पाले शिरःकपाले विनिर्गता या सेन्द्रयोनिरिन्द्रस्य ब्रह्मणो योनिर्मार्गः स्वरूप-प्रतिपत्तिद्वारमित्यर्थः॥

भाष्यार्थ—त्या अशा लक्षणाच्या हृदयाकाशांत साक्षात् जाणलेल्या आत्मभूत व इंद्र अशा विद्वानाला अशा प्रकारच्या स्वरूपाची प्राप्ति होण्यासाठीं मार्ग सांगितला

जातो–हृदयापासून सुषुम्नानांवाची नाडी वर प्रवृत्त झाली आहे व ती योगशास्त्रांतहि प्रसिद्ध आहे. 'अन्तरेण तालुके'–ती दोन्ही तालूंच्या मध्यें शिरली आहे. 'यः एषः स्तनः इव अवलंबते'–दोन्ही तालूंच्या मध्यें जो हा स्तनासारखा मांसखंड खालीं लोंबत आहे,–ज्याला व्यवहारांत पडजीभ म्हणतात, त्याच्या आंतून, असा भावार्थ, आणि 'यत्र असौ केशान्तो विवर्तते'–जेथें–ज्या मूर्धप्रदेशीं असा याचा भावार्थ–केंशांचा अन्त–मूळ अगदीं पृथक् होऊन राहिलें आहे त्या प्रदेशास प्राप्त होऊन तेथून ती बाहेर पडली आहे. 'व्यपोह्य शीर्षकपाले'–मस्तकाच्या कपालांना विदीर्ण करून बाहेर निघालेली जी सुषुम्ना 'सा इंद्रयोनिः'–ती इंद्रयोनि आहे. इंद्राची म्ह० ब्रह्माची योनि ह्म० मार्ग, स्वरूपप्राप्तीचें द्वार आहे, असा याचा भावार्थ.

भाष्यं—तयैवंविद्वान्मनोमयात्मदर्शी मूर्ध्नो विनिष्क्रम्यास्य लोकस्याधिष्ठाता भूरिति व्याहृतिरूपो योऽग्निर्महतो ब्रह्मणोऽङ्गभूतस्तस्मिन्नग्नौ प्रतितिष्ठत्यग्न्यात्मनेमं लोकं व्याप्नोतीत्यर्थः। तथा भुव इति द्वितीयव्याहृत्यात्मनि वायौ। प्रतितिष्ठतीत्यनुवर्तते। सुवरिति तृतीयव्याहृत्यात्मन्यादित्ये। मह इत्यङ्गिनि चतुर्थव्याहृत्यात्मनि ब्रह्मणि प्रतितिष्ठति॥

भाष्यार्थ—असें जाणणारा ह्म० मनोमय आत्म्याची उपासना करणारा त्या सुषुम्ना नाडीनें मस्तकांतून निघून 'भूः इति अग्नौ प्रतितिष्ठति'–या लोकाचा अधिष्ठाता, 'भूः' या व्याहृतिरूप व महत् ब्रह्माचा अंगभूत जो अग्नि त्या अग्नीमध्यें प्रतिष्ठित होतो. अग्निरूपानें या लोकास व्यापतो, असा याचा भावार्थ. तसाच 'भुवः इति वायौ'–'भुवः' या द्वितीय व्याहृतिरूप वायूंत प्रतिष्ठित होतो; अशा रीतीनें पुढील पर्यायांतहि 'प्रतितिष्ठति' या पदाची अनुवृत्ति करावी. 'सुवर्०'–या तृतीय व्याहृतिरूप आदित्यांत आणि 'महः०'–या चतुर्थव्याहृतिरूप अंगी ब्रह्मांत उपासक प्रतिष्ठित होतो.

भाष्यं—तेष्वात्मभावेन स्थित्वाऽऽप्नोति ब्रह्मभूतः स्वाराज्यं स्वराड्भावं स्वयमेव राजाऽधिपतिर्भवति। अङ्गभूतानां देवानां यथा ब्रह्म। देवाश्च सर्वेऽस्मै बलिमावहन्त्यङ्गभूता यथा ब्रह्मणे। आप्नोति मनसस्पतिम्। सर्वेषां हि मनसां पतिः सर्वात्मकत्वाद्ब्रह्मणः। सर्वैर्हि मनोभिस्तन्मनुते। तदाप्नोत्येवं विद्वान्। किंच वाक्पतिः सर्वासां वाचां पतिर्भवति। तथैव चक्षुष्पतिश्चक्षुषां पतिः। श्रोत्रपतिः श्रोत्राणां पतिः। विज्ञानपतिर्विज्ञानानां च पतिः। सर्वात्मकत्वात्सर्वप्राणिनां करणैस्तद्वान्भवतीत्यर्थः॥

भाष्यार्थ—त्यांमध्यें आत्मभावानें स्थित होऊन, ब्रह्मभूत होऊन 'स्वाराज्यं आप्नोति'–स्वाराज्यास ह्म० स्वराड्भावास प्राप्त होतो. स्वतःच राजा–अधिपति होतो.

अंगभूत देवांचें (अंगी) ब्रह्म जसें अधिपति आहे त्याप्रमाणें तो अधिपति होतो. सर्व अंगभूत देव जसे ब्रह्माला तसेच त्यालाहि बलि आणून देतात. 'मनसस्पतिं आप्नोति' —मनाच्या पतीला प्राप्त होतो. ब्रह्म सर्वात्मक असल्यामुळें तें सर्वांच्या मनांचें अधिपति आहे. सर्व मनांनींच तें ब्रह्म मनन करतें. असें जाणणारा उपासक त्याला प्राप्त होतो. तसेंच, 'वाक्पतिः०'—तो वाक्पति म्ह० सर्व वाणींचा पति होतो. त्याचप्रमाणें 'चक्षुष्पतिः'—चक्षूंचा पति होतो, 'श्रोत्रपतिः'—श्रोत्रांचा पति होतो व 'विज्ञानपतिः'—सर्व विज्ञानांचा पति होतो. तो सर्वात्मक असल्यामुळें सर्व प्राण्यांच्या इंद्रियांनीं इंद्रियवान् होतो, असा याचा भावार्थ.

भाष्यं—किंच ततोऽप्यधिकतरमेतद्भवति । किं तत् । उच्यते । आकाशशरीरमाकाशः शरीरमस्याऽऽकाशवद्वा सूक्ष्मं शरीरमस्येत्याकाशशरीरम् । किं तत् । प्रकृतं ब्रह्म । सत्यात्म सत्यं मूर्तामूर्तमवितथं स्वरूपं चाऽऽत्मा स्वभावोऽस्य तदिदं सत्यात्म । प्राणारामं प्राणेष्वाराम आक्रीडा यस्य तत्प्राणारामम् । प्राणानां वाऽऽरामो यस्मिंस्तत्प्राणारामम् । मनआनन्दम् । आनन्दभूतं सुखकृदेव यस्य मनस्तन्मनआनन्दम् । शान्तिसमृद्धं शान्तिरुपशमः, शान्तिश्च तत्समृद्धं च शान्तिसमृद्धम् । शान्त्या वा समृद्धं तदुपलभ्यत इति शान्तिसमृद्धम् । अमृतममरणधर्मि । एतच्चाधिकतरं विशेषणं तत्रैव मनोमय इत्यादौ द्रष्टव्यमिति । एवं मनोमयत्वादिधर्मैर्विशिष्टं यथोक्तं ब्रह्म हे प्राचीनयोग्य, उपास्स्वेत्याचार्यवचनोक्तिरादरार्था ॥ (इति शीक्षाध्यायभाष्ये षष्ठोऽनुवाकः ॥)

भाष्यार्थ—फार काय पण त्याहूनहि हें अधिक होतें. तें काय? ह्मणून विचाराल तर सांगतों—'आकाश-शरीरं'—आकाश ज्याचें शरीर आहे किंवा आकाशाप्रमाणें ज्याचें सूक्ष्म शरीर आहे तें आकाश-शरीर. पण तें काय ? तर हें प्रकृत 'ब्रह्म.' 'सत्यात्म'—सत्य म्ह० मूर्तामूर्त व अमिथ्या स्वरूप हाच ज्याचा आत्मा म्ह० स्वभाव आहे, तें हें सत्यात्म आहे. 'प्राणारामम्'—प्राणामध्यें ज्याचें आरमण म्ह० आक्रीडा आहे तें प्राणाराम, किंवा ज्यामध्यें प्राणांचा आराम आहे तें प्राणाराम. 'मनआनन्दम्' —आनन्दभूत म्ह० सुखकरच मन आहे ज्याचें तें मन-आनन्द. 'शान्तिसमृद्धम्'— शांति म्ह० उपशम, शांति तेंच समृद्ध; किंवा शांतीनें समृद्ध असें तें ब्रह्म उपलब्ध होतें, म्हणून शांतिसमृद्ध. 'अमृतम्'—अमरणधर्मी. हें सर्वांहून अधिक असलेलें विशेषण त्याच मनोमय इत्यादिकांमध्यें पहावें. हे 'प्राचीनयोग्य' शिष्या, 'इति उपास्स्व'—अशा रीतीनें मनोमयत्वादि धर्मांनीं विशिष्ट असलेल्या यथोक्त ब्रह्माची तूं उपासना कर. ही आचार्यवचनाची उक्ति आदरार्थ आहे. (इति षष्ठोऽनुवाकः) ६

भाष्यं—यदेतद्व्याहृत्यात्मकं ब्रह्मोपास्यमुक्तं तस्यैवेदानीं पृथिव्यादिपाङ्क्तस्वरूपेणोपासनमुच्यते । पञ्चसंख्यायोगात्पङ्क्तिच्छन्दःसंपत्तिः । ततः पाङ्क्तत्वं सर्वस्य । पाङ्क्तश्च यज्ञः । "पञ्चपदा पङ्क्तिः । पाङ्क्तो यज्ञः" इति श्रुतेः । तेन यत्सर्वं लोकाद्यात्मान्तं च पाङ्क्तं परिकल्पयंति यज्ञमेव तत्परिकल्पयति । तेन यज्ञेन परिकल्पितेन पाङ्क्तात्मकं प्रजापतिमभिसंपद्यते । तत्कथं पाङ्क्तमिदं सर्वमित्यत आह—

भाष्यार्थ—जें हें व्याहृत्यात्मक ब्रह्म उपास्य म्हणून सांगितलें आहे त्याचेंच आतां पृथिव्यादि पांक्तरूपानें उपासन सांगितलें जात आहे. पांच या संख्येच्या संबंधानें पंक्तिछंदाची संपत्ति त्यांत आहे. त्यामुळें पृथिव्यादि पुढें सांगितलेल्या सर्वांला पाङ्क्तत्व आहे आणि यज्ञ पांक्त आहे. कारण "पंक्ति पंचपदा आहे. यज्ञ पांक्त आहे" अशी श्रुति आहे. त्यामुळें हा विधि लोकापासून आत्म्यापर्यंत हें सर्व पांक्त आहे, अशी जी कल्पना करवितो, ती तो सर्व यज्ञाचीच परिकल्पना करवितो. त्या परिकल्पित यज्ञानें उपासक पाङ्क्तरूप प्रजापतीला प्राप्त होतो. यास्तव हें सर्व पांक्त कसें, तेंच सांगतात—

श्रुतिः—पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशाः । अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि । आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मा इत्यधिभूतम् ॥

अर्थ—पृथिवी, अन्तरिक्ष, द्यौः, दिशा व अवान्तरदिशा हें लोकपांक्त; अग्नि, वायु, आदित्य, चन्द्रमा व नक्षत्रें, हें देवतापांक्त; आप, ओषधि, वनस्पति, आकाश व आत्मा हें भूतपांक्त; असें हें अधिभूत आहे.

भाष्यं—पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशा इति लोकपाङ्क्तं । अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणीति देवतापाङ्क्तम् । आप ओषधयो वनस्पतय आकाश आत्मेति भूतपाङ्क्तम् । आत्मेति विराड् भूताधिकारात् । इत्यधिभूतमित्यधिलोकाधिदैवतपाङ्क्तद्वयोपलक्षणार्थम् । लोकदेवतापाङ्क्तयोश्चाभिहितत्वात् ॥

भाष्यार्थ—पृथिवी, अन्तरिक्ष, द्यौः, दिशा व अवान्तर दिशा हें लोकपांक्त; अग्नि, वायु, आदित्य, चन्द्रमा, व नक्षत्रें हें देवतापांक्त; आप, ओषधि, वनस्पति, आकाश व आत्मा हें भूतपांक्त; येथें आत्मा म्ह० विराट्. कारण हा भूताधिकार–भूतप्रकरण आहे. असें हें अधिभूत आहे. 'इत्यधिभूतं' हें वाक्य अधिलोक व अधिदैव या दोन पांक्तांच्या उपलक्षणार्थ आहे. कारण येथें लोकपांक्त व देवतापांक्त या दोन्हींचें कथन केलें आहे.

श्रुतिः—अथाध्यात्मम् । प्राणो व्यानोऽपान उदानः समानः । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्त्वक् । चर्म माꣳसꣳस्नावास्थि मज्जा । एतदधिविधाय ऋषिरवोचत् । पाङ्क्तं वा इदꣳसर्वम् । पाङ्क्तेनैव पाङ्क्तꣳस्पृणोतीति (१)

अर्थ—आतां यापुढें अध्यात्म पांक्तत्रय सांगितलें जातें. त्यांतील प्राणादि हें वायु-पांक्त, चक्षुःश्रोत्रादि हें इंद्रियपांक्त, व चर्मादि हें धातुपांक्त आहे. अशी परिकल्पना करून ऋषि म्ह० वेद किंवा या दर्शनानें संपन्न असलेला कोणी ऋषि म्हणाला. काय ? 'हें सर्व पांक्त आहे. या आध्यात्मिक पांक्तानेंच बाह्य पांक्ताला पूर्ण करतो.' असें म्हणाला.

भाष्यं—अथानन्तरमध्यात्मं पाङ्क्तत्रयमुच्यते--प्राणादि वायुपाङ्क्तम् । चक्षुरादीन्द्रियपाङ्क्तम् । चर्मादि धातुपाङ्क्तम् । एतावद्धीदं सर्वमध्यात्मम्, बाह्यं च पाङ्क्तमेवेत्येतदेवमधिविधाय परिकल्प्यर्षिर्वेद एतद्दर्शनसंपन्नो वा कश्चिदृषिरवोचदुक्तवान् । किमित्याह--पाङ्क्तं वा इदं सर्वं पाङ्क्तेनैवाऽऽध्यात्मिकेन संख्यासामान्यात्पाङ्क्तं बाह्यं स्पृणोति बलयति पूरयति । एकात्मतयोपलभ्यत इत्येतत् । एवं पाङ्क्तमिदं सर्वमिति यो वेद स प्राजापत्यात्मैव भवतीत्यर्थः ॥ इति सप्तमोनुवाकः ।

भाष्यार्थ—आतां यापुढें अध्यात्म पांक्तत्रय सांगितलें जातें. त्यांतील प्राणादि हें वायुपांक्त, चक्षुरादि हें इंद्रियपांक्त, व चर्मादि हें धातुपांक्त आहे. हें सर्व अध्यात्म एवढेंच आहे व बाह्य पांक्तच आहे, असा भावार्थ. अशी परिकल्पना करून ऋषि म्ह० वेद किंवा या दर्शनानें संपन्न असलेला कोणी ऋषि म्हणाला. काय म्हणाला, तें सांगतात. हें सर्व पांक्त आहे. या आध्यात्मिक पांक्तानेंच बाह्य पांक्ताला पूर्ण करतो. कारण पांच ही संख्या दोन्ही ठिकाणीं समान आहे. म्ह० बाह्य व अध्यात्म यांना एकरूपानें पाहतो; आध्यात्मिक पांक्तत्रय बाह्य पांक्तरूपानें पाहतो, असा भावार्थ. याप्रमाणें हें सर्व पांक्त आहे, असें जो जाणतो तो प्राजापत्यात्माच होतो, असा ह्याचा अर्थ. (इति सप्तमोऽनुवाकः)

भाष्यं—व्याहृत्यात्मनो ब्रह्मण उपासनमुक्तम् । अनन्तरं च पाङ्क्तस्वरूपेण तस्यैवोपासनमुक्तम् । इदानीं सर्वोपासनाङ्गभूतस्योंकारस्योपासनं विधित्स्यते । परापरब्रह्मदृष्ट्या उपास्यमान ओंकारः शब्दमात्रोऽपि परापरब्रह्मप्राप्तिसाधनं भवति । स ह्यालम्बनं ब्रह्मणः परस्यापरस्य च । प्रतिमेव विष्णोः । "एतेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वेति" इति श्रुतेः ॥

भाष्यार्थ—प्रथम व्याहृत्यात्मक ब्रह्माची उपासना सांगितली. त्यानंतर पांक्तस्वरूपानें त्याचेंच उपासन सांगितलें. आतां सर्व उपासनांच्या अंगभूत ओंकाराच्या उपासनेचें विधान केलें जातें. (वेदवेत्त्यांच्या सर्व क्रिया ओंकार उच्चारूनच प्रवृत्त होतात. म्हणून ओंकार त्यांच्याकडून श्रद्धेनें ग्रहण केला गेलेला असल्यामुळें त्याच्या परिहारानें—त्याला सोडून उपदेशिलेलें ब्रह्म बुद्धीवर आरूढ होणार नाहीं. म्हणून ओंकाराचा स्वीकार करूनच उपासनेचें विधान केलें जातें, असा याचा भावार्थ.—" अह्योपण शब्द-

मात्र ओंकार अचेतन–जड असल्यामुळें त्याला ‘ यानें माझी उपासना केली आहे ’ असें ज्ञान नसतें. तेव्हां तशा ज्ञानाच्या अभावीं त्याला फलदातृत्व कसें असेल ” अशी आशंका घेऊन ‘ **परापर०** ’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात–)=कारण परब्रह्म व अपर ब्रह्म यांच्या दृष्टीनें उपासना केला जाणारा ओंकार शब्दमात्र जरी असला तरी पर व अपर ब्रह्माच्या प्राप्तीचें साधन होतो. कारण प्रतिमा हें जसें विष्णूचें आलंबन आहे त्याचप्रमाणें ओंकार पर व अपर ब्रह्माचें आलंबन आहे. कारण “याच प्रणवरूप आलंबनानें उपासक अपर व पर यांतील एका ब्रह्माला प्राप्त होतो,” अशी श्रुति आहे. प्र. भा.५.२. सु. उ. पृ. ११९ (प्रतिमादि पूजेप्रमाणें सर्वत्र ईश्वरच फलदाता आहे, असा भावार्थ.)

श्रुतिः—ओमिति ब्रह्म । ओमितीदꣳ सर्वम् ॥

अर्थ—‘ ओं ’ हें शब्दस्वरूप ब्रह्म आहे. कारण ‘ ओं’च हें सर्व आहे.

भाष्यं—ओमिति । इतिशब्दः स्वरूपपरिच्छेदार्थः । ओमित्येतच्छब्दरूपं ब्रह्मेति मनसा धारयेदुपासीत । यत ओमितीदं सर्वं हि शब्दरूपमोंकारेण व्याप्तम् । “ तद्यथा शङ्कुना ” इति श्रुत्यन्तरात् । अभिधानतन्त्रं ह्यभिधेयमित्यत इदं सर्वमोंकार इत्युच्यते ॥

भाष्यार्थ—‘ ओमिति ’ येथील ‘ इति ’ हा शब्द स्वरूपाचा परिच्छेद करण्यासाठीं आहे. ओं हें शब्दस्वरूप ब्रह्म आहे, असें मनानें धारण करावें म्ह० उपासना करावी. [“ पण ओंकारामध्यें ब्रह्मत्वाचा अध्यास करण्यास सादृश्य कोणतें ? ” याचें उत्तर ‘ओमितीदं०’ या श्रुतीनें देतात–]=कारण हें सर्व ‘ ओं ’ च आहे. (सर्वाधारत्व हें ओंकाराचें ब्रह्माशीं सादृश्य आहे, असा भावार्थ.)=सर्व शब्दरूप ओंकारानें व्याप्त आहे. ‘ ज्याप्रमाणें देंठानें सर्व पान व्याप्त असतें ’छां. भा. २.२३.३सु.उ.पृ.३४५अशी याविषयीं दुसरी श्रुति आहे. सर्व अभिधेय म्ह० वाच्य अभिधानतंत्र असतें. (अर्थ शब्दाच्या अधीन असतो, असा न्याय आहे.)=यास्तव हें सर्व ओंकारच आहे, असें म्हटलें जातें.

श्रुतिः—ओमित्येतदनुकृति ह स्म वा अप्यो श्रावयेत्याश्रावयन्ति । ओमिति सामानि गायन्ति । ओꣳ शोमिति शस्त्राणि शꣳसन्ति । ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति । ओमिति ब्रह्मा प्रसौति । ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाह । ब्रह्मोपाप्नवानीति । ब्रह्मैवोपाप्नोति (१) ॥

अर्थ—‘ ओं ’ ही अनुकृति म्ह० अनुकरण आहे, हें प्रसिद्ध आहे. ‘ ओ श्रावय ’ असें प्रैषपूर्वक प्रतिश्रवण करवितात. ‘ ओं ’ असें म्हणून सामें गातात. यज्ञांत शस्त्रांचें शंसन करणारेहि ‘ ओं ’ असें म्हणूनच शस्त्रें म्हणतात. तसाच अध्वर्यु ‘ ओं ’ असें म्हणून प्रतिगरास उद्देशून प्रतिगृणन करतो. म्ह० प्रतिशंसन उच्चारतो. ‘ ओं ’ असें

म्हणून ब्रह्मा अनुज्ञा देतो. प्रैषपूर्वक ऐकवितो. 'ओं' असें म्हणून अग्निहोत्रास अनुज्ञा देतो. प्रवचन करणारा–अध्ययन करणारा ब्राह्मण 'ओं' असेंच म्हणतो. ब्रह्म म्ह० वेद त्याला मीं प्राप्त व्हावें, त्याचें मी ग्रहण करीन, असें म्हणून वेद ग्रहण करतोच. किंवा ब्रह्म म्ह० परमात्मा. त्याला मी प्राप्त होतों, असें म्हणून आत्म्याला ब्रह्मापाशीं नेऊन पोंचवीत असतां 'ओं' असें म्हणतो व तो ब्रह्माला प्राप्त होतोच. ८

भाष्यं—ओंकारस्तुत्यर्थमुत्तरो ग्रन्थः। उपास्यत्वात्तस्य। ओमित्येतदनुकृतिरनुकरणम्। करोमि यास्यामि चेति कृतमुक्तमोमित्यनुकरोत्यन्यः। अत ओंकारोऽनुकृतिः। ह स्म वा इति प्रसिद्धावद्योतकाः। प्रसिद्धं ओंकारस्यानुकृतित्वम्। अपि च "ओ श्रावय" इति प्रैषपूर्वकमाश्रावयन्ति प्रतिश्रावयन्ति। तथोमिति सामानि गायन्ति सामगाः। ओमिति शस्त्राणि शंसन्ति शस्त्रशंसितारोऽपि। तथोमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति। ओमिति ब्रह्मा प्रसौत्यनुजानाति प्रैषपूर्वकमाश्रावयति। ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति। जुहोमीत्युक्त ओमित्येवानुज्ञां प्रयच्छति। ओमित्येव ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्प्रवचनं करिष्यन्नध्येष्यमाण ओमित्येवाह। ओमिति प्रतिपद्यतेऽध्येतुमित्यर्थः। ब्रह्म वेदमुपाप्नवानीति प्राप्नुयां ग्रहीष्यामीति। उपाप्नोत्येव ब्रह्म॥

भाष्यार्थ—ओंकाराच्या स्तुतीकरितां यापुढील ग्रंथ आहे. कारण त्याला उपास्यत्व आहे. म्ह० तो उपासनेचा विषय आहे. 'ओं' हें अनुकृति म्ह० अनुकरण आहे. मी करतों व मी जाईन असें जें केलेलें किंवा म्हटलेलें त्याचें दुसरा 'ओं' असें अनुकरण करतो. म्हणून ओंकार अनुकृति आहे. 'ह स्म वा' हे तीन निपात त्याची प्रसिद्धि व्यक्त करणारे आहेत. ओंकाराचें अनुकृतित्व प्रसिद्ध आहे. तसेंच 'ओ श्रावय' असें प्रैषपूर्वक प्रतिश्रवण करवितात. त्याचप्रमाणें सामगान करणारे 'ओं' असें म्हणून सामें गातात. यज्ञांत शस्त्रांचें शंसन करणारेहि 'ओं' असें म्हणूनच शस्त्रें म्हणतात. शस्त्रें म्हणजे गीतिरहित ऋचा. तसाच अध्वर्यु 'ओं' असें म्हणून प्रतिगरास उद्देशून प्रतिगृणन करतो. म्ह० प्रतिशंसन उच्चारतो. 'ओं' असें म्हणून ब्रह्मा अनुज्ञा देतो. प्रैषपूर्वक ऐकवितो. 'ओं' असें म्हणून अग्निहोत्रास अनुज्ञा देतो. म्ह० मी हवन करतों असें यजमानानें म्हटलें असतां 'ओं' असें म्हणून अनुज्ञा देतो. प्रवचन करणारा, अध्ययन करणारा ब्राह्मण 'ओं' असेंच म्हणतो. 'ओं' असें म्हणून अध्ययनास आरंभ करतो, असा याचा इत्यर्थ. ब्रह्म म्ह० वेद. त्याला मीं प्राप्त व्हावें, त्याचें मी ग्रहण करीन, असें म्हणून वेदग्रहण करतोच.

भाष्यं—अथवा ब्रह्म परमात्मा तमुपाप्रवानीत्यात्मानं प्रवक्ष्यन्प्रापयिष्यन्नोमित्येवाऽऽह । स च तेनोंकारेण ब्रह्म प्राप्नोत्येव । ओंकारपूर्वं प्रवृत्तानां क्रियाणां फलवत्त्वं यस्मात्तस्मादोंकारं ब्रह्मेत्युपासीतेति वाक्यार्थः ॥

भाष्यार्थ—किंवा ब्रह्म म्ह० परमात्मा. त्याला मी प्राप्त होतों, असें म्हणून आत्म्याला ब्रह्मापाशीं नेऊन पोंचवीत असतां 'ओं' असेंच म्हणतो; आणि तो त्या ओंकारानें ब्रह्माला प्राप्त होतोच. ज्या अर्थी ओंकारपूर्वक आरंभिलेल्या क्रियांना फलवत्त्व असतें म्ह० त्याच क्रिया सफल होतात त्या अर्थी ओंकाराची ब्रह्मरूपानें उपासना करावी. असा वाक्यार्थ. (येथें 'प्रवक्ष्यन्' याचे दोन अर्थ केले आहेत. त्यांतील पहिल्या म्ह० प्रवचन करणारा या अर्थी तें 'वच्' या धातूचें व दुसऱ्या म्ह० 'ब्रह्मापाशीं नेऊन पोंचविणें' या अर्थी 'वह्' या धातूचें रूप आहे. (इति अष्टमोऽनुवाकः ॥)

श्रुतिः—ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्यायप्रवचने च । तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च । दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्नयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च । अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च । मानुषं च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः । तप इति तपोनित्यः पौरुशिष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥ ९

अर्थ—ऋत–सत्य, स्वाध्याय म्ह० अध्ययन व प्रवचन म्ह० अध्यापन किंवा ब्रह्मयज्ञ. या ऋतादिकांचें अनुष्ठान करावें, असा वाक्यशेष लावावा. सत्य भाषण. तप म्ह० कृच्छ्रादिक. दम म्ह० बाह्य इंद्रियांचा उपशम. शम म्ह० अंतःकरणाचा उपशम. आधानास योग्य असलेले अग्नी, हवन करण्यास उचित असलेलें अग्निहोत्र; पूज्य अतिथि; मानुष म्हणजे लौकिक विवाहादि उत्तम व्यवहार; तें मानुष जसें प्राप्त असेल तसेंच त्याचें अनुष्ठान करावें. प्रजा उत्पन्न करावी. प्रजन म्ह० ऋतुकालीं भार्यागमन; प्रजाति म्हणजे पुत्रोत्पत्ति. या सर्वांबरोबर स्वाध्यायप्रवचन करावें. सत्याचेंच अनुष्ठान करावें; असें ज्याचें वचन सत्यच आहे तो किंवा 'सत्यवचाः' हें ज्याचें नांव आहे तो राथीतर आचार्य मानतो. तपच करावें, असें 'तपोनित्य'–तपामध्यें नित्य तत्पर असलेला तपःपरायण पौरुशिष्टि आचार्य मानतो. स्वाध्याय व प्रवचन यांचेंच अनुष्ठान करावें, असें 'नाक-' नांवाचा व मुद्गलाचें अपत्य–मौद्गल्य आचार्य मानतो. तेंच तप आहे; तेंच तप आहे. ९.

भाष्यं—विज्ञानादेवाऽऽप्नोति स्वाराज्यमित्युक्तत्वाच्छ्रौतस्मार्तानां कर्मणामानर्थक्यं प्राप्तमित्यतस्तन्मा प्रापदिति कर्मणां पुरुषार्थं प्रति साधनत्वप्रदर्शनार्थ-

मिहोपन्यासः । ऋतमिति व्याख्यातम् । स्वाध्यायोऽध्ययनम् । प्रवचनमध्यापनं ब्रह्मयज्ञो वा । एतान्यृतादीन्यनुष्ठेयानीति वाक्यशेषः । सत्यं च सत्यवचनं यथाव्याख्यातार्थं वा । तपः कृच्छ्रादि । दमो बाह्यकरणोपशमः । शमोऽन्तःकरणोपशमः । अग्नय आधातव्याः । अग्निहोत्रं च होतव्यम् । अतिथयश्च पूज्याः । मानुषमिति लौकिकः संव्यवहारः । तच्च यथाप्राप्तमनुष्ठेयम् । प्रजा चोत्पाद्या । प्रजनश्च प्रजननमृतौ भार्यागमनमित्यर्थः । प्रजातिः पौत्रोत्पत्तिः पुत्रो निवेशयितव्य इत्येतत् ॥

भाष्यार्थ—विज्ञानामुळेंच स्वाराज्याला प्राप्त होतो, असें मागील सहाव्या अनुवाकांत सांगितलेलें असल्यामुळें श्रौत-स्मार्त कर्मांचें आनर्थक्य प्राप्त झालें. म्ह० तीं कर्में व्यर्थ आहेत, असें ठरण्याचा प्रसंग आला. पण तीं तशीं व्यर्थ ठरूं नयेत म्हणून कर्में पुरुषार्थाचीं साधनें आहेत, असें दाखविण्यासाठीं येथें त्यांचा उपन्यास केला आहे. [अपर विद्येच्या सहकारित्वामुळें तिच्या फलानेंच फलवत्त्व सिद्ध होण्यासाठीं पुढील अनुवाकाचा आरंभ केला जातो, असा भावार्थ.]=ऋत म्हणजे काय तें वर सांगितलें आहे. स्वाध्याय म्ह० अध्ययन व प्रवचन म्ह० अध्यापन किंवा ब्रह्मयज्ञ. या ऋतादिकांचें अनुष्ठान करावें, असा वाक्यशेष लावावा. म्ह० एवढे शब्द वाक्यपूर्तीकरितां अधिक जोडावे. सत्य म्ह० सत्य भाषण किंवा वर जसें व्याख्यान केलें आहे, तसा त्याचा अर्थ समजावा. तप म्ह० कृच्छ्रादिक. दम म्ह० बाह्य इंद्रियांचा उपशम. शम म्ह० अन्तःकरणाचा उपशम. आधानास योग्य असलेले अग्नी; हवन करण्यास उचित असलेलें अग्निहोत्र; पूज्य अतिथी; मानुष म्हणजे लौकिक विवाहादि उत्तम व्यवहार. तें मानुष जसें प्राप्त असेल तसेंच त्याचें अनुष्ठान करावें. प्रजा उत्पन्न करावी; प्रजन म्ह० प्रजनन, ऋतुकालीं भार्यागमन; प्रजाति म्ह० पौत्रोत्पत्ति. पुत्राचें निवेशन करावें, असा याचा भावार्थ. [त्याला विद्या व शील यांनीं संपन्न करून गृहस्थपदीं स्थापावें, असा भावार्थ. पुनः पुनः स्वाध्यायप्रवचनांचें ग्रहण करण्याचें तात्पर्य '**सर्वैरेतैः०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—सर्वैरेतैः कर्मभिर्युक्तस्यापि स्वाध्यायप्रवचने यत्नतोऽनुष्ठेये इत्येवमर्थं सर्वेण सह स्वाध्यायप्रवचनग्रहणम् । स्वाध्यायाधीनं ह्यर्थज्ञानम् । अर्थज्ञानायत्तं च परं श्रेयः प्रवचनं च तदविस्मरणार्थं धर्मप्रवृद्ध्यर्थं च । अतः स्वाध्यायप्रवचनयोरादरः कार्यः ॥

भाष्यार्थ—या सर्व कर्मांनीं युक्त असलेल्या पुरुषालाहि स्वाध्याय व प्रवचन यांचें यत्नपूर्वक अनुष्ठान करणें उचित आहे, असें सांगण्यासाठीं वरील ऋतादि प्रत्येक साधनाबरोबर स्वाध्याय व प्रवचन यांचें ग्रहण केलें आहे. ('पण तीं यत्नतः अनुष्ठेय कां आहेत?'

'स्वाध्यायाधीनं०' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–)=कारण अर्थज्ञान स्वाध्यायाच्या अधीन असतें व परम श्रेय अर्थज्ञानाच्या अधीन असतें; आणि प्रवचन त्याचें विस्मरण होऊं नये व धर्माची अतिशय वृद्धि व्हावी, यांसाठीं आहे. यास्तव स्वाध्याय व प्रवचन यांचा आदर करावा. (तीन ऋषींच्या मतभेदाचा उपन्यास करून स्वाध्याय-प्रवचना-विषयींचा आदरच 'सत्यं०' इत्यादि भाष्यानें विशद करितात—)

भाष्यं—सत्यमिति सत्यमेवानुष्ठातव्यमिति सत्यवचाः सत्यमेव वचो यस्य सोऽयं सत्यवचा नाम वा तस्य । राथीतरो रथीतरस्य गोत्रो राथीतराचार्यो मन्यते । तप इति तप एव कर्तव्यमिति तपोनित्यस्तपसि नित्यस्तपःपरस्तपोनित्य इति वा नाम । पौरुशिष्टिः पुरुशिष्टस्यापत्यं पौरुशिष्टिराचार्यो मन्यते । स्वाध्याय-प्रवचने एवानुष्ठेये इति नाको नामतो मुद्गलस्यापत्यं मौद्गल्य आचार्यो मन्यते । तद्धि तपस्तद्धि तपः । हि यस्मात्स्वाध्यायप्रवचने एव तपस्तस्मात्ते एवानुष्ठेये इति । उक्तानामपि सत्यतपःस्वाध्यायप्रवचनानां पुनर्ग्रहणमादरार्थम् ॥ ९॥

भाष्यार्थ—'सत्यमिति' म्ह० सत्याचेंच अनुष्ठान करावें असें 'सत्यवचाः'—सत्य हेंच ज्याचें वचन आहे तो किंवा 'सत्यवचाः' हें ज्याचें नांव आहे तो राथीतर आचार्य मानतो. रथीतराचा जो गोत्र तो राथीतर. गोत्र म्ह० पौत्रापासून पुढील वंश. अर्थात् रथीतर वंशांतील राथीतर आचार्य सत्याचेंच अनुष्ठान करावें, असें समजतो. तपच करावें, असें 'तपोनित्यः' म्ह० तपामध्यें नित्य असलेला तपःपरायण किंवा 'तपोनित्य' या नांवाचा पुरुशिष्टीचें अपत्य—पौरुशिष्टि आचार्य मानतो. स्वाध्याय व प्रवचन यांचेंच अनुष्ठान करावें, असें 'नाक-'नांवाचा मुद्गलाचें अपत्य—मौद्गल्य आचार्य मानतो. तेंच तप आहे; तेंच तप आहे म्ह० ज्या अर्थी स्वाध्याय व प्रवचन हेंच तप आहे त्या अर्थी त्यांचेंच अनुष्ठान करावें. पूर्वी एकदा सांगितलेल्याहि सत्य, तप, स्वाध्याय व प्रवचन यांचें पुनः ग्रहण आदरार्थ केलें आहे. (मुमुक्षूनें त्यांचा अतिशय आदर करावा, असा भावार्थ.) इति शीक्षाध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९

श्रुतिः—अहं वृक्षस्य रेरिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविणꣳसवर्चसम् । सुमेधा अमृतोक्षितः । इति त्रिशङ्कोर्वेदा-नुवचनम् ॥ (१०)

अर्थ—मी वृक्षाचा—उच्छेदरूप संसारवृक्षाचा अन्तर्यामिरूपानें प्रेरयिता—प्रेरणा कर-णारा आहें. माझी कीर्ति पर्वताच्या पृष्ठाप्रमाणें उंच आहे. मी ऊर्ध्वपवित्र आहें. अन्न-वान् सूर्यामध्यें श्रुति-स्मृतिप्रसिद्ध विशुद्ध अमृत जसें आहे तसेंच तें मजमध्यें आहे. मी विशुद्ध अमृत आहें. तेंच अमृत आत्मतत्त्व मी दीप्तियुक्त धन आहें. मी 'सुमेधाः'

—सर्वज्ञरूप मेधावान् आहें. अमरधर्मा व अव्यय आहें. किंवा 'अमृतोक्षितः'—अमृतानें सिक्त आहें. हें त्रिशंकु ऋषीचें वेदानुवचन आहे. १०

भाष्यं—अहं वृक्षस्य रेरिवेति स्वाध्यायार्थो मन्त्राम्नायः। स्वाध्यायश्च विद्योत्पत्तये। प्रकरणात्। विद्यार्थं हीदं प्रकरणम्। न चान्यार्थत्वमवगम्यते। स्वाध्यायेन च विशुद्धसत्त्वस्य विद्योत्पत्तिरवकल्प्यते॥

भाष्यार्थ—'अहं वृक्षस्य रेरिवा०' हा स्वाध्यायार्थ—जपासाठीं मन्त्राम्नाय आहे. स्वाध्याय विद्योत्पत्तीकरितां आहे. कारण हें प्रकरण विद्येचें आहे. हें प्रकरण विद्येकरितां आहे, हें प्रसिद्ध आहे. तें दुसऱ्या कशाकरितां आहे, असें अवगत होत नाहीं. [कारण त्याचा कर्मादिकांत विनियोग करणारें श्रुत्यादिप्रमाण उपलब्ध होत नाहीं. 'अक्षितमसि०' इत्यादिकांप्रमाणें त्याला उपासनाविधिशेषत्व आहे, असेंहि सांगतां येत नाहीं. कारण ज्ञानसाधन कर्मविधीचा उपक्रम झाला आहे.)=आणि स्वाध्यायानें ज्याचें चित्त शुद्ध झालें आहे त्याच्या ठिकाणीं विद्येची उत्पत्ति होऊं शकते.

भाष्यं—अहं वृक्षस्योच्छेदात्मकस्य संसारवृक्षस्य रेरिवा प्रेरयिताऽन्तर्याम्यात्मना। कीर्तिः ख्यातिर्गिरेः पृष्ठमिवोच्छ्रिता मम। ऊर्ध्वपवित्र ऊर्ध्वकारणं पवित्रं पावनं ज्ञानप्रकाश्यं पवित्रं परमं ब्रह्म यस्य सर्वात्मनो मम सोऽहमूर्ध्वपवित्रः। वाजिनीव वाजवतीव। वाजमन्नं तद्वति सवितरीत्यर्थः। यथा सवितर्यमृतमात्मतत्त्वं विशुद्धं प्रसिद्धं श्रुतिस्मृतिशतेभ्य एवं स्वमृतं शोभनं विशुद्धमात्मतत्त्वमस्मि भवामि। द्रविणं धनं सवर्चसं दीप्तिमत्तदेवाऽऽत्मतत्त्वमस्मीत्यनुवर्तते॥

भाष्यार्थ—'अहं वृक्षस्य'—मी वृक्षाचा म्ह० उच्छेदरूप संसारवृक्षाचा 'रेरिवा' —अन्तर्यामिरूपानें प्रेरयिता—प्रेरणा करणारा आहें. माझी कीर्ति—ख्याति 'गिरेः इव'— पर्वताच्या पृष्ठाप्रमाणें उंच आहे. मी 'ऊर्ध्वपवित्र' आहें. ज्या मज सर्वात्म्याचें पवित्र— पावन—ज्ञानप्रकाश्य ऊर्ध्वकारण पवित्र परम ब्रह्म आहें तो मी ऊर्ध्वपवित्र होय. 'वाजिनि इव'—वाज म्ह० अन्न, त्यानें युक्त असलेल्या वाजवानामध्यें—सूर्यामध्यें असा भावार्थ; ज्या प्रमाणें शेंकडों श्रुति-स्मृतींवरून प्रसिद्ध असलेलें विशुद्ध, अमृत, आत्मतत्त्व सवित्यामध्यें आहे त्याप्रमाणें मीहि 'स्वमृतं'—शोभन विशुद्ध आत्मतत्त्व आहें. तेंच आत्मतत्त्व मी दीप्तियुक्त धन आहें, अशी 'अस्मि' या क्रियापदाची अनुवृत्ति होते.

भाष्यं—ब्रह्मज्ञानं वाऽऽत्मतत्त्वप्रकाशकत्वात्सवर्चसम्। द्रविणमिव द्रविणं मोक्षसुखहेतुत्वात्। अस्मिन्पक्षे प्राप्तं मयेत्यध्याहारः कर्तव्यः। सुमेधाः शोभना

मेधा सर्वज्ञलक्षणा यस्य मम सोऽहं सुमेधाः । संसारस्थित्युत्पत्त्युपसंहारकौशल-योगात्सुमेधस्त्वम् । अत एवामृतोऽमरणधर्माऽक्षितोऽक्षीणोऽव्ययः ॥

भाष्यार्थ—अथवा ब्रह्मज्ञान आत्मतत्त्वप्रकाशक असल्यामुळें 'सवर्चस'—दीप्तियुक्त आहे.तें जणुं काय धनासारखें आहे. कारण तें मोक्षसुखाचें निमित्त आहे.पण या दुसऱ्या पक्षीं वरील 'अस्मि' या पदाची अनुवृत्ति न करतां तें धनासारखें दीप्तियुक्त आत्मज्ञान मला प्राप्त झालें आहे, असा अध्याहार करावा. 'सुमेधाः'—शोभना सर्वज्ञलक्षणा मेधा ज्याची आहे तो मी 'सुमेधाः' आहें. संसारस्थिति, उत्पत्ति व संहार यांचें कौशल असल्यामुळें मला सुमेधस्त्व आहे. म्हणूनच मी 'अमृतः' म्ह० अमरणधर्मा व 'अक्षितः' म्ह० अक्षीण, अव्यय आहें.

भाष्यं—उक्षितो वाऽमृतेन वोक्षितः सिक्तः । "अमृतोक्षितोऽहम्" इत्यादि ब्राह्मणम् । इत्येवं त्रिशङ्कोर्ऋषेर्ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मविदो वेदानुवचनं वेदो वेदनमात्मैकत्वविज्ञानं तस्य प्राप्तिमनु वचनं वेदानुवचनम् । आत्मनः कृतकृत्यताख्यापनार्थं वामदेववत्त्रिशङ्कुनाऽऽर्षेण दर्शनेन दृष्टो मन्त्राम्नाय आत्मविद्याप्रकाशक इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—किंवा 'उक्षितः' असें पद तोडावें. अर्थात् 'किंवा मी अमृतानें 'उक्षित' म्ह० सिक्त—सिंचला गेलेला—आहें.' कारण 'अमृतोक्षितोऽहम्' इत्यादि ब्राह्मण आहे. असें हें त्रिशंकु-ऋषीचें—ब्रह्मभूत ब्रह्मवेत्त्या मुनीचें—वेदानुवचन आहे. वेद म्ह० वेदन. आत्म्याचें एकत्वविज्ञान त्याच्या प्राप्तीनंतरचें जें वचन, तें वेदानुवचन. आपली कृतकृत्यता प्रकट करण्यासाठीं वामदेवाप्रमाणें(ऐ.भा.४सु.उ.पृ.२७९)त्रिशंकूनें आर्ष—दिव्य दर्शनानें पाहिलेला हा मन्त्राम्नाय आत्मविद्याप्रकाशक आहे, असा याचा भावार्थ.

भाष्यं—अस्य च जपो विद्योत्पत्त्यर्थोऽवगम्यते । ऋतं चेत्यादिकर्मोपन्यासादनन्तरं च वेदानुवचनपाठादेतदवगम्यत एवं श्रौतस्मार्तेषु नित्येषु कर्मसु युक्तस्य निष्कामस्य परं ब्रह्म विविदिषोरार्षाणि दर्शनानि प्रादुर्भवन्त्यात्मादिविषयाणीति ॥(इति शांकरभाष्ये दशमोऽनुवाकः)

भाष्यार्थ—याचा जप विद्योत्पत्तीकरितां आहे, असेंहि यावरून समजतें. ['अहं वृक्षस्य०' या मंत्राचा ऋषि त्रिशंकु, परमात्मा देवता, ब्रह्मविद्येसाठीं जो जप त्यांत विनियोग. केवल याचाच जप विद्येसाठीं आहे असें नाहीं. तर पूर्वोक्त कर्मेंहि विद्येसाठीं आहेत, असें 'ऋतं च०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—] 'ऋतं च०' इत्यादि अनुवाकांत कर्मांचा उपन्यास केल्यानंतर या वेदानुवचनाचा पाठ केलेला असल्यामुळें त्यावरून

'अशा प्रकारें श्रौत-स्मार्त नित्य कर्मांमध्यें युक्त असलेल्या, निष्काम व परब्रह्माला जाणण्याची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाला आत्मा, इत्यादिकांविषयीं अशीं आर्ष (अतींद्रियविषयक) दर्शनें प्रादुर्भूत होतात;' ही गोष्ट कळते (इति दशमोऽनुवाकः) १०

श्रुतिः—वेदमनूच्याऽऽचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति ।

अर्थ—वेद शिकवून आचार्य शिष्याला अनुशासन करितो.

भाष्यं—वेदमनूच्येत्येवमादिकर्तव्यतोपदेशारम्भः प्राग्ब्रह्मविज्ञानान्नियमेन कर्तव्यानि श्रौतस्मार्तकर्माणीत्येवमर्थः । अनुशासनश्रुतेः पुरुषसंस्कारार्थत्वात् । संस्कृतस्य हि विशुद्धसत्त्वस्याऽऽत्मज्ञानमञ्जसैवोत्पद्यते । "तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते" इति स्मृतिः । वक्ष्यति च—"तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व" इति । अतो विद्योत्पत्त्यर्थमनुष्ठेयानि कर्माणि । अनुशास्तीत्यनुशासनशब्दादनुशासनातिक्रमे हि दोषोत्पत्तिः ॥

भाष्यार्थ—['वेदमनूच्य०' इत्यादि भाष्यानें पुढील अनुवाकाचें तात्पर्य–]= 'वेदमनूच्य०' इत्यादि हा कर्तव्यतेच्या उपदेशाचा आरंभ आहे. ब्रह्मविज्ञानाच्या पूर्वी श्रौत-स्मार्त कर्में नियमानें करावीं, असें सांगण्यासाठीं तो आहे. कारण 'अनुशास्ति' अशी जी अनुशासनाची श्रुति आहे ती पुरुषसंस्कारार्थ आहे. कारण जो संस्कृत व त्यामुळेंच विशुद्धचित्त पुरुष असतो त्याला आत्मज्ञान अनायासानेंच होतें. याविषयीं 'तपानें पापाचा नाश करतो व विद्येनें मोक्षाचा अनुभव घेतो,' अशी स्मृति आहे. या उपनिषदांतहि 'तपानें ब्रह्माला विशेषतः जाणण्याची इच्छा कर,' असें वरुण पुढें सांगणार आहे. यास्तव विद्योत्पत्तीकरितां कर्मांचें अनुष्ठान करावें. 'अनुशास्ति' असा अनुशासन-शब्द असल्यामुळें अनुशासनाचा अतिक्रम केल्यास दोषाची उत्पत्ति होते. [विद्योत्पत्तीसाठीं नित्य-नैमित्तिक कर्मांचें अवश्य अनुष्ठान करावें; असा एक नियम सांगितला. आतां तीं कर्में पूर्वींच करावीं; याविषयीं आणखी एक नियम 'प्रागुपन्यासाच्च कर्मणां०' या भाष्यानें या सांगतात–]

भाष्यं—प्रागुपन्यासाच्च कर्मणां केवलब्रह्मविद्यारम्भाच्च पूर्वं कर्माण्युपन्यस्तानि । उदितायां च विद्यायां "अभयं प्रतिष्ठां विन्दते" "न बिभेति कुतश्चन" "किमहं साधु नाकरवम्" इत्येवमादिना कर्मनैष्किंचन्यं दर्शयिष्यतीत्यतोऽवगम्यते पूर्वोपचितदुरितक्षयद्वारेण विद्योत्पत्त्यर्थानि कर्माणीति ॥

भाष्यार्थ—आणि कर्मांचा उपन्यास पूर्वी केलेला असल्यामुळें (हीं–कर्में विद्येच्या उत्पत्त्यर्थ आहेत, असा निश्चय होतो. या सूत्ररूप वाक्यांचेंच व्याख्यान 'केवल०'

इत्यादि भाष्यानें करितात–)=केवल ब्रह्मविद्येला आरंभ करण्यापूर्वीं कर्मांचा उपन्यास केला आहे; आणि ब्रह्मविद्या उत्पन्न झाल्यावर वेद ‘ निर्भयपणें प्रतिष्ठेस प्राप्त होतो; तो कोणत्याहि कारणानें भयभीत होत नाहीं; मीं शुभाचरण कां केलें नाहीं; ’ इत्यादि वचनांनीं कर्मांचें अकिंचित्करत्व दाखवील. त्यावरून पूर्वसंचित पापक्षयाच्या द्वारा विद्येच्या उत्पत्तीकरितां कर्में आहेत, असें ज्ञात होतें.

भाष्यं—मन्त्रवर्णाच्च—“अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ” इति । ऋतादीनां पूर्वत्रोपदेश आनर्थक्यपरिहारार्थः । इह तु ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्वात्कर्तव्यनियमार्थः । वेदमनूच्याध्याप्याऽऽचार्योऽन्तेवासिनं शिष्यमनुशास्ति ग्रन्थग्रहणादनु पश्चाच्छास्ति तदर्थं ग्राहयतीत्यर्थः । अतोऽवगम्यतेऽधीतवेदस्य धर्मजिज्ञासामकृत्वा गुरुकुलान्न समावर्तितव्यमिति । “ बुद्ध्वा कर्माणि चाऽऽरभेत् ” इति स्मृतेश्च । कथमनुशास्तीत्याह—

भाष्यार्थ—‘कर्मांच्या योगानें अधर्माचें उल्लंघन करून ज्ञानानें–उपासनेनें पुरुष अमृताचा अनुभव घेतो;’ असा मंत्रवर्णहि आहे. पूर्वीं–अनु. ९–ऋतादिकांचा जो उपदेश केला आहे तो त्यांच्या आनर्थक्याचा परिहार करण्यासाठीं आहे. ह्म० ऋतादि पूर्वोक्त साधनांचा उपदेश तीं व्यर्थ आहेत, असें कोणाला वाटूं नये म्हणून केला आहे व येथें त्यांना ज्ञानोत्पत्त्यर्थत्व असल्यामुळें ह्म० तीं ज्ञानोत्पत्त्यर्थ असल्यामुळें त्यांच्या कर्तव्याचा नियम करण्यासाठीं उपदेश केला आहे. असो; ‘ वेदं अनुच्य०’–वेद शिकवून आचार्य शिष्याला अनुशासन करतो. ह्म० ग्रंथग्रहणानंतर उपदेश करतो; त्याच्या अर्थाचें ग्रहण करवितो, असा याचा भावार्थ. यावरून ज्यानें वेदाध्ययन केलेलें आहे त्यानें धर्मजिज्ञासा केल्यावांचून गुरुकुलांतून परत येऊं नये, असें ज्ञात होतें. ‘ कर्मांचें यथावत् ज्ञान करून घेऊन नंतर त्यांच्या अनुष्ठानास आरंभ करावा, ’ अशी स्मृतिहि आहे. आतां आचार्य कसें अनुशासन करतो तें वेद सांगतो—

श्रुतिः—सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । (१) ॥

अर्थ—सत्य भाषण कर. धर्माचें आचरण कर. स्वाध्यायापासून प्रमाद करूं नको–अध्ययनाकडे दुर्लक्ष करूं नको. विद्यानिष्क्रयासाठीं आचार्याला इष्ट धन आणून देऊन त्याच्या अनुज्ञेनें प्रजातंतूचा विच्छेद करूं नको. सत्यापासून प्रमाद युक्त होऊं नये. धर्मापासून

प्रमाद पावूं नये. कुशल कर्मापासून प्रमत्त होऊं नये. ऐश्वर्य देणाऱ्या मंगल कर्मापासून प्रमत्त होऊं नये. स्वाध्याय-प्रवचनापासून प्रमत्त होऊं नये.

भाष्यं—सत्यं वद यथाप्रमाणावगतं वक्तव्यं तद्वद । तद्वद्धर्मं चर । धर्म इत्यनुष्ठेयानां सामान्यवचनं सत्यादिविशेषनिर्देशात् । स्वाध्यायादध्ययनान्मा प्रमदः प्रमादं मा कार्षीः । आचार्यायाऽऽचार्यार्थं प्रियमिष्टं धनमाहृत्याऽऽनीय दत्त्वा विद्यानिष्क्रयार्थम् । आचार्येण चानुज्ञातोऽनुरूपान्दारानाहृत्य प्रजातन्तुं प्रजासंतानं मा व्यवच्छेत्सीः । प्रजासंततेर्विच्छित्तिर्न कर्तव्या । अनुत्पद्यमानेऽपि पुत्रे पुत्रकाम्यादिकर्मणा तदुत्पत्तौ यत्नः कर्तव्य इत्यभिप्रायः । प्रजा-प्रजनन-प्रजातित्रयनिर्देशसामर्थ्यात् । अन्यथा प्रजननश्चेत्येतदेकमेवावक्ष्यत् ॥

भाष्यार्थ—'सत्यं वद'—सत्य भाषण कर. प्रमाणतः जसें अवगत झालें असेल तसेंच जें बोलावयाचें असेल तें बोल. तसेंच 'धर्मं चर'—धर्माचें आचरण कर. 'धर्म' हें अनुष्ठान करण्यास उचित असलेल्या सामान्य कर्मांचें—आचरणांचें नांव आहे. कारण सत्यादि विशेष धर्मांचा पृथक् निर्देश केला आहे. 'स्वाध्यायात् मा प्रमदः'—स्वाध्याय म्ह० अध्ययन. त्यापासून प्रमाद पावूं नको. त्याविषयीं अनवधान करूं नको. 'आचार्याय'—विद्यानिष्क्रयार्थ आचार्याकरितां 'प्रियं धनं आहृत्य'—इष्ट धन आणून देऊन आचार्यांनें अनुज्ञा दिली असतां अनुरूप भार्येचें पाणिग्रहण करून 'प्रजातंतु मा व्यवच्छेत्सीः'—प्रजातंतूचा—प्रजेच्या संतानाचा—व्यवच्छेद करूं नको. प्रजासंततीचा विच्छेद करूं नये. पुत्र जर उत्पन्न होत नसेल तर पुत्रकाम्यादि कर्मानें त्याला उत्पन्न करण्याविषयीं यत्न करावा, असा याचा अभिप्राय. कारण वर—अनु० ९—प्रजा, प्रजनन व प्रजाति या त्रयाचा निर्देश आहे. त्याच सामर्थ्यावरून असें ह्मणतां येतें. नाहींतर 'प्रजनन' असें एकच साधन तेथें सांगितलें असतें.

भाष्यं—सत्यान्न प्रमदितव्यं प्रमादो न कर्तव्यः । सत्याच्च प्रमदनमनृतप्रसङ्गः प्रमादशब्दसामर्थ्यात् । विस्मृत्याप्यनृतं न वक्तव्यमित्यर्थः । अन्यथाऽसत्यवदनप्रतिषेध एव स्यात् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । धर्मशब्दस्यानुष्ठेयविषयत्वादननुष्ठानं प्रमादः स न कर्तव्यः । अनुष्ठातव्य एव धर्म इति यावत् । एवं कुशलादात्मरक्षार्थात्कर्मणो न प्रमदितव्यम् । भूतिर्विभूतिस्तस्यै भूत्यै भूत्यर्थान्मङ्गलयुक्तात्कर्मणो न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायोऽध्ययनं प्रवचनमध्यापनं ताभ्यां न प्रमदितव्यम् । ते हि नियमेन कर्तव्ये इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—'सत्यात् न प्रमदितव्यं'—सत्यापासून प्रमादयुक्त होऊं नये. सत्याविषयीं प्रमाद करूं नये. सत्यापासून प्रमदन ह्मणजे असत्याचा प्रसंग. कारण प्रमाद या

शब्दाच्या सामर्थ्यावरूनच तसें ठरतें, विस्मरणानेंहि—चुकूनहि अनृत भाषण करूं नये, असा याचा अर्थ. नाहींतर तो असत्यभाषणाचा नुस्ता प्रतिषेधच होईल. पण त्यांत कांहीं मोठासा अर्थ नाहीं. 'धर्मात् न प्रमदितव्यं'—धर्मापासून प्रमाद पावूं नये. धर्म-शब्द अनुष्ठेयविषय असल्यामुळें त्याचें अननुष्ठान हाच प्रमाद आहे. पण तो करूं नये. ह्मणजे धर्माचें अनुष्ठान करावेंच, असा याचा भावार्थ. त्याचप्रमाणें 'कुशलात् न प्रमदितव्यं'—आत्मरक्षणार्थ जें कुशल कर्म त्यापासून प्रमाद पावूं नये. 'भूत्यै०'—भूति ह्म० विभूति—ऐश्वर्य; त्या भूतीसाठीं असलेलें जें मंगलयुक्त कर्म त्यापासून प्रमाद पावूं नये. 'स्वाध्याय०'—स्वाध्याय म्ह० स्वतः अध्ययन करणें व प्रवचन म्ह० अध्यापन, यांपासून प्रमाद पावूं नये. तीं दोन्हीं नियमानें करावीं असा याचा अर्थ.

श्रुतिः—देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकꣳसुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि (२) नो इतराणि ॥

अर्थ—देवकार्य व पितृकार्य यांपासून प्रमाद पावूं नये. माता हाच ज्याचा देव आहे, असा तूं मातृदेव हो. पितृदेव हो. आचार्यदेव हो. अतिथिदेव हो. आमचीं जीं अनिंद्य कर्में असतील तींच तूं आचरावींस. निंद्य कर्में आचरूं नयेस. आमचीं जीं सुचरितें—शुभ कर्में असतील तींच तूं उपासावींस. आमचीं इतर—अशुभ कर्में तूं आचरूं नयेस.

भाष्यं—तथा देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । दैवपित्र्ये कर्मणी कर्तव्ये । मातृदेवो माता देवो यस्य स त्वं मातृदेवो भव स्याः । एवं पितृदेव आचार्यदेवो भव । देवतावदुपास्या एत इत्यर्थः । यान्यपि चान्यान्यनवद्यान्यनिन्दितानि शिष्टाचारलक्षणानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि कर्तव्यानि त्वया । नो अकर्तव्यानीतराणि सावद्यानि शिष्टकृतान्यपि । यान्यस्माकमाचार्याणां सुचरितानि शोभनचरितान्याम्नायाद्यविरुद्धानि तान्येव त्वयोपास्यान्यदृष्टार्थान्यनुष्ठेयानि, नियमेन कर्तव्यानीति यावत् । नो इतराणि विपरीतान्याचार्यकृतान्यपि ॥

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें देवकार्य व पितृकार्य यांपासून प्रमाद पावूं नये. म्ह० दैव कर्म व पित्र्यकर्म अवश्य करावें. माताच ज्याचा देव आहे असा तूं मातृदेव हो. तसाच पितृदेव, आचार्यदेव व अतिथिदेव हो. या सर्वांची देवतांप्रमाणें उपासना करावी, असा याचा अर्थ. तशींच जीं दुसरीं अनवद्य म्ह० अनिंदित शिष्टाचारलक्षण कर्में तीं सेवावीं. तूं तीं करावींस. दुसरीं सदोष अकर्तव्यें शिष्टकृत जरी असलीं तरी करूं नये. शिष्टांचींहि अकार्यें करूं नयेत. जीं आह्मां आचार्यांचीं सुचरितें—शोभन

आचरणें—शास्त्रादिकांच्या विरुद्ध नसलेलीं कर्में तींच तूं उपासावींस. अदृष्टाकरितां तूं त्यांचें अनुष्ठान करावेंस. नियमानें तींच करावींस, असें तात्पर्य. आचार्यांनीं केलेलींहि इतर म्ह० विपरीत कर्में तूं करूं नयेस.

श्रुतिः—ये के चास्मच्छ्रेयाꣳसो ब्राह्मणाः। तेषां त्वयासनेन प्रश्वसितव्यम् ॥

अर्थ—जे कोणी आचार्यादि धर्मांनीं विशिष्ट असलेले—आम्हांहून अधिक प्रशस्त असलेले ब्राह्मण, त्यांचा तूं आसनानें प्रश्वास करावास—आसनादि देऊन त्यांच्या श्रमाचा परिहार करावास.

भाष्यं—ये के च विशेषिता आचार्यत्वादिधर्मैरस्मदस्मत्तः श्रेयांसः प्रशस्यतरास्ते च ब्राह्मणा न क्षत्रियादयस्तेषामासनेनाऽऽसनदानादिना त्वया प्रश्वसितव्यम्। प्रश्वसनं प्रश्वासः श्रमापनयः। तेषां श्रमस्त्वयाऽपनेतव्य इत्यर्थः। तेषां चाऽऽसने गोष्ठीनिमित्ते समुदिते तेषु न प्रश्वसितव्यं प्रश्वासोऽपि न कर्तव्यः केवलं तदुक्तसारग्राहिणा भवितव्यम् ॥

भाष्यार्थ—जे कोणी आचार्यादि धर्मांनीं विशेषित—विशिष्ट असलेले 'अस्मत्'—आम्हांहून अधिक प्रशस्त व तेहि ब्राह्मण, क्षत्रियादिक नव्हेत, त्यांना आसनानें ह्म० आसन देणें इत्यादि उपचारांनीं तूं प्रश्वसित करावेंस. प्रश्वसन म्ह० प्रश्वास; श्रमांचा अपनय—श्रमपरिहार. त्यांचा श्रम तूं घालवावास,असा भावार्थ आणि त्यांच्या आसनानंतर म्ह०ते बसल्यावर गोष्टींचें निमित्त उद्भवलें असतां त्यांच्या ठिकाणीं प्रश्वसित होऊं नये म्हणजे प्रश्वासहि करूं नये. श्वास घेण्यासाठीं म्हणूनहि त्यांच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करूं नये. तर ते जें बोलतील त्याचें केवल सार ग्रहण करणारा, असें तूं व्हावेंस म्ह० त्यांच्या भाषणाकडे थोडेंसुद्धां दुर्लक्ष न करितां त्यांतील सार ग्रहण करावें.

श्रुतिः—श्रद्धया देयम्। अश्रद्धयाऽदेयम्। श्रिया देयम्। ह्रिया देयम्। भिया देयम्। संविदा देयम्। अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् (३)। ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः। युक्ता आयुक्ताः। अलूक्षा धर्मकामाः स्युः। यथा ते तत्र वर्तेरन्। तथा तत्र वर्तेथाः। अथाभ्याख्यातेषु। ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः। युक्ता आयुक्ताः। अलूक्षा धर्मकामाः स्युः। यथा ते तेषु वर्तेरन्। तथा तेषु वर्तेथाः ॥

अर्थ—श्रद्धेनें द्यावें. अश्रद्धेनें देऊं नये. ऐश्वर्यानुसार द्यावें. लज्जेनें द्यावें. भीतीनें द्यावें. मित्रादिकांना कार्याच्या निमित्तानें द्यावें. तुला कदाचित् कर्म किंवा आचार यांविषयीं जर संशय आला तर तेथें त्यावेळीं जे विचारक्षम, नियुक्त किंवा अनियुक्त, अरूक्ष, धर्मकाम ब्राह्मण, ते जसे वागत असतील तसाच तूं वाग. एखाद्या दोषारोप आलेल्या

पुरुषाशीं वागण्याचा प्रसंग आला असतां पूर्वोक्त ब्राह्मण त्याच्याशीं जसे वागतील तसा तूं वाग.

भाष्यं—किंच यत्किंचिद्देयं तच्छ्रद्धयैव दातव्यम् । अश्रद्धयाऽदेयं न दातव्यम् । श्रिया विभूत्या देयं दातव्यम् । ह्रिया लज्जया च देयम् । भिया च भयेन देयम् । संविदा च । संविन्मित्रादिकार्यम् । अथैवं वर्तमानस्य यदि कदाचित्ते तव श्रौते स्मार्ते वा कर्मणि वृत्ते वाऽऽचारलक्षणे विचिकित्सा संशयः स्यात् । ये तत्र तस्मिन्देशे काले वा ब्राह्मणास्तत्र कर्मादौ युक्ता इति व्यवहितेन संबन्धः कर्तव्यः । संमर्शिनो विचारक्षमाः । युक्ता अभियुक्ताः कर्मणि वृत्ते वा । आयुक्ता अपरप्रयुक्ताः । अलूक्षा अरूक्षा अक्रूरमतयः । धर्मकामा अदृष्टार्थिनोऽकामहता इत्येतत्स्युर्भवेयुः । ते यथा येन प्रकारेण ब्राह्मणास्तत्र तस्मिन्कर्मणि वृत्ते वा वर्तेरंस्तथा त्वमपि वर्तेथाः । अथाभ्याख्यातेष्वभ्युक्ता दोषेण संदिह्यमानेन संयोजिताः केनचित्तेषु च यथोक्तं सर्वमुपनयेद्ये तत्रेत्यादि ॥

भाष्यार्थ—तसेंच जें कांहीं द्यावयाचें असेल तें श्रद्धेनेंच द्यावें. अश्रद्धेनें देऊं नये. 'श्रिया'–विभूतीनें द्यावें, ऐश्वर्याला शोभेल असें द्यावें. आपल्या शक्तीप्रमाणें द्यावें; लज्जेनें द्यावें; भीतीनें द्यावें; संविद् म्ह० मित्रादिकांचें कार्य. त्या कार्याच्या निमित्तानें द्यावें. अशा रीतीनें सर्व व्यवहार करणाऱ्या तुला जर कदाचित्–एखादे वेळीं श्रौत किंवा स्मार्त कर्म अथवा आचारलक्षण वृत्त, यांविषयीं संशय आला तर त्या देशांत किंवा त्या कालीं जे ब्राह्मण त्या कर्मादिकांत 'युक्त' असतात, 'तत्र' याचा 'युक्ताः' या पुढच्या पदाशीं संबंध लावावा. 'संमर्शिनः'–विचार करण्यास समर्थ असतात; युक्त म्ह० कर्म किंवा वृत्त–आचरण यांत सर्व प्रकारें निमग्न झालेले व आयुक्त म्ह० दुसऱ्याकडून प्रेरित न झालेले स्वतंत्र, 'अलूक्ष' म्ह० अरूक्ष, अक्रूरमती–ज्यांची बुद्धि क्रूर नाहीं, 'धर्मकामाः' म्ह० अदृष्टाची–पुण्याची इच्छा करणारे, कामानें हत–विवेकरहित न झालेले, असा याचा भावार्थ, जे असे असतात ते ब्राह्मण त्या कर्मांत किंवा आचारांत ज्या प्रकारें वागतील तसाच तूंहि त्या कर्मादिकांत वाग. त्याचप्रमाणें अभ्याख्यात पुरुषांमध्यें म्ह० ज्यांच्यावर कोणी संदिग्ध दोषारोप केला आहे अशा पुरुषांशीं व्यवहार करावयाचा प्रसंग आला असतां त्या देशांत किंवा त्या समयीं जे विचारी, कर्मप्रधान, स्वतंत्र, अरूक्ष व धर्माची इच्छा करणारे ब्राह्मण असतील ते त्यांच्याशीं जसा व्यवहार करतील तसाच तूं वाग, असें 'ये तत्र०' इत्यादि सर्व पूर्वोक्त वाक्य जाणावें.

श्रुतिः— एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् (४)

अर्थ—हा आदेश–विधि आहे. हा उपदेश आहे. हें वेदरहस्य आहे. हें ईश्वर-वचन आहे. याप्रमाणेंच उपासन–आचरण करावें. असेंच हें करावें.

भाष्यं—**एष आदेशो विधिः । एष उपदेशः पुत्रादिभ्यः पित्रादीनाम् । एषा वेदोपनिषद्वेदरहस्यं वेदार्थ इत्येतत् । एतदेवानुशासनमीश्वरवचनम् । आदेश-वाक्यस्य विधेरुक्तत्वात्सर्वेषां वा प्रमाणभूतानामनुशासनमेतत् । यस्मादेवं तस्मादेवं यथोक्तं सर्वमुपासितव्यं कर्तव्यम् । एवमु चैतदुपास्यमुपास्यमेव चैत-न्नानुपास्यमित्यादरार्थं पुनर्वचनम् ॥ (इति शांकरभाष्ये एकादशोऽनुवाकः ।)**

भाष्यार्थ—हा आदेश म्ह० विधि आहे. हा पुत्रादिकांस पित्रादिकांचा उपदेश आहे. ही वेदोपनिषद् म्ह० वेदरहस्य, वेदार्थ असा भाव, आहे. हेंच अनुशासन म्ह० ईश्वरवचन आहे. किंवा आदेशवाक्य असा जो विधि त्याचें कथन वर केलेलें असल्या-मुळें हें सर्व प्रमाणभूत उपदेशकांचें अनुशासन आहे, असें तात्पर्य. ज्या अर्थी असें आहे त्या अर्थी वर जसें सांगितलें आहे तसें सर्व ' उपासितव्यं'–करावें. असेंच हें करावें आणि तें करावेंच, त्याला कधींहि सोडूं नये; असें आदरार्थ पुनः सांगितलें आहे. (इति शीक्षा-ध्याये एकादशोऽनुवाकः) ११

श्रुतिः—**शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋतमवादिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् । आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥१२**

भाष्यं—**अतीतविद्याप्राप्त्युपसर्गशमनार्थं शान्तिं पठति—'शं नो मित्रः०'इति व्याख्यातमेतत्पूर्वम् ।**

भाष्यार्थ—मागील विद्याप्राप्तीचे उपसर्ग शांत व्हावे, म्हणून 'शं नो मित्रः०' ही शांति येथें पढली आहे. पूर्वी (पृष्ठ १२) या शांतीचा अर्थ होऊन गेला आहे. पण येथें विद्या संपलेली असल्यामुळें ' अवादिषम् ' ' तन्मामावीत्, तद्वक्तारमावीत्' इत्यादि भूतकाळीं प्रयोग केले आहेत. आरंभींच्या शांतींत ' वदिष्यामि ' व 'अवतु' असे भविष्य-त्काळीं व प्रार्थना या अर्थी प्रयोग केले होते. यास्तव येथें ' तुलाच प्रत्यक्ष ब्रह्म म्हटलें, मी ऋत बोललों, सत्य बोललों, तें–अपरब्रह्म माझें–अपरब्रह्मोपासकाचें रक्षण करतें झालें' इत्यादि अर्थ करावा.

भाष्यं—**अत्रैतच्चिन्त्यते विद्याकर्मणोर्विवेकार्थं किं कर्मभ्य एव केवलेभ्यः परं श्रेय उत विद्यासव्यपेक्षेभ्य आहोस्विद्विद्याकर्मभ्यां संहताभ्यां विद्याया वा कर्मा-पेक्षाया उत केवलाया एव विद्याया इति । तत्र केवलेभ्य एव कर्मभ्यः स्यात् ।**

समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारात्। "वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना" इति स्मरणात्। अधिगमश्च सहोपनिषदर्थेनाऽऽत्मज्ञानादिना। "विद्वान्यजते" "विद्वान्याजयति" इति च विदुष एव कर्मण्यधिकारः प्रदर्श्यते सर्वत्र "ज्ञात्वा चानुष्ठानम्" इति च। कृत्स्नश्च वेदः कर्मार्थ इति हि मन्यन्ते केचित् कर्मभ्यश्चेत्परं श्रेयो नावाप्यते वेदोऽनर्थकः स्यात्॥

भाष्यार्थ---[पहिल्या अनुवाकांत केवल विद्येलाच निःश्रेयससाधनत्व आहे, असें जरी सांगितलें आहे तरी तेंच स्पष्ट करण्यासाठीं येथें कर्मविधि पाहून प्रसंगानें पुनः 'अत्रैतच्चिन्त्यते०' इत्यादि भाष्यानें विचार करण्यास आरंभ करितात---]=आतां येथें विद्या व कर्म यांच्या विवेकार्थ म्ह०त्यांचें फल पृथक् आहे, असें ज्ञान करून देण्यासाठीं या गोष्टीचें चिंतन केलें जातें-१ केवल कर्मांपासूनच परम श्रेय होतें कीं २ज्यांना विद्येची अपेक्षा आहे अशा कर्मांपासून तें होतें; कीं ३ विद्या व कर्म यांच्या समुच्चयानें तें होतें, किंवा ४ कर्मांची जिला अपेक्षा आहे अशा विद्येपासून तें होतें कीं, ५ नुसत्या विद्येपासून होतें? (असे पांच विकल्प संभवतात)=त्यांतील केवल कर्मांपासूनच परम श्रेय होतें (हा पक्ष अगोदर पुढें येतो.)=कारण समस्त वेदार्थ जाणणाऱ्याला कर्मांचा अधिकार असतो. 'द्विजानें रहस्यासह सर्व वेद जाणावा,' असें स्मृतिवचन आहे. आत्मज्ञानादि उपनिषदर्थांसह त्याचें ज्ञान होणें, हाच अधिगम आहे. 'विद्वान् यजन करतो,' 'विद्वान् यजन करवितो' अशा रीतीनें विद्वानाचाच कर्मामध्यें अधिकार आहे, असें सर्व ठिकाणीं दाखविलें जातें. 'आणि जाणूनच अनुष्ठान करावें,' असेंहि म्हटलें आहे. सर्व वेद कर्मांकरितांच आहे, असें कित्येक समजतात, हें प्रसिद्ध आहे. कर्मांपासून जर परम श्रेय प्राप्त होत नसेल तर वेद अनर्थक होईल. ["भूत-सिद्ध वस्तु भव्य-साध्य धर्मासाठीं उपदेशिली जाते," या न्यायानें आत्मज्ञानहि कर्मकर्त्याच्या संस्कारार्थ असल्यामुळें त्याला कर्मविधिशेषत्व आहे. म्हणून आत्मज्ञानाचें श्रुत असलेलेंहि फल अर्थवादमात्र आहे. त्यामुळें कर्मांपासूनच मोक्ष, असा पूर्वपक्ष प्राप्त होतो. याप्रमाणें पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां '**न नित्यत्वात्०**' इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्त---]

भाष्यं---न। नित्यत्वान्मोक्षस्य। नित्यो हि मोक्ष इष्यते। कर्मकार्यस्यानित्यत्वं प्रसिद्धं लोके। कर्मभ्यश्चेच्छ्रेयो नित्यं स्यात्तच्चानिष्टम्। "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते" इतिन्यायानुगृहीतश्रुतिविरोधात्॥

भाष्यार्थ---हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण मोक्षाला नित्यत्व आहे. मोक्ष नित्य मानलेला आहे, हें प्रसिद्ध आहे. तसेंच कर्मांचें कार्य अनित्य असतें, हेंहि लोकांमध्यें प्रसिद्ध आहे. कर्मांपासून जर श्रेय होईल तर तें नित्य असेल, पण तें अनिष्ट आहे. कारण

'ज्याप्रमाणें येथें कर्मानें संपादन केलेला लोक—फल क्षीण होतें (त्याप्रमाणें पुण्यकृत लोक क्षीण होतो)' छां.भा.८.१.६सु.उ.पृ.४६८.या न्यायानुगृहीत श्रुतीशीं विरोध येतो. त्यामुळें कर्मापासून श्रेय होत नाहीं.

भाष्यं—काम्यप्रतिषिद्धयोरनारम्भादारब्धस्य च कर्मण उपभोगेन क्षयान्नित्यानुष्ठानाच्च ज्ञाननिरपेक्ष एव मोक्ष इति चेत् ॥

भाष्यार्थ—काम्य व निषिद्ध कर्मांचा आरंभच न केल्यामुळें व आरब्ध कर्माचा उपभोगानें क्षय झाल्यामुळें आणि नित्य कर्मांचें अनुष्ठान केल्यामुळें ज्ञाननिरपेक्षच मोक्ष होतो, म्ह० तो ज्ञानाची अपेक्षा न करितांच, ज्ञानावांचूनच होतो, असें म्हणाल,

भाष्यं—तच्च न। शेषकर्मसंभवात्तन्निमित्तशरीरान्तरोत्पत्तिः प्राप्नोतीति प्रत्युक्तम् । कर्मशेषस्य च नित्यानुष्ठानेनाविरोधात्क्षयानुपपत्तिरिति च ॥

भाष्यार्थ—तर तेंहि बरोबर नाहीं. कारण 'अवशिष्ट कर्मांचा संभव असल्यामुळें त्यांच्या निमित्तानें दुसऱ्या शरीराची उत्पत्ति प्राप्त होते.' असें सांगून वर (पृष्ठ ५) त्या म्हणण्याचें प्रत्याख्यान—निराकरण केलें आहे. त्याचप्रमाणें 'अवशिष्ट कर्मांचा नित्य कर्मांच्या अनुष्ठानाशीं अविरोध असल्यामुळें अवशिष्ट कर्मांच्या क्षयाची उपपत्ति लागत नाहीं.' असेंहि वर (पृष्ठ ७) सांगितलें आहे.

भाष्यं—यदुक्तं समस्तवेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारादित्यादि । तच्च न । श्रुतज्ञानव्यतिरेकादुपासनस्य ॥

भाष्यार्थ—आतां 'ज्याला समस्त वेदार्थांचें ज्ञान असतें त्याचाच कर्मांचे ठिकाणीं अधिकार असतो' इत्यादि जें म्हटलें आहे, तें बरोबर नाहीं. कारण गुरुकुलांत ज्याचा विचार केला आहे अशा वाक्यावरून होणाऱ्या कर्मानुष्ठानोपयोगी ज्ञानाहून उपासन निराळें आहे. [यद्यपि अध्ययनविधीच्या अनुसार प्रत्येकानें सर्व वेदार्थांचा विचार करावा, असें प्राप्त होतें, तथापि प्रत्येक वाक्याचें अध्ययन व प्रत्येक वाक्याचा अर्थविचार हीं दोन्ही एकाच वेळीं होऊं शकत नाहींत. तर एकदा अध्ययन व दुसऱ्यांदा अर्थज्ञान करून घ्यावें लागतें. पण अध्ययनानंतर कर्मोपयोगी वाक्याचें अर्थज्ञान झालें कीं तेवढ्यानेंच पुरुषाला कर्मांचा अधिकार प्राप्त होण्याचा संभव असतो. कारण ब्रह्मसाक्षात्काराचा कर्मांमध्यें कांहीं उपयोग नसतो. यास्तव 'समस्त वेदाचें अर्थज्ञान ज्याला असतें तोच कर्मांचा अधिकारी होतो,' याविषयीं कांहीं प्रमाण नाहीं, शिवाय अध्ययनविधीमुळें गुरुकुलांत वेदान्तविचारहि केला, असें जरी समजलें तरी त्यावरून समस्त वेदार्थांचें ज्ञान ज्याला असेल त्यालाच कर्माधिकार आहे, असें होत नाहीं. कारण उपासनेनें साध्य

होणारा जो ब्रह्मसाक्षात्कार तो कर्माहून निराळा आहे. आतां या सूत्ररूप वाक्याचाच 'श्रुतज्ञान०' इत्यादि भाष्यानें विस्तार करितात–]

भाष्यं—श्रुतज्ञानमात्रेण हि कर्मण्यधिक्रियते नोपासनामेपक्षते। उपासनं च श्रुतज्ञानादर्थान्तरं विधीयते। मोक्षफलमर्थान्तरप्रसिद्धं च स्यात्। "श्रोतव्यः" इत्युक्त्वा तद्व्यतिरेकेण "मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति यत्नान्तरविधानात्। मनननिदिध्यासनयोश्च प्रसिद्धं श्रवणज्ञानादर्थान्तरत्वम्॥

भाष्यार्थ—पुरुष नुसत्या श्रुत ज्ञानानेंच ह्म० गुरुकुलांत केलेल्या वाक्यविचारजन्य ज्ञानानेंच कर्माचा अधिकारी होतो. तो कर्माधिकारार्थ उपासनेची अपेक्षा करीत नाहीं. [अध्ययनविधीचा व्यापार समाप्त झाल्यावर अनुष्ठानास योग्य असें ब्रह्मसाक्षात्कार हें फल देणारें ब्रह्मोपासनच नाहीं. कारण त्याविषयीं कांहीं प्रमाण नाहीं, असें म्हणूं नये, असें **'उपासनं च०'** या भाष्यानें सांगतात–]=उपासन श्रुतज्ञानाहून निराळें आहे, असें त्याचें विधान केलें जातें. मोक्ष हें फल पृथक् साधनानेंच सिद्ध होईल. कारण 'श्रोतव्यः' ह्म० श्रवण करावें, असें सांगून त्याहून प्रथक्पणें 'मनन करावें व निदिध्यासन करावें' अशा रीतीनें त्यासाठीं निराळ्या यत्नाचें विधान केलेलें असल्यामुळें मनन व निदिध्यासन यांचें श्रवणज्ञानाहून अर्थान्तरत्व–पृथक्त्व पूर्णपणें सिद्ध आहे. (पण हें सुद्धां आह्मी केवल कर्ममीमांसेच्या न्यायाचा अंगीकार करून सांगितलें आहे. वस्तुतः 'श्रोतव्यः' या विधीमुळेंच उपनिषद्विचाराला आरंभ होतो व तो भिन्न अधिकार आहे. असो; याप्रमाणें केवल कर्म मोक्षसाधन आहे, या पहिल्या पक्षाचें निरसन करून विद्यासमुच्चित कर्म मोक्षसाधन आहे, या दुसऱ्या पक्षाचें निरसन **'एवं तर्हि०'** इत्यादि भाष्यानें करितात–)

भाष्यं—एवं तर्हि विद्यासव्यपेक्षेभ्यः कर्मभ्यः स्यान्मोक्षः। विद्यासहितानां च कर्मणां भवेत्कार्यान्तरारम्भसामर्थ्यम्। यथा स्वतो मरणज्वरादिकार्यारम्भसामर्थ्यानामपि विषदध्यादीनां मन्त्रशर्करादिसंयुक्तानां कार्यान्तरारम्भसामर्थ्यम्, एवं विद्यासहितैः कर्मभिर्मोक्ष आरभ्यत इति चेत्। न। आरभ्यस्यानित्यत्वादित्युक्तो दोषः॥

भाष्यार्थ— असें जर असेल तर विद्येची ज्यांना अपेक्षा आहे अशा कर्मापासून मोक्ष होईल. विद्यायुक्त कर्माच्या ठिकाणीं निराळ्या कार्याचा आरंभ करण्याचें सामर्थ्य असूं शकेल. ज्यांच्यामध्यें स्वतः मरण, ज्वर इत्यादि कार्याच्या आरंभाचें सामर्थ्य असतें असे–विष, दहीं इत्यादि–पदार्थ मंत्र, शर्करा इत्यादिकांनीं युक्त झाले असतां त्यांच्या मध्यें मरण, ज्वर, इत्यादिकांच्या अगदीं विरुद्ध असें निराळें कार्य आरंभण्याचें सामर्थ्य जसें येतें, त्याप्रमाणें विद्यायुक्त कर्माच्या योगानें मोक्ष आरब्ध होतो, असें जर

ह्मणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण आरभ्य पदार्थाला अनित्यत्व असतें, हा त्या पक्षावर येणारा दोष वर सांगितला आहे. (' **वचनात्०** ' इत्यादि भाष्यानें पुनः पूर्वपक्षीयाची शंका घेऊन समाधान करितात—)

भाष्यं—वचनादारभ्योऽपि नित्य एवेति चेत् । न । ज्ञापकत्वाद्वचनस्य । वचनं नाम यथाभूतस्यार्थस्य ज्ञापकं विद्यमानस्य कर्तृ । न हि वचनशतेनापि नित्यमारभ्यत आरब्धं वाऽविनाशि भवेत् ॥

भाष्यार्थ— अहोपण, ' न स पुनरावर्तते ' म्ह० तो पुनः या संसारांत परत येत नाहीं, असें वचन असल्यामुळें मोक्ष आरभ्य जरी असला तरी नित्यच आहे, ह्मणून जर म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण वचनाला ज्ञापकत्व आहे. वचन म्हणजे यथाभूत अर्थाचें ज्ञापक. पदार्थ जसा असेल तसें त्याचें ज्ञान करून देणारें आहे. तें विद्यमान वस्तूचें कर्तृ आहे. शेंकडों वचनांनींहि नित्य वस्तूचा आरंभ केला जात नाहीं; किंवा आरब्ध वस्तू अविनाशी—नित्य होत नाहीं. (आरभ्य ह्म० ज्याचा आरंभ होतो तें. अशा आरभ्य वस्तूमध्यें नित्यत्वयोग्यताच नसते; आणि ती वचनावरून त्यांत येते, ह्मणून जर ह्मटलें तर वचन ज्ञापक नसून कारक आहे, असें होईल आणि वचन असंभाव्य अर्थहि करणारें आहे, असें जर म्हटलें तर मग ' आंधळ्याला रत्न सांपडलें—दिसलें, ' अशा अर्थाच्या वचनावरूनहि आंधळ्याचे ठिकाणीं पाहण्याची योग्यता येते, असें ह्मणावें लागेल. पण तें सयुक्तिक नाहीं. यास्तव वचन ज्ञापक आहे, कारक नाहीं. तें विद्यमान अर्थाचें कर्तृ—करणारें—व्यक्त करणारें आहे. अविद्यमान अर्थाचें कर्तृ नाहीं, असा भावार्थ. याप्रमाणें कर्म प्रधान व विद्या गौण अशा त्यांच्या असम समुच्चयाचें निरसन करून यांच्या सम समुच्चयाचे ठिकाणींहि याच न्यायाचा अतिदेश ' **एतेन०** ' इत्यादि भाष्यानें करितात–)

भाष्यं—एतेन विद्याकर्मणोः संहतयोर्मोक्षारम्भकत्वं प्रत्युक्तम् ॥

भाष्यार्थ—या अनित्यत्वादि दोषप्रसंगानें संहत म्हणजे सम-प्राधान्यानें समुच्चित विद्याकर्मांना मोक्षारंभकत्व आहे, या पक्षाचेंहि प्रत्याख्यान—निरसन झालें. [म्ह० कर्म व विद्या यांच्या समुच्चयानें मोक्षाला आरंभ होतो, म्हणून जरी म्हटलें तरी तो आरब्ध मोक्ष अनित्य ठरतो. यास्तव तो पक्षहि अयोग्य आहे, असा भावार्थ.]

भाष्यं—विद्याकर्मणी मोक्षप्रतिबन्धहेतुनिवर्तके इति चेत् । न । कर्मणः फलान्तरदर्शनात् । उत्पत्तिसंस्कारविकाराप्तयो हि फलं कर्मणो दृश्यते । उत्पत्त्यादिफलविपरीतश्च मोक्षः ॥

भाष्यार्थ—विद्या व कर्म हीं दोन्हीं मोक्षाला प्रतिबंध करणाऱ्या अविद्या, अधर्म इत्यादि कारणांचीं निवर्तक आहेत. [मोक्षाचें स्वरूप उत्पन्न करणारीं नव्हेत; त्यामुळें स्वरूपावस्थानाला नित्यत्व आहे. कारण कृतक प्रध्वंसाचेंहि नित्यत्व प्रसिद्ध आहे. असा भावार्थ.]=म्हणून म्हणाल तर तेंहि बरोबर नाहीं. कारण कर्माचें निराळेंच फळ दिसतें; उत्पत्ति, संस्कार, विकार व आप्ति, असें चार प्रकारचें कर्माचें फल दिसतें; आणि मोक्ष तर उत्पत्त्यादि फलाच्या विपरीत आहे. ['भिद्यते हृदयग्रंथिः'मुं.भा.२.२.८.सु. उ. पृ.१५०इत्यादि श्रुति असल्यामुळें अविद्यानिवृत्ति केवल विद्येनेंच साध्य आहे. तिच्यासाठीं विद्येला सहकारीची अपेक्षा नाहीं. पुरोडाशादिकांची उत्पत्ति; व्रीह्यादिकांचा संस्कार; सोमाचा विकार; व वेदाची आप्ति–प्राप्ति हें कर्माचें फल प्रसिद्ध आहे. पण आत्मस्वरूपभूत मोक्ष अनादि आहे. त्यामुळें त्याच्यामध्यें कोणत्याहि प्रकारचें अतिशयत्व –आधिक्य आणतां येत नाहीं; व तो अविकार्य आहे; मोक्ष नित्यप्राप्तच असल्यामुळें त्याला आप्यत्वहि नाहीं. त्यामुळें तो मोक्ष कर्मफलाहून विपरीत आहे. '**गतिश्रुतेः०**' इत्यादि भाष्यानें मोक्ष आप्य आहे, अशी शंका घेऊन तिचें समाधान करितात—]

भाष्यं—गतिश्रुतेराप्य इति चेत्। "सूर्यद्वारेण, तयोर्ध्वमायन्" इत्येवमादिगतिश्रुतिभ्यः प्राप्यो मोक्ष इति चेत्। न। सर्वगतत्वाद्गन्तृभिश्चानन्यत्वादाकाशादिकारणत्वात्सर्वगतं ब्रह्म। ब्रह्माव्यतिरिक्ताश्च सर्वे विज्ञानात्मानः। अतो नाऽऽप्यो मोक्षः। गन्तुरन्यद्विभिन्नं देशं प्रति भवति गन्तव्यम्। न हि येनैवाव्यतिरिक्तं यत्तत्तेनैव गम्यते। तदनन्यत्वप्रसिद्धेश्च। "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि" इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः॥

भाष्यार्थ—अर्चिरादि मार्गानें गति सांगितलेली असल्यामुळें (ब्रह्मांडाच्या बाहेर असलेल्या ब्रह्माची प्राप्ति, हाच मोक्ष असल्यामुळें)=मोक्ष आप्य–प्राप्य आहे. त्यामुळें मोक्षाचें नित्य आप्तत्व असिद्ध आहे, असें म्हणाल; म्ह० 'सूर्यद्वारेण' 'तयोर्ध्वमायन्' –सूर्यद्वारानें, त्या सुषुम्ना नाडीनें वर जाणारा अमरणधर्मत्वास प्राप्त होतो. इत्यादि प्रकारच्या गतिश्रुती असल्यामुळें मोक्ष प्राप्य आहे, म्हणून म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं.(म्ह० त्याची संयोगरूप किंवा तादात्म्यरूप प्राप्ति संभवत नाहीं.)=कारण तें ब्रह्म सर्वगत आहे व गमन करणारे जे जीव त्यांच्याशीं त्याचें अनन्यत्व आहे. ब्रह्माला आकाशादिकांचें कारणत्व असल्यामुळें तें सर्वगत आहे व सर्व विज्ञानात्मे ब्रह्माहून व्यतिरिक्त नाहींत. यास्तव मोक्ष आप्य नाहीं. गमन करणाऱ्या पुरुषाहून पृथक् असलेल्या देशालाच गमन करतां येतें. जें ज्याहून पृथक् नसतें तें त्यालाच प्राप्त होत नसतें; तें त्यालाच जात नाहीं. शिवाय 'तें उत्पन्न करून मागून तो त्यांतच प्रवेश करता झाला' व 'क्षेत्रज्ञहि

मलाच जाण; ' इत्यादि शेंकडों श्रुति-स्मृतिवचनांवरून ब्रह्म अनन्य आहे, या गोष्टीची पूर्णपणें सिद्धि होते. [आतां 'गत्यैश्वर्यादि॰ ' इत्यादि भाष्यानें शंका घेऊन गत्यादि श्रुतींचें तात्पर्य सांगतात—]

भाष्यं—गत्यैश्वर्यादिश्रुतिविरोध इति चेत् । अथापि स्याद्यद्यप्राप्यो मोक्षस्तदा गतिश्रुतीनां "स एकधा" "स यदि पितृलोककामो भवति" "स्त्रीभिर्वा यानैर्वा" इत्यादिश्रुतीनां च कोपः स्यादिति चेत् । न । कार्यब्रह्मविषयत्वात्तासाम् । कार्ये हि ब्रह्मणि स्त्र्यादयः स्युर्न कारणे । "एकमेवाद्वितीयं" "यत्र नान्यत्पश्यति" "तत्केन कं पश्येत्" इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥

भाष्यार्थ—गति, ऐश्वर्य इत्यादिकांचें प्रतिपादन करणाऱ्या श्रुतींशीं विरोध येतो, म्हणून जर म्हणाल म्ह॰ यावर कोणी असेंहि म्हणेल कीं, जर मोक्ष अप्राप्य असेल तर गतिश्रुति (तो आर्चिरादि मार्गानें गमन करतो, अशा अर्थाची श्रुति) व 'तो एकधा होतो,' 'तो जर पितृलोकाची इच्छा करणारा असला तर त्याला तो लोक तत्काल प्राप्त होतो.' 'तो स्त्रियांशीं यानांनीं रममाण होतो ' सु. उ. पृ.४६५-६९-८८ इत्यादि श्रुतींचा कोप —बाध होतो म्हणून जर म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण त्या श्रुति कार्यब्रह्मविषय आहेत. (म्ह॰ त्यांचा विषय कार्यब्रह्मच आहे.) कार्यब्रह्मामध्येंच स्त्र्यादिक संभवतात, कारणब्रह्मांत त्या संभवत नाहींत. कारण ' एकच व अद्वितीय ' ' जेथें दुसरें कांहीं पहात नाहीं, ' (जेव्हां सर्वच आत्मा होतो) ' तेव्हां कोण कोणत्या साधनानें कोणाला पाहणार? ' इत्यादि श्रुतींवरून हें सिद्ध होतें. (समुच्चयाचा अंगीकार करून मोक्षामध्यें कांहीं कर्मकार्य संभवत नाहीं, असें सांगितलें; पण आतां तो समुच्चयच संभवत नाहीं, असें ' **विरोधाच्च**॰' इत्यादि भाष्यानें सांगतात——)

भाष्यं—विरोधाच्च विद्याकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः । प्रविलीनकर्त्रादिकारकविशेषतत्त्वविषया हि विद्या तद्विपरीतकारकसाध्येन कर्मणा विरुध्यते । न ह्येकं वस्तु परमार्थतः कर्त्रादिविशेषवत्तच्छून्यं चेत्युभयथा द्रष्टुं शक्यते । अवश्यं ह्यन्यतरन्मिथ्या स्यात् । अन्यतरस्य च मिथ्यात्वप्रसङ्गे युक्तं यत्स्वाभाविकाज्ञानविषयस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वम् । "यत्र हि द्वैतमिव भवति" "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति" "अथ यत्रान्यत्पश्यति तदल्पम्" "अन्योऽसावन्योऽहमस्मि" "उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति" इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः ॥

भाष्यार्थ— विद्या व कर्म यांचा विरोध असल्यामुळें त्यांच्या समुच्चयाची अनुपपत्ति आहे. कारण ज्यांत कर्ता, कर्म, करण इत्यादि कारकविशेषांचा पूर्णपणें लय झाला

आहे, असें तत्त्व हाच जिचा विषय आहे, अशी विद्या आहे. त्यामुळें त्याहून विपरीत (म्ह० लीन न झालेल्या) कारकांनीं साध्य होणाऱ्या कर्माशीं तिचा विरोध आहे. कारण एकच वस्तु परमार्थतः कर्त्रादिविशेषयुक्त आहे व त्यांनीं रहित आहे, अशी दोन्ही प्रकारांनीं पाहतां येणें शक्य नाहीं. त्यांतील कांहीं तरी एक अवश्य मिथ्या असलें पाहिजे; आणि त्यांतील कोणत्या तरी एकाला मिथ्या ठरण्याचा प्रसंग आला असतां स्वाभाविक-अज्ञानविषय द्वैतालाच मिथ्यात्व असणें युक्त आहे. कारण 'ज्यावेळीं द्वैतसें होतें, तेव्हां इतरांपासून आपणाला भिन्न समजणारा एक दुसऱ्याला पाहतो, ऐकतो, इत्यादि ' 'जो या सृष्टींत भेद पाहतो तो मृत्यूच्या परंपरेंत पडतो.' 'जेथें भेद पाहतो तें अल्प ' ' हा निराळा, व मी निराळा आहें; ' ' जो थोडेंसेंहि अंतर पाहतो त्याला मोठें भय होतें, ' इत्यादि अर्थाच्या शेंकडों श्रुती आहेत.

भाष्यं—सत्यत्वं चैकत्वस्य " एकधैवानुद्रष्टव्यम् " " एकमेवाद्वितीयम् " " ब्रह्मैवेदꣳसर्वम् " " आत्मैवेदꣳसर्वम् " इत्यादिश्रुतिभ्यः । न च संप्रदानादिकारकभेदादर्शने कर्मोपपद्यते । अन्यत्वदर्शनापवादश्च विद्याविषये सहस्रशः श्रूयते । अतो विरोधो विद्याकर्मणोः । अतश्च समुच्चयानुपपत्तिः ॥

भाष्यार्थ—तसेंच एकत्वाचें सत्यत्व युक्त आहे. कारण 'एका प्रकारानेंच अनुभवानुसार पहावें.' 'एकच व अद्वितीय;' 'ब्रह्मच हें सर्व आहे;' 'आत्माच हें सर्व आहे,' इत्यादि श्रुतींवरून त्याची सिद्धि होते. संप्रदानादि कारकभेदांचें अदर्शन झालें असतां कर्म उपपन्न होत नाहीं. (म्ह० अमुक देवतेला उद्देशून हें अमुक द्रव्य मी देतों, अशा रीतीनें ज्याला द्यावयाचें तें संप्रदान, जें द्यावयाचें तें कर्म व जो देणारा तो कर्ता इत्यादि कारकांचा भेदच जर प्रतीत न झाला तर कर्म उपपन्न होत नाहीं.)=विद्याविषयामध्यें अन्यत्वदर्शनाचा—भेददृष्टीचा अपवाद हजारों ठिकाणीं केलेला आढळतो. यास्तव विद्या व कर्म यांचा विरोध आहे. त्यामुळेंच त्यांच्या समुच्चयाची अनुपपत्ति आहे. (आतां यावर शंका घेऊन तिचेंच विवरण '**तत्र यदुक्तं०**' इत्यादि भाष्यानें करितात—)

भाष्यं—तत्र यदुक्तं संहताभ्यां विद्याकर्मभ्यां मोक्ष इति । अनुपपन्नं तत् । विहितत्वात्कर्मणां श्रुतिविरोध इति चेत् । यद्यपमृद्य कर्त्रादिकारकविशेषमात्मैकत्वविज्ञानं विधीयते सर्पादिभ्रान्तिविज्ञानोपमर्दकरज्ज्वादिविषयविज्ञानवत्प्राप्तः कर्मविधिश्रुतीनां निर्विषयत्वाद्विरोधः । विहितानि च कर्माणि । स च विरोधो न युक्तः । प्रमाणत्वाच्छ्रुतीनामिति चेन्न पुरुषार्थोपदेशपरत्वाच्छ्रुतीनाम् ॥

भाष्यार्थ—आतां समुचित ज्ञानकर्मांच्या योगानें मोक्ष होतो, म्हणून जें तुम्हीं म्हटलें आहे (पृ. ९) तें अयोग्य आहे. (जर कर्त्रादिकारकभेदाच्या सत्यांशाचा बाध करून ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश केला जात असेल तर कर्मविधि मिथ्यार्थ आहेत, असें होऊन त्यांना अप्रामाण्य प्राप्त होईल असें '**विहितत्वात्०**' इत्यादि भाष्यानें वादी म्हणतो–)=कर्मांना विहितत्व असल्यामुळें श्रुतिविरोध हा दोष येतो, म्हणून म्हणाल तर [या शंकेचेंच '**यदि०**' इत्यादि भाष्यानें विवरण–]='सर्पादिभ्रांतिविज्ञानाचा बाध करणाऱ्या रज्जुप्रभृतिविषयाच्या ज्ञानाप्रमाणें कर्त्रादिविशेष कारकांचा बाध करून आत्म्याच्या एकत्वज्ञानाचें विधान केलें जातें,' असें जर म्हटलें तर कर्मविधिश्रुतींना निर्विषयत्व येत असल्यामुळें विरोध प्राप्त होतो. पण कर्में विहित आहेत. त्यामुळें तो विरोध येणें युक्त नव्हे. कारण श्रुतींना प्रमाणत्व आहे, असें म्हणाल–तर तें बरोबर नाहीं. कारण श्रुतींना पुरुषार्थोपदेशपरत्व आहे. (अध्ययनविधीनें ग्रहण केलेल्या श्रुतींचें प्रामाण्य पुरुषार्थोपदेशावर अवलंबून आहे, भेदाच्या सत्यत्वावर अवलंबून नाहीं. त्यामुळें सर्व प्राण्यांच्या प्रसिद्धीनेंच सिद्ध व सफल क्रिया करण्यास समर्थ अशा कारकादि भेदांचा स्वीकार करूनच प्रवृत्त झालेल्या श्रुतिवाक्यांचें प्रामाण्य बाधित होत नाहीं, असा भावार्थ. आतां वरील संक्षिप्त वाक्याचेंच विवरण '**विद्योपदेशपरा०**' इत्यादि भाष्यानें करितात–)

भाष्यं—विद्योपदेशपरा तावच्छ्रुतिः संसारात्पुरुषो मोक्षयितव्य इति संसारहेतोरविद्याया विद्यया निवृत्तिः कर्तव्येति विद्याप्रकाशकत्वेन प्रवृत्तेति न विरोधः। एवमपि कर्त्रादिकारकसद्भावप्रतिपादनपरं शास्त्रं विरुध्यत एवेति चेन्न। यथाप्राप्तमेव कारकास्तित्वमुपादायोपात्तदुरितक्षयार्थं कर्माणि विदधच्छास्त्रं मुमुक्षूणां फलार्थिनां च फलसाधनं न कारकास्तित्वे व्याप्रियते। उपचितदुरितप्रतिबन्धस्य हि विद्योत्पत्तिर्नावकल्पते। तत्क्षये च विद्योत्पत्तिः स्यात्ततश्चाविद्यानिवृत्तिस्तत आत्यन्तिकः संसारोपरमः॥

भाष्यार्थ—विद्योपदेशपर श्रुति तर पुरुषाला संसारापासून सोडवावें, म्हणून संसाराचा हेतु अशी जी अविद्या तिची विद्येनें निवृत्ति करण्यासाठीं विद्याप्रकाशक या रूपानें प्रवृत्त झाली आहे. त्यामुळें वरील विरोध येत नाहीं. 'अहोपण, असें जरी म्हटलें तरी कर्त्रादि कारकांच्या सद्भावाचें प्रतिपादन करण्यास प्रवृत्त झालेलें शास्त्र विरुद्ध होतेंच (त्या शास्त्राशीं विरोध येतोच)' म्हणून म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण यथाप्राप्त (स्वभावतःच प्राप्त) कारकास्तित्वाचाच अंगीकार करून संचित पापाच्या क्षयाकरितां कर्मांचें विधान करणारें शास्त्र मुमुक्षू व फलेच्छू यांच्या फलाचें साधन आहे. तें कर्ता, कर्म इत्यादि कारकांचें अस्तित्व सिद्ध करावयास प्रवृत्त होत नाहीं. ज्याच्या

ठिकाणीं संचित पापरूप प्रतिबंध असतो त्याच्या ठिकाणीं विद्येची उत्पत्ति होऊं शकत नाहीं व त्या पापाचा क्षय झाला असतां विद्येची उत्पत्ति होते; तिच्यामुळें अविद्येची निवृत्ति होते आणि त्या अविद्यानिवृत्तीमुळें संसाराचा आत्यन्तिक म्ह० सकारण उपरम होतो. (वर विद्येचा विषय सत्य व कर्मांचा विषय मिथ्या असल्यामुळें विद्या व कर्म यांचा विरोध स्वीकारून समुच्चयाचें निरसन केलें. आतां काम्य व कामी यांचा विषय असल्यामुळें विरोध कसा येतो, तें '**अपि च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–)

भाष्यं—अपि चानात्मदर्शिनो ह्यनात्मविषयः कामः । कामयमानश्च करोति कर्माणि । ततस्तत्फलोपभोगाय शरीराद्युपादानलक्षणः संसारः । तद्व्यतिरेकेणाऽऽत्मैकत्वदर्शिनो विषयाभावात्कामानुत्पत्तिरात्मनि चानन्यत्वात्कामानुत्पत्तौ स्वात्मन्यवस्थानं मोक्ष इत्यतोऽपि विद्याकर्मणोर्विरोधः । विरोधादेव च विद्या मोक्षं प्रति न कर्माण्यपेक्षते ॥

भाष्यार्थ—दुसरें असें कीं, अनात्मदर्शी जो असतो त्यालाच अनात्मविषयक काम असतो (म्ह० आत्माभिन्न पदार्थ पाहणारा जो असतो त्यालाच आत्माभिन्न पदार्थांची इच्छा असते,) आणि जो कामना करणारा असतो तोच कर्में करतो. त्यामुळें त्या कर्मांचें फळ भोगण्यासाठीं शरीरादिकांचें ग्रहण करणें एतद्रूप संसार प्राप्त होतो. पण त्याच्या उलट आत्म्याचें एकत्व पाहणारा जो असतो त्याच्या दृष्टीनें विषयांचाच अभाव झाल्यामुळें कामाची उत्पत्ति होत नाहीं आणि आत्म्यामध्यें अनन्य (एकरूप) होऊन राहिल्यामुळें कामाची अनुत्पत्ति झाली असतां स्वात्म्यामध्यें (स्वरूपांत) अवस्थित होणें, हाच मोक्ष आहे. त्यामुळेंहि विद्या व कर्म यांचा विरोध आहे [समसमुच्चयाचें निरसन करून गुण-प्रधानभावानें समुच्चयपक्षाचेंहि निरसन '**विरोधादेव च०**' इत्यादि भाष्यानें करितात–]=आणि विरोध असल्यामुळेंच विद्या मोक्ष हें फल देण्यासाठीं कर्मांची अपेक्षा करीत नाहीं. (तर मग विद्येच्या जवळच म्ह० विद्याप्रकरणांत कर्मांचा पाठ कां केला आहे, असें कोणी विचारील म्हणून '**स्वात्मलाभे०**' इत्यादि सांगतात–)

भाष्यं—स्वात्मलाभे तु पूर्वोपचितप्रतिबन्धापनयद्वारेण विद्याहेतुत्वं प्रतिपद्यन्ते कर्माणि नित्यानीति । अत एवास्मिन्प्रकरण उपन्यस्तानि कर्माणीत्यवोचाम । एवं चाविरोधः कर्मविधिश्रुतीनाम् । अतः केवलाया एव विद्यायाः परं श्रेय इति सिद्धम् ॥

भाष्यार्थ—पण स्वात्मलाभाकरितां पूर्वे संचित प्रतिबंधाचें निरसन करून त्याच्या द्वारा नित्य कर्में विद्येच्या हेतुत्वास प्राप्त होतात. (म्ह० तीं विद्येचीं कारणें होतात.) म्हणूनच या प्रकरणांत कर्मांचा उपन्यास केला आहे, असें आम्हीं म्हटलें आहे. अशा

प्रकारें कर्मांचें विधान करणाऱ्या श्रुतींचा आविरोध आहे. यास्तव केवल विद्येच्या योगानेंच परम श्रेय होतें, हें सिद्ध झालें. (पण कर्मे विद्येचीं साधनें आहेत, असें ऐकून 'तर मग केवल गृहस्थाश्रमाचेंच अनुष्ठान करावें' असें कर्मजड '**एवं तर्हि०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–)

भाष्यं—एवं तर्ह्याश्रमान्तरानुपपत्तिः । कर्मनिमित्तत्वाद्विद्योत्पत्तेः । गार्हस्थ्ये च विहितानि कर्माणीत्यैकाश्रम्यमेव । अतश्च यावज्जीवादिश्रुतयोऽनुकूलतराः ॥

भाष्यार्थ—मग असें जर असेल तर गृहस्थावांचून इतर आश्रमांची अनुपपत्ति होते. कारण विद्येची उत्पत्ति कर्मांमुळेंच होते, आणि कर्में गृहस्थाश्रमामध्यें विहित आहेत; त्यामुळें एक-आश्रमत्वच आहे. (म्ह० गृहस्थ हाच एक आश्रम आहे.) आणि त्यामुळेंच 'यावज्जीव अग्निहोत्राचें हवन करावें' इत्यादि श्रुती अतिशय अनुकूल आहेत. (पण श्रुति-स्मृत्यादिप्रमाणग्रंथांत इतर आश्रमांचेंहि विधान केलेलें असल्यामुळें व त्यांच्या कर्मांनाहि गृहस्थांच्या कर्मांप्रमाणें कर्मत्व असल्यामुळें वरील प्रश्न केवल ग्राम्य धर्मांविषयीं आसक्ति ठेवणाऱ्या लोकांकडूनच उद्भवणारा आहे, असें '**न कर्मानेकत्वात्०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–)

भाष्यं—न । कर्मानेकत्वात् । न ह्यग्निहोत्रादीन्येव कर्माणि । ब्रह्मचर्यं तपः सत्यवदनं शमो दमोऽहिंसेत्येवमादीन्यपि कर्माणीतराश्रमप्रसिद्धानि विद्योत्पत्तौ साधकतमान्यसंकीर्णत्वाद्विद्यन्ते ध्यानधारणादिलक्षणानि च । वक्ष्यति च–"तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व" इति ॥

भाष्यार्थ—हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण कर्में अनेक आहेत. अग्निहोत्रादि हींच कायतीं कर्में असें नाहीं. तर ब्रह्मचर्य, तप, सत्यभाषण, शम, दम, अहिंसा, इत्यादि दुसरींहि कर्में इतर आश्रमांकरितां प्रसिद्ध आहेत. तीं असंकीर्ण (म्ह० हिंसादि दोषांनीं अमिश्र) असल्यामुळें विद्योत्पत्तीचीं साधकतम (म्ह० अतिशय सिद्धि करणारीं) साधनें आहेत. तशींच ध्यान-धारणादिलक्षण कर्मेंहि साधकतम आहेत. वेद याच उपनिषदांत पुढें 'तपानें ब्रह्माला जाणण्याची इच्छा कर' असें सांगणार आहे. [याहि कारणानें कर्में विद्येचीं साधनें जरी असलीं तरी त्याकरितां गार्हस्थ्यच कांहीं आवश्यक नाहीं, असें '**जन्मान्तर०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—जन्मान्तरकृतकर्मभ्यश्च प्रागपि गार्हस्थ्याद्विद्योत्पत्तिसंभवात्कर्मार्थत्वाच्च गार्हस्थ्यप्रतिपत्तेः कर्मसाध्यायां च विद्यायां सत्यां गार्हस्थ्यप्रतिपत्तिरनर्थिकैव ॥

भाष्यार्थ—जन्मान्तरीं केलेल्या कर्मांमुळें गृहस्थाश्रम स्वीकारण्याच्या पूर्वींहि विद्योत्पत्तीचा संभव असल्याकारणानें आणि गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार कर्मांकरितांच असल्यामुळें कर्मसाध्य विद्या प्राप्त झाली असतां गृहस्थाश्रमाचा अंगीकार करणें व्यर्थच आहे. [कामी पुरुषांना गृहस्थाश्रमाचे धर्म अनुष्ठेय असले तरी ते सर्वांनाच अनुष्ठेय नसतात याविषयीं आणखी हेतु '**लोकार्थत्वाच्च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—लोकार्थत्वाच्च पुत्रादीनाम् । पुत्रादिसाध्येभ्यश्चायं लोकः पितृलोको देवलोक इत्येतेभ्यो व्यावृत्तकामस्य नित्यसिद्धात्मलोकदर्शिनः कर्मणि प्रयोजनमपश्यतः कथं प्रवृत्तिरुपपद्यते। प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्यापि विद्योत्पत्तौ विद्यापरिपाकाद्विरक्तस्य कर्मसु प्रयोजनमपश्यतः कर्मभ्यो निवृत्तिरेव स्यात्। "प्रव्रजिष्यन्वा अरेऽहमस्मात्स्थानादस्मि" इत्येवमादिश्रुतिलिङ्गदर्शनात् ॥

भाष्यार्थ— तसेंच, पुत्रादि साधनें लोकांसाठीं आहेत. पुत्रादिक मानुषादि साधनांनीं साध्य होणाऱ्या—हा लोक, पितृलोक व देवलोक—या लोकांपासून ज्याची कामना व्यावृत्त झाली आहे (ह्म० ज्याला पुत्रादिसाध्य लोकांची इच्छा नाहीं) आणि जो नित्यसिद्ध आत्मलोकाला पहात आहे, (ज्याला आत्मलोक हेंच फल पाहिजे आहे) त्या—कर्मांचें कांहीं प्रयोजनच नाहीं; असें समजणाऱ्या पुरुषाची प्रवृत्ति कर्मांमध्यें कशी होऊं शकेल ? फार काय पण ज्यानें गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार केला आहे, अशा पुरुषालाहि विद्या प्राप्त झाली असतां, विद्येच्या परिपाकामुळें विरक्त झालेल्या व कर्मांमध्यें प्रयोजन न पाहणाऱ्या त्याची कर्मांपासून निवृत्तिच होईल. कारण 'हे मैत्रेयि, मी या स्थानापासून सर्वसंगत्याग करून निघून जाणार आहें'बृ.४.५.२.सु.उ.पृ.७०१ इत्यादि श्रुतिलिंग दिसत आहे. [याप्रमाणें गार्हस्थ्य अनावश्यक असल्यामुळें त्याचें विकल्पानें अनुष्ठान होतें असें सांगितलें. पण विकल्पांतील दोन पक्षांचें बल समान नसल्यामुळें यावर '**कर्म प्रति श्रुतेः०**' इत्यादि भाष्यानें आक्षेप घेतात–)

भाष्यं—कर्म प्रति श्रुतेर्यत्नाधिक्यदर्शनादयुक्तमिति चेदग्निहोत्रादिकर्म प्रति श्रुतेरधिको यत्नो महांश्च कर्मण्यायासोऽनेकसाधनसाध्यत्वादग्निहोत्रादीनाम् । तपोब्रह्मचर्यादीनां चेतराश्रमकर्मणां गार्हस्थ्येऽपि समानत्वादल्पसाधनापेक्षत्वाच्चेतरेषां न युक्तस्तुल्यवद्विकल्प आश्रमिभिस्तस्येति चेन्न। जन्मान्तरकृतानुग्रहात् ॥

भाष्यार्थ— अहोपण, कर्मांचें विधान करण्याविषयीं श्रुतीचा अधिक यत्न दिसतो. त्यामुळें गृहस्थाश्रमाचा विकल्प समजणें अयुक्त आहे, ह्मणून म्हणाल म्हणजे अग्निहोत्रादिकर्मांचें विधान करण्यासाठीं श्रुतीचा अधिक यत्न आहे, व कर्मानुष्ठानामध्यें फार

आयास होतो; कारण अग्निहोत्रादि कर्मैं अनेक साधनांनीं साध्य होणारीं असतात. तसेंच तप, ब्रह्मचर्य, इत्यादि इतर आश्रमांचीं कर्मैं गृहस्थाश्रमांतहि समान असल्यामुळें (म्ह० तीं गृहस्थालाहि इतरांप्रमाणेंच अनुष्ठेय असल्यामुळें) व त्या इतर कर्मांना अल्प साधनांची अपेक्षा असल्यामुळें इतर आश्रमींशीं त्या आश्रमाचा एकसारखाच विकल्प करणें युक्त नव्हे; (गृहस्थाश्रमांत आयास फार, श्रुतीचाहि अग्निहोत्रादि गृहस्थ-कर्मांचें विधान करण्याकडेच सारा रोख व इतर आश्रमींचे धर्म गृहस्थालाहि अनुष्ठेय, तेव्हां अशा कठिण आश्रमाचा दुसऱ्या सोप्या आश्रमाशीं एकसारखाच विकल्प मानणें अयुक्त आहे. ज्या साधनांची योग्यता एकसारखी असते त्यांतील कोणतेंहि करावें, असा विकल्प करितां येतो. पण ज्यांची योग्यता अशी न्यूनाधिक असते त्या साधनांचा विकल्प संभवत नाहीं, असें जर म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं.)=कारण इतर आश्रमांवर जन्मान्तरकृत अनुग्रह असतो. ('जन्मान्तरकृता०' इत्यादि परिहाराचेंच विवरण '**यदुक्तं०**' इत्यादि भाष्यानें करितात–)

भाष्यं—यदुक्तं कर्माणि श्रुतेरधिको यत्न इत्यादि । नायं दोषः । यतो जन्मान्तरकृतमप्यग्निहोत्रादिलक्षणं कर्म ब्रह्मचर्यादिलक्षणं चानुग्राहकं भवति विद्योत्पत्तिं प्रति । येन जन्मनैव विरक्ता दृश्यन्ते केचित् । केचित्तु कर्मसु प्रवृत्ता अविरक्ता विद्याविद्वेषिणः । तस्माज्जन्मान्तरकृतसंस्कारेभ्यो विरक्तानामाश्रमान्तरप्रतिपत्तिरेवेष्यते ॥

भाष्यार्थ—कर्माविषयीं श्रुतीचा अधिक यत्न दिसतो, इत्यादि जें म्हटलें आहे तो कांहीं दोष नव्हे. कारण जन्मान्तरीं केलेंलेंहि अग्निहोत्रादिरूप व ब्रह्मचर्यादिरूप कर्म विद्योत्पत्तीचें अनुग्राहक होतें. कारण कित्येक जन्मतःच विरक्त दिसतात व दुसरे कित्येक कर्मांमध्यें प्रवृत्त, अविरक्त व विद्येचा द्वेष करणारे आढळतात. यास्तव जन्मान्तरांतील संस्कारांमुळें विरक्त झालेल्या पुरुषांना गृहस्थेतर आश्रमाची प्राप्तिच इष्ट आहे.

भाष्यं—कर्मफलबाहुल्याच्च । पुत्रस्वर्गब्रह्मवर्चसादिलक्षणस्य कर्मफलस्यासंख्येयत्वात् । तत्प्रति च पुरुषाणां कामबाहुल्यात्तदर्थः श्रुतेरधिको यत्नः कर्मसूपपद्यते । आशिषां बाहुल्यदर्शनादिदं मे स्यादिदं मे स्यादिति । उपायत्वाच्च । उपायभूतानि हि कर्माणि विद्यां प्रतीत्यवोचाम । उपायेऽधिको यत्नः कर्तव्यो नोपेये ॥

भाष्यार्थ—तसेंच कर्मफलबाहुल्यामुळें म्हणजे पुत्र, स्वर्ग, ब्रह्मवर्चस इत्यादि रूप कर्मफलाला असंख्येयत्व असल्यामुळें (म्ह० त्या कर्मफलाची गणना करतां येत नसल्यामुळें) आणि त्या असंख्येय फलाकरितां पुरुषांच्या कामनाहि पुष्कळ असल्यामुळें त्यासाठीं

श्रुतीचा कर्मांविषयीं अधिक यत्न होणें, उचितच आहे. कारण हें मला असावें, हें मला मिळावें, इत्यादि प्रकारें मनुष्यांचे ठिकाणीं आशांचें बाहुल्य दिसतें. तसेंच कर्मांना विद्येचें उपायत्व असल्यामुळेंहि श्रुतीचा कर्मांविषयींचा अधिक यत्न उपपन्न होतो. कर्में विद्येचीं उपायभूत आहेत, हें आह्मीं वर (पृष्ठ ४५.) सांगितलें आहे. उपायासाठींच अधिक यत्न करावा लागतो; उपेयासाठीं नाहीं. (तात्पर्य कर्मांविषयींच्या यत्नाधिक्याची उपपत्ति अन्य रीतीनें लागत असल्यामुळें श्रुतीचा अधिक यत्न आश्रमांच्या विकल्पाचा विघात करूं शकत नाहीं, असा याचा भावार्थ. आतां गृहस्थाश्रमकर्मांना बहिरंगत्व व संन्यासाश्रमकर्मांना अन्तरंग विद्यासाधनत्व आहे, हा विशेष दाखविण्यासाठीं आणखी एका आक्षेपाचें उत्थापनपूर्वक निरसन करून प्रस्तुत विचाराचा उपसंहार '**कर्मनिमित्तत्वात्०**' इत्यादि भाष्यानें करितात–)

भाष्यं—कर्मनिमित्तत्वाद्विद्याया यत्नान्तरानर्थक्यमिति चेत्कर्मभ्य एव पूर्वोपचितदुरितप्रतिबन्धक्षयादेव विद्योत्पद्यते चेत्कर्मभ्यः पृथगुपनिषच्छ्रवणादियत्नोऽनर्थक इति चेत्। न। नियमाभावात्। न हि प्रतिबन्धक्षयादेव विद्योत्पद्यते न त्वीश्वरप्रसादतपोध्यानाद्यनुष्ठानादिति नियमोऽस्ति। अहिंसाब्रह्मचर्यादीनां च विद्यां प्रत्युपकारकत्वात्साक्षादेव च कारणत्वाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनानाम्। अतः सिद्धान्याश्रमान्तराणि सर्वेषां चाधिकारो विद्यायां परं च श्रेयः केवलाया विद्याया एवेति सिद्धम्॥ इति शांकरभाष्ये द्वादशोऽनुवाकः॥ १२॥

भाष्यार्थ—विद्येला कर्मनिमित्तत्त्व असल्यामुळें (म्ह० विद्या कर्मरूप निमित्तानें प्राप्त होणारी असल्यामुळें) तिच्यासाठीं दुसरा यत्न करणें व्यर्थ आहे, असें जर ह्मणाल—ह्मणजे कर्मांपासूनच पूर्वसंचित पापरूप प्रतिबंधाचा क्षय झाल्यामुळेंच विद्येची उत्पत्ति जर होत असेल तर कर्मांहून पृथक् उपनिषच्छ्रवणादिकांविषयीं यत्न करणें व्यर्थ आहे, ह्मणून जर ह्मणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण तशा नियमाचा अभाव आहे. केवल प्रतिबंधाचा क्षय झाल्यानेंच विद्या उत्पन्न होते व ईश्वरप्रसाद, तप, ध्यान, इत्यादिकांच्या अनुष्ठानानें होत नाहीं, असा कांहीं नियम नाहीं. कारण अहिंसा, ब्रह्मचर्य इत्यादि साधनें विद्येचीं उपकारक आहेत; आणि श्रवण , मनन व निदिध्यायन हीं तर विद्येचीं साक्षात्च कारणें आहेत. यास्तव इतर आश्रमांची सिद्धि झाली; विद्येचा अधिकार सर्वांना आहे, हेंहि ठरलें आणि केवल विद्येमुळेंच परम श्रेय होतें हेंहि सिद्ध झालें. **(इति शीक्षाध्याये द्वादशोऽनुवाकः)**

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि प्रथमः शीक्षाध्यायः समाप्तः॥

अथ द्वितीयो ब्रह्मवल्ल्यध्यायः ।

श्रुतिः—शं नो मित्रः शं वरुणः० ॥ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

अर्थ—आम्हां शिष्याचार्यांचें सह—बरोबरच रक्षण करो, आम्हांकडून सह भोग घेववो. आम्ही विद्यानिमित्त सामर्थ्य सह संपादन करूं व आम्हीं परस्पर विद्वेष न करावा. त्रिविध तापांची शांति होवो. 'शं नो मित्रः०' या शांतीचा अर्थ मागें पृ. १२वर पहा.

भाष्यं—"शं नो मित्रः०"इत्याद्यतीतविद्याप्राप्त्युपसर्गप्रशमनार्था शान्तिः पठिता । इदानीं तु वक्ष्यमाणब्रह्मविद्याप्राप्त्युपसर्गोपशमनार्था शान्तिः पठ्यते शं नो मित्र इति सह नाववत्विति च । शं नो मित्र इत्यादि पूर्ववत्स्पष्टम् । सह नाववतु—नौ शिष्याचार्यौ सहैवावतु रक्षतु । सह नौ भुनक्तु भोजयतु । सह वीर्यं विद्यादिनिमित्तं सामर्थ्यं करवावहै । निर्वर्तयावहै । तेजस्वि नावावयोस्तेजस्विनोरधीतं स्वधीतमस्तु । अर्थज्ञानयोग्यमस्त्वित्यर्थः । मा विद्विषावहै विद्याग्रहणनिमित्तं शिष्यस्याऽऽचार्यस्य वा प्रमादकृतादन्यायाद्विद्वेषः प्राप्तस्तच्छमनायेयमाशीर्मा विद्विषावहा इति । मैवेतरेतरं विद्वेषमापद्यावहै । शान्तिः शान्तिः शान्तिरिति त्रिर्वचनमुक्तार्थम् । वक्ष्यमाणविद्याविघ्नप्रशमनार्थं चेयं शान्तिः । अविघ्नेनाऽऽत्मविद्याप्राप्तिराशास्यते तन्मूलं हि परं श्रेय इति ॥

भाष्यार्थ—[दोन शांतीचें अपुनरुक्तत्व सांगतात—] 'शं नो मित्रः ०' इत्यादि शांति मागील विद्येच्या प्राप्तीला होणारे जे उपसर्ग त्यांच्या शमनासाठीं पठली. आतां पुढील ब्रह्मविद्याप्राप्तीच्या उपसर्गांचें शमन व्हावें म्हणून 'शं नो मित्रः०'व'सह नाववतु०' अशी शांति पढतात. त्यांतील 'शं नो मित्रः०' हि शांति पूर्वीप्रमाणेंच स्पष्ट आहे. (यास्तव 'सह नौ अवतु०' याचा अर्थ सांगतों—) 'नौ सह अवतु'—आह्मां—शिष्य व आचार्य यांचें एकाच वेळीं रक्षण करो. 'नौ सह भुनक्तु'—आह्मांकडून एकाच वेळीं भोग घेववो. 'वीर्यं सह करवावहै'—आह्मीं दोघे विद्यादिनिमित्तक सामर्थ्य बरोबर संपादन करूं.'नौ अधीतं तेजस्वि अस्तु'—आह्मां तेजस्व्यांचें अध्ययन स्वधीत—तेजस्वी असो. म्हणजे अर्थज्ञानास योग्य असो. 'मा विद्विषावहै'—आह्मीं परस्परांचा द्वेष न करावा. शिष्याचा विद्याग्रहणामुळें उद्भवणारा द्वेष व आचार्याचा प्रमादकृत अन्यायामुळें द्वेष प्राप्त आहे. त्या दोन्ही

प्रकारच्या द्वेषाचें शमन व्हावें, ह्मणून 'मा विद्विषावहै' हा आशीर्वाद आहे. आह्मीं परस्परांचा द्वेष करावयास प्रवृत्त न व्हावें. वर सांगितलेल्या कारणानें 'ॐ शांतिः शांतिः शांतिः' असें तीन वेळ म्हटलें आहे. ही शांति पुढें सांगितल्या जाणाऱ्या विद्येच्या विघ्नांचें प्रशमन व्हावें, ह्मणून आहे. या शांतीनें 'आत्मविद्येची प्राप्ति निर्विघ्नपणें व्हावी,' अशी आशा केली जाते.कारण परम श्रेय आत्मविद्यामूलकच आहे. (मागें होऊन गेलेल्या अर्थांचा अनुवाद करून आनंदवल्लीचें '**संहिता०**' इत्यादि भाष्यानें तात्पर्य सांगतात–)

भाष्यं— संहितादिविषयाणि कर्मभिरविरुद्धान्युपासनान्युक्तानि । अनन्तरं चान्तःसोपाधिकात्मदर्शनमुक्तं व्याहृतिद्वारेण स्वाराज्यफलम् । न चैतावताऽशेषतः संसारबीजस्योपमर्दनमस्तीत्यतोऽशेषोपद्रवबीजस्याज्ञानस्य निवृत्त्यर्थं विधूतसर्वोपाधिविशेषात्मदर्शनार्थमिदमारभ्यते ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि ॥

भाष्यार्थ— कर्मांशीं विरुद्ध नसलेलीं संहितादिविषयक उपासनें (शिक्षाध्यायांत आरंभीं) सांगितलीं. त्यानंतर हृदयांत व्याहृतींच्या द्वारा स्वाराज्य हें फल देणारें सोपाधिक आत्मदर्शन सांगितलें. पण तेवढ्यानें संसारबीजाचें अशेषतः म्ह० पूर्णपणें उपमर्दन होत नाहीं. यास्तव सर्व उपद्रवांचें बीज जें अज्ञान त्याच्या निवृत्तीकरितां सर्व प्रकारच्या उपाधींनीं रहित अशा आत्मदर्शनासाठीं 'ब्रह्मविदाप्नोति परं०' इत्यादि हें पुढील प्रकरण आरंभिलें जात आहे. ("अहोपण, पूर्वी 'स्वाराज्यास प्राप्त होतो' असें संसारविषयकच अपर विद्याफल सांगितलें. तसेंच 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह' असें संसारविषयकच–सर्व विषयसाध्य आनंद हेंच पर विद्येचें फल पुढें श्रुति सांगेल. तेव्हां आत्यंतिक संसाराभाव कसा?" अशी आशंका घेऊन '**प्रयोजनं च०**' इत्यादि सांगतात–)

भाष्यं— प्रयोजनं चास्या ब्रह्मविद्याया अविद्यानिवृत्तिस्तत आत्यन्तिकः संसाराभावः । वक्ष्यति च–" विद्वान्न बिभेति कुतश्चन " इति । संसारनिमित्ते च सत्यभयं प्रतिष्ठां च विन्दत इत्यनुपपन्नम् । " कृताकृते पुण्यपापे न तपतः " इति च । अतोऽवगम्यतेऽस्माद्विज्ञानात्सर्वात्मब्रह्मविषयादात्यन्तिकः संसाराभाव इति ।

भाष्यार्थ— या ब्रह्मविद्येचें प्रयोजन अविद्यानिवृत्ति आहे. तिच्या योगानें संसाराचा आत्यन्तिक अभाव होतो (आत्यन्तिक म्ह० कारणासह) 'विद्वान् कोणत्याहि निमित्तानें भीत नाहीं,'सु.उ.पृ.२३३असें पुढें सांगतीलच. संसाराचें निमित्त विद्यमान असतांना 'निर्भय प्रतिष्ठेस प्राप्त होतो,' सु. उ. पृ. २२६ हें म्हणणें अनुपपन्न आहे. 'कृत पाप व अकृत पुण्य त्याला ताप देत नाहींत' सु.उ.पृ.२३४असेंहि पुढें म्हणणार आहेत. त्यावरून 'या सर्वात्मब्रह्मविषयक विज्ञानामुळें संसाराचा आत्यन्तिक अभाव

होतो, ' असें ज्ञान होतें. ('सर्व काम-'शब्दानें निरतिशय आनंदाची अभिव्यक्ति विवक्षित आहे व ती 'स्वभावानंदाची अनभिव्यक्ति' एतद्रूप अविद्येची निवृत्तिच आहे, त्यामुळें तें संसारविषय फल नव्हे. आतां आद्यवाक्याचें अवान्तर तात्पर्य '**स्वयमेव च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–)

भाष्यं— स्वयमेव च प्रयोजनमाह ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादावेव संबन्धप्रयोजनज्ञापनार्थम् । निर्ज्ञातयोर्हि संबन्धप्रयोजनयोर्विद्याश्रवणग्रहणधारणाभ्यासार्थं प्रवर्तते । श्रवणादिपूर्वकं हि विद्याफलम् " श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः " इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः ॥

भाष्यार्थ— स्वतः वेदच या प्रकरणाचा संबंध व प्रयोजन यांचें ज्ञान करून देण्यासाठीं ' ब्रह्मविदाप्नोति परं ' या वाक्यानें प्रकरणाच्या आरंभींच प्रयोजन सांगत आहे. (केवल विद्येनेंच मोक्ष साधतां येतो; कारण ' ब्रह्मविद् ' असें विशेषण योजलेलें आहे. संबंधज्ञापन किंवा पुरुषाकांक्षेच्या विषयत्वानें परप्राप्ति हें विद्येचें प्रयोजन आहे असें ज्ञापन, यांचा उपयोग कोठें आहे, अशी आशंका घेऊन ' यज्ञादिकांच्या परित्यागानें मुमुक्षूनें वेदान्तश्रवणादिकांतच प्रवृत्त व्हावें, यांत त्या ज्ञापनाचा उपयोग आहे, असें '**निर्ज्ञातयोः०**' या भाष्यानें सांगतात–)=कारण पुरुष संबंध व प्रयोजन यांचें निःशेष ज्ञान झाल्यावर विद्येचें श्रवण, ग्रहण, धारण व अभ्यास यांसाठीं प्रवृत्त होतो. '**श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः**' सु.उ.पृ.५९४. इत्यादि दुसऱ्या श्रुतींवरून विद्येचें फल श्रवणादिपूर्वकच मिळतें, असा निश्चय होतो.

श्रुतिः— ॐ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ।

अर्थ— ब्रह्मज्ञ परब्रह्मास प्राप्त होतो.

भाष्यं—ब्रह्मविद्ब्रह्मेति वक्ष्यमाणलक्षणं बृहत्तमत्त्वाद्ब्रह्म तद्वेत्ति विजानातीति ब्रह्मविदाप्नोति परं निरतिशयं तदेव ब्रह्म परम् । न ह्यन्यस्य विज्ञानादन्यस्य प्राप्तिः । स्पष्टं च श्रुत्यन्तरं ब्रह्मप्राप्तिमेव ब्रह्मविदो दर्शयति " स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति " इत्यादि ॥

भाष्यार्थ— ' ब्रह्मविद् ' यांतील ब्रह्म म्हणजे पुढें ज्याचें लक्षण सांगावयाचें आहे तें. अतिशय मोठें असल्यामुळें तें ब्रह्म. तें जो जाणतो तो ब्रह्मविद्. ' आप्नोति '–प्राप्त होतो. ' परं '–निरतिशय–ज्याहून अधिक आणखी कांहीं नाहीं असें. तेंच ब्रह्म पर आहे. (पर म्ह० उत्कृष्ट. तेव्हां त्या परशब्दानें ब्रह्मच कां घ्यावयाचें ? दुसरें एखादें उत्कृष्ट तत्त्व घ्यावयास कोणती हरकत आहे, असें कोणी विचारील म्हणून ' न हि० ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–)=कारण अन्य वस्तूच्या ज्ञानानें अन्य वस्तूची प्राप्ति

होत नाहीं. (ब्रह्माच्या ज्ञानानें ब्रह्माहून निराळ्याच उत्कृष्ट वस्तूची प्राप्ति होते, हें ह्मणणें उचित दिसत नाहीं.)=शिवाय 'स यो ह वै०' मुं.भा.३.२.९. मु.उ.पु. १६४ इत्यादि दुसरी स्पष्ट श्रुति ब्रह्मवेत्त्याला ब्रह्मप्राप्तिच होते, असें दाखवीत आहे. त्या श्रुति-वाक्याचा शब्दार्थ–तो जो कोणी त्या परब्रह्माला जाणतो तो ब्रह्मच होतो–असा आहे. (आतां 'आप्नोति' या शब्दाचा औपचारिक अर्थ दाखविण्यासाठीं शंकेच्या द्वारा मुख्यार्थ केल्यास त्याचें बाधक 'ननु०' इत्यादि भाष्यानें दाखवितात–)

भाष्यं—ननु सर्वगतं सर्वस्याऽऽत्मभूतं ब्रह्म वक्ष्यति । अतो नाऽऽप्यं । प्राप्तिश्चान्यस्यान्येन परिच्छिन्नस्य च परिच्छिन्नेन दृष्टा । अपरिच्छिन्नं सर्वात्मकं च ब्रह्मेत्यतः परिच्छिन्नवदनात्मवच्च तस्याऽऽप्तिरनुपपन्ना ॥

भाष्यार्थ— अहोपण, ब्रह्म सर्वगत व सर्वांच्या आत्मभूत आहे, असें पुढें श्रुति सांगणार आहे, त्यामुळें तें आप्य–प्राप्य नाहीं. कारण प्राप्ति एकाला अन्याची व एका परिच्छिन्न पदार्थाला दुसऱ्या परिच्छिन्न पदार्थाची होते, असें दिसतें. पण ब्रह्म अपरि-च्छिन्न व सर्वात्मक आहे. त्यामुळें परिच्छिन्न वस्तूप्रमाणें व अनात्मवस्तूप्रमाणें त्याची प्राप्ति अनुपपन्न आहे. ('नायं दोषः०' इत्यादि भाष्यानें या शंकेचें समाधान–)

भाष्यं—नायं दोषः । कथम् । दर्शनादर्शनापेक्षत्वाद्ब्रह्मण आप्त्यनाप्त्योः । परमार्थतो ब्रह्मरूपस्यापि सतोऽस्य जीवस्य भूतमात्राकृतबाह्यपरिच्छिन्ना-न्नमयाद्यात्मदर्शिनस्तदासक्तचेतसः प्रकृतसंख्यापूरणस्याऽऽत्मनोऽव्यवहितस्यापि बाह्यसंख्येयविषयासक्तचित्ततया स्वरूपाभावदर्शनवत्परमार्थब्रह्मस्वरूपाभावदर्श-नलक्षणयाऽविद्ययाऽन्नमयादीन्बाह्याननात्मन आत्मत्वेन प्रतिपन्नत्वादन्नमयाद्यना-त्मभ्यो नान्योऽहमस्मीत्यभिमन्यते । एवमविद्ययाऽऽत्मभूतमपि ब्रह्मानाप्तं स्यात् ॥

भाष्यार्थ—हा कांहीं दोष नव्हे. कसा तो पहा–ब्रह्माची प्राप्ति व अप्राप्ति, त्याचें ज्ञान व अज्ञान यांच्या अपेक्षेनें आहे. वस्तुतः ब्रह्मस्वरूप असलेलाहि जीव भूतांशांनीं झालेले जे बाह्य व परिछिन्न अन्नमयादि कोश त्यांना आत्मा जाणल्यामुळें व त्यांतच चित्त आसक्त झाल्यामुळें, दहा ही संख्या पूर्ण करणाऱ्या व अगदीं जवळ–प्रत्यक्ष असलेल्या आपणालाहि जसा एखादा बाह्य (म्ह० आपल्याहून इतर) व गणना करण्यास योग्य अशा विषयामध्यें चित्त आसक्त झाल्यामुळें स्वरूपतः अभावरूप पाहतो, त्याप्रमाणें परमार्थतः ब्रह्मस्वरूपाचा अभाव पाहणें एतद्रूप अविद्येमुळें अन्नमयादि बाह्य अनात्म्यांना आत्मरूपानें जाणल्यामुळें त्या अन्नमयादि अनात्म्यांहून मी निराळा नाहीं, असा अभिमान धरतो. (म्ह० जीव वस्तुतः ब्रह्मरूप आहे. पण आकाशादि

पंचभूतांच्या अंशांपासून झालेले जे बाह्य व मर्यादित अन्नमयादि कोश त्यांनाच आत्मा समजून व त्यांतच आसक्तचित्त होऊन मी त्या अनात्मरूप कोशांहून निराळा नाहीं तर तद्रूपच आहें, असा अभिमान धरतो. म्ह० ज्याप्रमाणें एखादा दहावा पुरुष बरोबरच्या नवांना मोजून त्यांच्याकडेच चित्त वेधल्यामुळें आपल्याला विसरतो व आपण नाहींच असें जाणतो सु.पं.प्र.७.२२-२७पृ.३१९-२२. त्याप्रमाणें ब्रह्माचा अभाव पाहणें, या अविद्येमुळें पुरुष बाह्य अनात्म्यांना आत्मा समजतो; व त्या कोशांतच चित्त आसक्त झाल्याकारणानें त्यांहून मी निराळा नाहींच असें जाणतो.)=अशा रीतीनें अविद्येमुळें आत्मरूप असलेलेंहि ब्रह्म प्राप्त न झालेलेंसें होतें (सारांश वस्तुतः ब्रह्मस्वरूप असले-ल्याहि जीवाला अविद्येमुळें ब्रह्म अप्राप्तसें होतें. अन्नमयादिकांना आत्मा जाणणें, हें अविद्येचें विक्षेपक स्वरूप आहे व परमार्थतः ब्रह्मस्वरूप नाहीं, असें अभावदर्शन हें अविद्येविषयींच्या अनुमानाचें आवरणरूपलिंग आहे, स्वरूपाचेंहि अग्रहण व विपरीत भावना होऊं शकते, याविषयीं दहा जणांच्या समुदायांतील मोजणाऱ्या दहाव्या मनु-ष्यानें आपणाला सोडून इतर नवांना मोजणें, हा दृष्टान्त दिला आहे. असो; याप्रमाणें स्वतःच्या अभावामुळें स्वतःचीच अप्राप्ति कशी होते तें सोदाहरण व्यक्त करून स्वतःच्या भावानें आपलीच आपल्याला प्राप्ति कशी होते तें '**तस्यैवं०**' इत्यादि भाष्यानें व्यक्त करून दाखवितात—)

भाष्यं—तस्यैवमविद्ययाऽनाप्तब्रह्मस्वरूपस्य प्रकृतसंख्यापूरणस्याऽऽत्मनोऽ-विद्ययाऽनाप्तस्य सतः केनचित्स्मारितस्य पुनस्तस्यैव विद्ययाऽऽप्तिर्यथा तथा श्रुत्यु-पदिष्टस्य सर्वात्मब्रह्मण आत्मत्वदर्शनेन विद्यया तदाप्तिरुपपद्यत एव ॥

भाष्यार्थ—ज्याप्रमाणें दहा ही संख्या पूर्ण करणाऱ्या आपल्याला अविद्येमुळें प्राप्त न झालेल्या पुरुषाला 'अरे, दहावा तो तूंच' असें म्हणून कोणीं आठवण करून दिली असतां त्यालाच त्या विद्येमुळें स्वतःची प्राप्ति होते त्याप्रमाणें वर सांगितलेल्या प्रका-रानें अविद्येमुळें ज्याला ब्रह्मस्वरूप प्राप्त झालेलें नाहीं अशा त्या जीवालाच श्रुतीनें ज्याचा उपदेश केला आहे, अशा सर्वात्मरूप ब्रह्माच्या आत्मत्वदर्शनानें, (म्ह० तें ब्रह्मच आत्मा आहे अशा ज्ञानानें) म्ह० त्याच विद्येनें त्याची प्राप्ति उपपन्न होतेच. (याप्रमाणें 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' ह्या ब्राह्मणवाक्याचें व्याख्यान करून व पुढील मंत्राचा संक्षेपतः अर्थ सांगून त्याला '**ब्रह्मविदा०**' इत्यादि भाष्यानें अवतरण देतात—)

भाष्यं—ब्रह्मविदाप्नोति परमिति वाक्यं सूत्रभूतं । सर्वस्य वल्ल्यर्थस्य ब्रह्मवि-दाप्नोति परमित्यनेन वाक्येन वेद्यतया सूत्रितस्य ब्रह्मणोऽनिर्धारितस्वरूपविशे-षस्य सर्वतो व्यावृत्तस्वरूपविशेषसमर्पणसमर्थस्य लक्षणस्याभिधानेन स्वरूपनि-

धारणायाविशेषेण चोक्तवेदनस्य ब्रह्मणो वक्ष्यमाणलक्षणस्य विशेषेण प्रत्यगात्मतयाऽनन्यरूपेण विज्ञेयत्वाय ब्रह्मविद्याफलं च ब्रह्मविदो यत्परब्रह्मप्राप्तिलक्षणमुक्तं स सर्वात्मभावः सर्वसंसारधर्मातीतब्रह्मस्वरूपत्वमेव नान्यदित्येतत्प्रदर्शनायैषर्गुदाह्रियते तदेषाऽभ्युक्तेति ॥

भाष्यार्थ—'ब्रह्मविदाप्नोति परं' हें वाक्य सूत्रभूत आहे. 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' या वाक्यानें वेद्यत्वानें म्ह० जाणण्यास योग्य, ज्ञानाचा विषय, अशा रूपानें सूत्रित, या सर्व वल्लीचा अर्थ (विषय), आणि ज्याच्या विशेष स्वरूपाचा निश्चय झालेला नाहीं, अशा ब्रह्माचें—सर्वांपासून व्यावृत्त झालेला जो स्वरूपाचा विशेष त्याचें समर्पण करण्यास समर्थ—अशा लक्षणाचें कथन करून स्वरूपाचा निश्चय करण्यासाठीं (पुढील ऋचेचा उल्लेख केला जातो.)=त्या वाक्यानें सामान्यतः ज्याचें ज्ञान सांगितलें आहे त्या वक्ष्यमाणलक्षण ब्रह्माचें म्ह० ज्याचें लक्षण 'सत्यं ज्ञानं०' या वाक्यानें सांगणार आहेत त्या ब्रह्माचें ('यो वेद निहितं गुहायां' या वाक्यानें) विशेषतः प्रत्यगात्मरूपानें, अन्तर्यामी या रूपानें एकत्वानें साक्षात् ज्ञान होण्यासाठीं (पुढील ऋचा पुढें आणिली जाते) आणि ब्रह्मवेत्त्याला परब्रह्माची प्राप्ति होते असें म्हणून ब्रह्मप्राप्तिरूप जें ब्रह्मविद्याफल सांगितलें आहे तो सर्वात्मभाव म्हणजे सर्व संसारधर्मरहित ब्रह्मस्वरूपत्वच आहे, दुसरें कांहीं नाहीं, असें दाखविण्यासाठीं '**तदेषाभ्युक्ता**' ह्या ऋचेचा उल्लेख केला जातो—

श्रुतिः—तदेषाऽभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।

अर्थ—त्या अर्थी ही ऋचा सांगितलेली आहे. सत्य, ज्ञान, अनन्त ब्रह्म आहे.

भाष्यं—तत्तस्मिन्नेव ब्राह्मणवाक्योक्तेऽर्थ एषर्गभ्युक्ताऽऽम्नाता । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति ब्रह्मणो लक्षणार्थं वाक्यम् । सत्यादीनि हि त्रीणि विशेषणार्थानि पदानि विशेष्यस्य ब्रह्मणः । विशेष्यं ब्रह्म विवक्षितत्वाद्वेद्यतया । विशेषणविशेष्यत्वादेव सत्यादीन्येकविभक्त्यन्तानि पदानि समानाधिकरणानि । सत्यादिभिस्त्रिभिर्विशेषणैर्विशेष्यमाणं ब्रह्म विशेष्यान्तरेभ्यो निर्धार्यते । एवं हि तज्ज्ञातं भवति यदन्येभ्यो निर्धारितम् । यथा लोके नीलं महत्सुगन्ध्युत्पलमिति ॥

भाष्यार्थ—'तत्' म्ह० त्याच ब्राह्मणवाक्योक्त अर्थी 'सत्यं ज्ञानं०' ही ऋचा म्हटलेली आहे. 'सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म' हें वाक्य ब्रह्माच्या लक्षणार्थ आहे. सत्यादि तीन पदें विशेष्य जें ब्रह्म त्याच्या विशेषणार्थ म्हणजे व्यावृत्त्यर्थ आहेत. विशेष्य ब्रह्म आहे. कारण तें 'वेद्यतया' म्ह० ज्ञानाचा विषय, या रूपानें येथें विवक्षित आहे. सत्यादि चारी एकविभक्त्यन्त पदें समानाधिकरण आहेत (कारण भिन्न भिन्न अर्थी

प्रवृत्त झालेल्या पदांची एकाच अर्थी वृत्ति असणें हेंच समानाधिकरण आहे. सत्य, ज्ञान व अनन्त हीं पदें भिन्न भिन्न अर्थी प्रवृत्त झालेलीं आहेत; पण या वाक्यांत तीं सर्व ब्रह्म या एका अर्थीं आहेत. तीं ब्रह्माशीं संबद्ध आहेत. म्हणून समानाधिकरण आहेत. अशा समानाधिकरण पदांची विभक्ति एक असते. 'निळें, मोठें व सुगंधी कमल' यांतील पदें समानाधिकरण असल्यामुळेंच त्यांची प्रथमा ही एक विभक्ति जशी आहे तशीच सत्य, ज्ञान इत्यादि शब्दांची प्रथमा विभक्ति आहे. असो;)=सत्यादि तीन विशेषणांनीं विशेषित केलें जाणारें ब्रह्म इतर विशेष्यांहून अगदीं पृथक्पणें निश्चित केलें जातें. (आतां या विशेषणविशेष्यभावाचें फल सांगतात—)=कारण अशा रीतीनें ज्याचें इतरांपासून निर्धारण केलें जातें त्याचेंच ज्ञान होतें (किंवा अशा रीतीनेंच त्याचें ज्ञान होतें. कारण त्याचें इतरांपासून निर्धारण केलें जातें.)=जसें—व्यवहारांत 'निळें, मोठें व सुगंधी कमल' असें ह्मणून इतर कमलांपासून निर्धारण केलें असतां त्या विशिष्ट कमलाचें ज्ञान होतें. [आतां या विशेषण-विशेष्यभावाविषयीं 'ननु०' इत्यादि भाष्यानें आक्षेप घेतात—]

भाष्यं—ननु विशेष्यं विशेषणान्तरं व्यभिचरद्विशेष्यते । यथा नीलं रक्तं चोत्पलमिति । यदा ह्यनेकानि द्रव्याण्येकजातीयान्यनेकविशेषणयोगीनि तदा विशेषणस्यार्थवत्त्वम् । न ह्येकस्मिन्नेव वस्तुनि । विशेषणान्तरायोगाद्यथाऽसावेक आदित्य इति । तथैकमेव च ब्रह्म न ब्रह्मान्तराणि येभ्यो विशेष्येत नीलोत्पलवत् ॥

भाष्यार्थ—अहो पण दुसऱ्या विशेषणांशीं व्यभिचार पावणारें विशेष्यच विशेषित केलें जातें. जसें—निळें व लाल कमल. ह्मणजे जेव्हां एका जातीचीं अनेक द्रव्यें अनेक विशेषणांशीं संबंध ठेवणारीं असतात तेव्हांच विशेषणाला सार्थकत्व असतें. एकाच वस्तूमध्यें विशेषणाचें सार्थकत्व नसतें. कारण त्याच्या ठिकाणीं दुसऱ्या विशेषणाचा योगच नसतो. जसा—हा एक आदित्य आहे. त्याचप्रमाणें ब्रह्महि एक आहे. दुसरीं अनेक ब्रह्में नाहींत, कीं ज्यांच्यापासून नील कमलाप्रमाणें तें विशेषित—व्यावृत—केलें जाईल (ह्म० जें विशेष्य अनेक विशेषणांशीं व्यभिचार पावणारें असतें त्यालाच विशेषणांनीं इतरांपासून व्यावृत्त करून दाखवितां येतें. कमळें लाल असतात, निळीं असतात, पांढरीं असतात. त्यामुळें कमल ह्या विशेष्याची लाल या विशेषणानें निळ्या, पांढऱ्या इत्यादि इतर कमळांपासून व्यावृत्ति करितां येते. त्यामुळें अनेक विशेषणांनीं युक्त असलेल्या एका जातीच्या अनेक द्रव्यांच्या ठिकाणींच विशेषणें सार्थ होतात. एकाच वस्तूच्या ठिकाणीं तीं निरुपयोगीं असतात. सूर्य हा एकच पदार्थ असल्यामुळें त्याला पांढरा सूर्य, लाल सूर्य, काळा सूर्य इत्यादि जसें म्हणतां येत नाहीं त्याचप्रमाणें ब्रह्म एकच असल्यामुळें तें सत्य ब्रह्म, ज्ञान ब्रह्म, अनन्त

ब्रह्म इत्यादि म्हणणें सयुक्तिक नव्हे, असा याचा भावार्थ. आतां भाष्यकार वरील शंकेचें समाधान 'न०' इत्यादि भाष्यानें करितात—)

भाष्यं—न। लक्षणार्थत्वाद्विशेषणानां नायं दोषः। कस्मात्। यस्माल्लक्षणार्थप्रधानानि विशेषणानि न विशेषणप्रधानान्येव। कः पुनर्लक्षणलक्ष्ययोर्विशेषणविशेष्ययोर्वा विशेष इति। उच्यते। समानजातीयेभ्य एव निवर्तकानि विशेषणानि विशेष्यस्य। लक्षणं तु सर्वत एव यथाऽवकाशदात्राकाशमिति। लक्षणार्थं च वाक्यमित्यवोचाम॥

भाष्यार्थ—हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण विशेषणें लक्षणार्थ आहेत.त्यामुळें (म्हणजे ब्रह्म जरी एकच असलें तरी त्याला सत्य, ज्ञान व अनंत हीं विशेषणें देणें)=हा कांहीं दोष नाहीं. तो कां (म्हणून म्हणाल तर सांगतों—)=कारण तीं विशेषणें लक्षणार्थप्रधान आहेत. केवल विशेषणार्थप्रधानच नाहींत. पण लक्षण-लक्ष्य व विशेषण-विशेष्य यांमध्यें विशेष कोणता आहे, म्हणून विचाराल तर सांगतों. विशेषणें विशेष्याला समान जातीयांपासूनच निवृत्त करणारीं असतात. पण लक्षण लक्ष्याला (सजातीय, विजातीय इत्यादि) सर्वांपासून निवृत्त करणारीं असतात. जसें—अवकाश देणारें आकाश. (येथें अवकाश देणारें हें लक्षणें आहे. कारण तो अनन्यसाधारण धर्म आहे. महाभूतत्वामुळें सजातीय असलेल्या पृथिव्यादिकांपासून व विसदृश आत्मादिकांपासून तो आकाशाला व्यावृत्त करितो)=आणि 'सत्यं ज्ञानं०' इत्यादि वाक्य लक्षणार्थ आहे, हें आम्हीं वर सांगितलें आहे. (आतां पुनः विशेषणविशेष्यभावपक्षाचा आश्रय करून '**सत्यादिशब्दाः०**' इत्यादि सांगतात—)

भाष्यं—सत्यादिशब्दा न परस्परं संबध्यन्ते परार्थत्वात्। विशेष्यार्था हि ते। अत एकैको विशेषणशब्दः परस्परं निरपेक्षो ब्रह्मशब्देन संबध्यते। सत्यं ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्मानन्तं ब्रह्मेति। सत्यमिति यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति तत्सत्यं। यद्रूपेण निश्चितं यत्तद्रूपं व्यभिचरदनृतमित्युच्यते। अतो विकारोऽनृतं "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" एवं सदेव सत्यमित्यवधारणादतः सत्यं ब्रह्मेति ब्रह्म विकाराभिवर्तयति॥

भाष्यार्थ—वरील वाक्यांतील सत्यादि-शब्दांचा परस्परसंबंध नाहीं. कारण ते परार्थ आहेत. कारण ते शब्द विशेष्याकरितां आहेत. यास्तव एकेक विशेषणशब्द परस्पर अपेक्षा न करतां 'सत्यं ब्रह्म, ज्ञानं ब्रह्म, अनन्तं ब्रह्म,' अशा रीतीनें ब्रह्मशब्दाशीं संबद्ध होतो. ['सत्यं ब्रह्म' असें म्हटलें असतां जाड्याची व परिच्छेदाची व्यावृत्ति जरी होते कारण जड व परिच्छिन्न असलेलें सर्व मिथ्या असतें, तसेंच 'ज्ञानं ब्रह्म' असें म्हटलें

असतां अनृत—मिथ्या व परिच्छेद यांची व्यावृत्ति जरी होते, कारण स्वप्रकाश वस्तु बाधाचा विषय होत नाहीं व परिच्छेदग्राहक प्रमाणाचा विषय होत नाहीं व लक्षणहि एकेकच निरानिराळें असणें चांगलें; तथापि मंदमतींना ब्रह्माचें ज्ञान करून देण्यासाठीं '**सत्यमिति०**' इत्यादि भाष्यानें सत्यादि शब्दांचें व्याख्यान करून प्रत्येकाचें व्यावर्त्य सांगतात—]=ज्या रूपानें जें निश्चित केलेलें असतें तें रूप व्यभिचार पावत नसल्यास तें सत्य व ज्या रूपानें जें निश्चित केलेलें असतें तें रूप व्यभिचार पावणारें असल्यास त्याला 'अनृत' असें म्हणतात. म्हणूनच विकार अनृत आहे. कारण 'विकार हें केवल वाणीनेंच आरंभ करितां येण्याजोगें नांव आहे—शब्दमात्र आहे. मृत्तिकाच सत्य आहे.' छां. भा. ६.४. सु. उ. पृ.४२५ अशाप्रकारें सत्च सत्य आहे, असें अवधारण केलेलें आहे. यास्तव 'सत्यं ब्रह्म' हें विशेषण ब्रह्माला विकारापासून निवृत्त करतें.

भाष्यं—अतः कारणत्वं प्राप्तं ब्रह्मणः। कारणस्य च कारकत्वं वस्तुत्वान्मृद्वदचिद्रूपता च प्राप्ताऽत इदमुच्यते ज्ञानं ब्रह्मेति । ज्ञानं ज्ञप्तिरवबोधो भावसाधनो ज्ञानशब्दो ब्रह्मविशेषणत्वात्सत्यानन्ताभ्यां सह । न हि सत्यताऽनन्तता च ज्ञानकर्तृत्वे सत्युपपद्यते । ज्ञानकर्तृत्वेन हि विक्रियमाणं कथं सत्यं भवेदनन्तं च। यद्धि न कुतश्चित्प्रविभज्यते तदनन्तम्। ज्ञानकर्तृत्वे च ज्ञेयज्ञानाभ्यां प्रविभक्तमित्यनन्तता न स्यात्। "यत्र नान्यद्विजानाति स भूमा" "अथ यत्रान्यद्विजानाति तदल्पम्" इति श्रुत्यन्तरात् ॥

भाष्यार्थ—त्यामुळें ब्रह्माला कारणत्व प्राप्त झालें व कारणाला कारकत्व असतें; कोणतेंहि कारक वस्तू असते. म्ह० वस्तूच क्रियेचें कारक होऊं शकते. त्याचप्रमाणें त्या कारणब्रह्माला मृत्तिकेप्रमाणें अचिद्रूपत्व—जडत्वहि प्राप्त झालें. म्हणून 'ज्ञानं ब्रह्म' असें म्हटलें जातें. ज्ञान म्हणजे ज्ञप्ति, बोध, अनुभव. येथील हा ज्ञानशब्द भावव्युत्पत्तिक आहे. (म्ह० ज्ञप्तिः—ज्ञान, जाणणेंपणा, जाणीव, असा ज्ञानाचा भाव, हा त्या ज्ञानशब्दाचा अर्थ आहे. जरी अन्यत्र क्रियासामान्य हाच भाव आहे, तरी सत्यादिशब्दांच्या सांनिध्यामुळें येथें निर्विशेष चिन्मात्र भावव्युत्पत्तीनें लक्षित होतें, असें जाणावें.) =कारण तो शब्द सत्य व अनन्त या दोन विशेषणांसह ब्रह्माचें विशेषण आहे. त्या ब्रह्माला ज्ञानकर्तृत्व आहे, असें जर म्हटलें तर सत्यता व अनन्तता उपपन्न होत नाहीं. कारण ज्ञानकर्तृत्वानें विकार पावणारें ब्रह्म सत्य व अनन्त कसें असेल? कारण जें कोणापासूनहि विशेषेंकरून विभक्त केलें जात नाहीं तें अनन्त होय. पण ब्रह्माला ज्ञानकर्तृत्व आहे, म्ह० तें जाणणारें आहे, असें म्हटलें कीं, ज्ञेय—विषय व ज्ञान—वृत्ति यांहून तें विभक्त होतें, त्यामुळें त्याला अनन्तता नसते. कारण 'ज्या अनन्त तत्त्वामध्यें अन्य

विज्ञाता अन्य साधनानें अन्य वस्तु जाणत नाहीं तो भूमा पण ज्या तत्त्वामध्यें अन्य विज्ञाता अन्य साधनानें अन्य विषय पहातो तें अल्प आहे,' छां. भा. ७.२४ सु. उ. पृ. ४६३. अशी दुसरी श्रुति आहे. (विशेष वस्तूंचा निषेध तदितर वस्तूंना अनुज्ञा देतो, या न्यायानें या श्रुतीचें स्वज्ञातृत्वामध्यें तात्पर्य आहे अशी प्रासंगिक शंका '**नान्यत्०**' इत्यादि भाष्यानें घेऊन '**न०**' इत्यादि भाष्यानें तिचा परिहार–)

भाष्यं—नान्यद्विजानातीति विशेषप्रतिषेधादात्मानं विजानातीति चेन्न। भूमलक्षणविधिपरत्वाद्वाक्यस्य। यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादि भूम्नो लक्षणविधिपरं वाक्यम्। यथा प्रसिद्धमेवान्योऽन्यत्पश्यतीत्येतदुपादाय यत्र तन्नास्ति स भूमेति भूमस्वरूपं तत्र ज्ञाप्यतेऽन्यग्रहणस्य प्राप्तप्रतिषेधार्थत्वान्न स्वात्मनि क्रियास्तित्वपरं वाक्यम्॥

भाष्यार्थ—अहोपण, त्या श्रुतींत 'दुसरें जाणत नाहीं' असा विशेषाचा निषेध केला असल्यामुळें पुरुष–ज्ञाता त्या तत्त्वामध्यें आपल्याला जाणतो असा अर्थ निष्पन्न होतो, म्हणून जर म्हणाल तर बरोबर नाहीं. कारण तें वाक्य भूमलक्षणविधिपर आहे, म्हणजे भूमाच्या लक्षणाचें विधान करणारें आहे. 'यत्र नान्यत्पश्यति' हें वाक्य भूमाच्या लक्षणाचें विधान करावयास प्रवृत्त झालेलें आहे. लोकांची जशी प्रसिद्धि आहे, अनुभव आहे तिला अनुसरूनच भूमात्म्याहून अन्य द्रष्टा भूमात्म्याहून पृथक् विषय पहातो, ह्या वस्तुस्थितीचा अंगीकार करून 'जेथें तें अन्यदर्शन नाहीं तो भूमा' असें म्हणून तेथें भूमस्वरूप जाणविलें जातें. (भूमस्वरूपाचें ज्ञान करून दिलें जातें.) त्यांत 'अन्य' या शब्दाचें जें ग्रहण केलें आहे तें प्राप्त द्वैताचा निषेध करण्यासाठीं असल्यामुळें 'नान्यद्विजानाति' हें वाक्य स्वात्म्यामध्यें क्रिया असते, (म्ह० आपल्याच ठिकाणीं आपल्याला क्रिया करतां येते) असें सांगावयास प्रवृत्त झालेलें नाहीं. (कर्तृत्व व कर्मत्व हें एकक्रियावच्छिन्न भेदद्वय भिन्नाधिकरण असतें, हें प्रसिद्ध आहे. म्ह० क्रियेचा कर्ता निराळा व कर्म निराळें असतें, ही गोष्ट लोकप्रसिद्ध आहे. पण आत्म्यामध्यें भेदच नसल्यामुळें उपपत्तिशून्य स्वज्ञातृत्वामध्यें प्रस्तुत श्रुतीचें तात्पर्य कल्पितां येत नाहीं, असें '**स्वात्मनि च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–)

भाष्यं—स्वात्मनि च भेदाभावाद्विज्ञानानुपपत्तिः। आत्मनश्च विज्ञेयत्वे ज्ञात्रभावप्रसङ्गः। ज्ञेयत्वेनैव विनियुक्तत्वात्। एक एवाऽऽत्मा ज्ञेयत्वेन ज्ञातृत्वेन चोभयथा भवतीति चेन्न युगपदनंशत्वात्। न हि निरवयवस्य युगपज्ज्ञेयज्ञातृत्वोपपत्तिः। आत्मनश्च घटादिवद्विज्ञेयत्वे ज्ञानोपदेशानर्थक्यम्। न हि घटादिवत्प्रसिद्धस्य ज्ञानोपदेशोऽर्थवान्। तस्माज्ज्ञातृत्वे सत्यानन्त्यानुपपत्तिः॥

भाष्यार्थ—आणि स्वात्म्यामध्यें भेदाचा अभाव असल्यामुळें त्याच्या विज्ञानाची अनुपपत्ति आहे. (म्ह० स्वात्मा निराळा राहून इतर अनात्म–विषयांप्रमाणें आपल्याला जाणूं शकत नाहीं.)=शिवाय आत्म्याला जर विज्ञेयत्व आहे, असें म्हटलें तर ज्ञात्याचाच अभाव होण्याचा प्रसंग येणार. [कारण आत्माहि विज्ञेय–विज्ञानाचा विषय झाल्यावर ज्ञाता कोठचा?]=कारण आत्म्याचा ज्ञेयत्वानेंच विनियोग झालेला असतो. बरें ' एकच आत्मा ज्ञेयत्वानें व ज्ञातृत्वानें दोन प्रकारचा होतो म्ह० तो एकच ज्ञेय व ज्ञाता होतो ' असें म्हणाल तर तेंहि बरोबर नाहीं. कारण एकाच वेळीं आत्मा उभयरूप होऊं शकत नाहीं. कारण त्याला अंश नाहींत. निरवयव आत्म्याचें एकाच वेळीं ज्ञेयत्व व ज्ञातृत्व यांची उपपत्ति लागत नाहीं. (म्ह० निरवयव आत्म्यानें एकाच वेळीं ज्ञाता व ज्ञेय असें उभयरूप होणें युक्त नव्हे.) शिवाय आत्म्याला घटादिकांप्रमाणें विज्ञेयत्व आहे, असें जर म्हटलें तर ज्ञानोपदेशाचें आनर्थक्य होतें. कारण घटादिकांप्रमाणें प्रसिद्ध असलेल्या त्याचा ज्ञानोपदेश अर्थवान्–सार्थ, उपयोगी होत नाहीं. तस्मात् ब्रह्माला ज्ञातृत्व आहे असें म्हटलें कीं, त्याच्या अनंतत्वाची अनुपपत्ति होते.

भाष्यं—सन्मात्रत्वं चानुपपन्नं ज्ञानकर्तृत्वादिविशेषवत्त्वे सति । सन्मात्रत्वं च सत्यत्वम्, तत्सत्यमिति श्रुत्यन्तरात् । तस्मात्सत्यानन्तशब्दाभ्यां सह विशेषणत्वेन ज्ञानशब्दस्य प्रयोगाद्भावसाधनो ज्ञानशब्दः । ज्ञानं ब्रह्मेति कर्तृत्वादिकारकनिवृत्त्यर्थं मृदादिवदचिद्रूपतानिवृत्त्यर्थं च प्रयुज्यते । ज्ञानं ब्रह्मेतिवचनात्प्राप्तमन्तवत्त्वम् । लौकिकस्य ज्ञानस्यान्तवत्त्वदर्शनात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमाह—अनन्तमिति ॥

भाष्यार्थ—तसेंच त्याला ज्ञानकर्तृत्वादि विशेषवत्त्व आहे, असें म्हटलें कीं, त्याचें सन्मात्रत्व म्ह० केवल सत्त्व अनुपपन्न होतें. सन्मात्रत्व म्ह० सत्यत्व. कारण छान्दोग्यांत त्या सत्‌ला उद्देशून ' तें सत्य ' असें म्हटलें आहे. तस्मात् सत्य व अनन्त या शब्दांसहवर्तमान ज्ञानशब्दाचा विशेषणत्वानें प्रयोग केलेला असल्यामुळें ज्ञानशब्द भावसाधन म्ह० भावव्युत्पत्तिक आहे. ' ज्ञानं ब्रह्म ' हें विशेषण कर्तृत्वादि कारकांची निवृत्ति करण्यासाठीं व मृत्तिकादिकांप्रमाणें अचिद्रूपतेची [जडतेची] निवृत्ति करण्यासाठीं योजलें आहे. पण ' ज्ञानं ब्रह्म ' असें म्हटलेलें असल्यामुळें ब्रह्माला अन्तवत्त्व प्राप्त होतें. कारण लौकिक ज्ञानाला अन्तवत्त्व असतें, असा अनुभव आहे. यास्तव त्याच्या निवृत्तीकरितां ' अनन्त ' असें म्हटलें आहे. (सत्यादि शब्द ब्रह्माला इतर जडादि पदार्थांपासून व्यावृत्त करण्यासाठीं आहेत, असें जें वर म्हटलें आहे त्याविषयीं ' सत्यादीनां० ' इत्यादि भाष्यानें शंका–)

भाष्यं—सत्यादीनामनृतादिधर्मनिवृत्तिपरत्वाद्विशेष्यस्य ब्रह्मण उत्पलादिवदप्रसिद्धत्वात् " मृगतृष्णाम्भसि स्नातः खपुष्पकृतशेखरः । एष वन्ध्यासुतो याति शशशृङ्गधनुर्धरः ॥ " इतिवच्छून्यार्थतैव प्राप्ता सत्यादिवाक्यस्येति चेत् ॥

भाष्यार्थ—" अहोपण, ' सत्यं ज्ञानं० ' इत्यादि वाक्यांतलि सत्यादि शब्द अनृतादि धर्मांची निवृत्ति करण्यासाठीं असल्यामुळें व विशेष्य जें ब्रह्म तें कमलादि इतर विशेष्याप्रमाणें प्रासिद्ध नसल्यामुळें ' मृगजलांत स्नान केलेला, आकाशपुष्पांचा किरीट मस्तकावर घातलेला व सशाच्या शिंगाचें धनुष्य धारण करणारा हा वंध्यापुत्र जात आहे, ' या वाक्याप्रमाणें ' सत्यं ज्ञानं० ' या वाक्यालाहि शून्यार्थत्वच प्राप्त होतें. " (म्ह० कमलादिक विद्यमान पदार्थ प्रत्यक्षादि प्रमाणाचे विषय असतात. पण ब्रह्म तसें नाहीं. केवल सत्यादि पदेंच पदार्थाविषयीं प्रमाण होऊं शकत नाहींत. कारण तीं केवल व्यावृत्तीकारितां आहेत. यास्तव हें वाक्य शून्यार्थ आहे. म्ह० त्याचा अर्थ शून्य आहे.) असें म्हणाल तर–

भाष्यं—न । लक्षणार्थत्वात् । विशेषणत्वेऽपि सत्यादीनां लक्षणार्थप्राधान्यमित्यवोचाम । शून्ये हि लक्ष्येऽनर्थकं लक्षणवचनं लक्षणार्थत्वान्मन्यामहे न शून्यार्थतेति । विशेषणार्थत्वेऽपि च सत्यादीनां स्वार्थापरित्याग एव ॥

भाष्यार्थ—तें बरोबर नाहीं. कारण त्याला लक्षणार्थत्व आहे. [म्हणजे तें वाक्य ब्रह्माच्या लक्षणाकरितां आहे.] सत्यादि शब्दांना विशेषणत्व जरी असलें तरी लक्षणार्थाचें प्राधान्य आहे. म्ह० ते शब्द मुख्यतः लक्षणार्थ आहेत, असें आम्हीं वर [पृष्ठ ७२] सांगितलें आहे. त्यांचें लक्ष्य जर शून्य असेल तर 'सत्यं ज्ञानं०' इत्यादि लक्षणवचन अनर्थक होईल. पण ज्यापक्षीं त्या वचनाला लक्षणार्थत्व आहे, त्यापक्षीं त्याला शून्यार्थत्व नाहीं म्ह० त्याचें लक्ष्य शून्य नाहीं, असें आम्ही मानतों. (विशेष्य कोणत्याहि प्रमाणानें सिद्ध होणारें असलें ह्मणजे पुरे आहे. तें कमलाप्रमाणें प्रत्यक्षप्रमाणानेंच सिद्ध झालें पाहिजे, असा कांहीं नियम नाहीं. रज्जुसर्पादि मिथ्या विषयाचें अधिष्ठान सत् असतें. प्रपंचहि दृश्य, जड, इत्यादि असल्यामुळें मिथ्या आहे असें कळतें. त्यामुळें त्याचेंहि अधिष्ठान सत् संभवतें. त्याच्याच विशेष स्वरूपाचें लक्षण सांगण्यासाठीं ' सत्यं ज्ञानं० ' हें वाक्य आहे. त्यामुळें त्याचा अर्थ शून्य आहे असें म्हणतां येत नाहीं. बरें, सत्यादि शब्दांना विशेषणार्थत्व आहे, असें समजलें तरी कांहीं बिघडत नाहीं, असें ' **विशेषणार्थत्वे** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–)=सत्यादि शब्दांना विशेषणार्थत्व आहे, असें जरी मानलें तरी त्यांच्या स्वार्थाचा–सत्यत्वादिकांचा

परित्याग करितांच येत नाहीं. (निळें, मोठें इत्यादि विशेषणपदें विशेष्याला आपला अर्थ समर्पण करून लाल, लहान इत्यादि विरुद्ध अर्थांची व्यावृत्ति करितात, असेंच प्रसिद्ध आहे. त्याच न्यायानें 'सत्-'शब्द अबाधित सत्त्व या अर्थी प्रसिद्ध आहे; 'ज्ञान-' शब्द स्वप्रकाश विषयज्ञानामध्यें प्रसिद्ध आहे आणि 'अनंत-'शब्द व्यापक या अर्थी प्रसिद्ध आहे. त्यामुळें तीं तीन विशेषणें विशेष्य ब्रह्माला स्वार्थाचें समर्पण करून विरुद्ध अर्थाचें निवर्तन करितात. त्यामुळें त्यांचें केवल व्यावृत्तींतच पर्यवसान होतें, असें ह्मणतां येत नाहीं, असा याचा अर्थ. शिवाय विशेषणाचें व्यावर्तकत्व व्यावर्त्य असलें तरच संभवतें. यास्तव ज्यांची व्यावृत्ति करावयाची ते धर्म नसल्यास सत्यादिकांचें विशेषणत्वच अनुपपन्न होतें. त्यामुळें त्यांना विशेषण म्हणावयाचें झाल्यास त्यांचा अर्थहि शून्य नाहीं, असेंच समजणें भाग आहे, असें 'शून्यार्थत्वे हि०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–)

भाष्यं—शून्यार्थत्वे हि सत्यादिशब्दानां विशेष्यनियन्तृत्वानुपपत्तिः । सत्याद्यर्थैरर्थवत्त्वे तु तद्विपरीतधर्मवद्भ्यो विशेषेभ्यो ब्रह्मणो विशेष्यस्य नियन्तृत्वमुपपद्यते । ब्रह्मशब्दोऽपि स्वार्थेनार्थवानेव । तत्रानन्तशब्दोऽन्तवत्त्वप्रतिषेधद्वारेण विशेषणम् । सत्यज्ञानशब्दौ तु स्वार्थसमर्पणेनैव विशेषणे भवतः ॥

भाष्यार्थ—सत्यादि शब्दांना जर शून्यार्थत्व आहे, असें मानलें तर त्यांना विशेष्यनियंतृत्व आहे, असें समजणें अनुपपन्न होईल. (म्ह० ते शब्द विशेष्याचें नियमन करणारे आहेत, असें म्हणतां येणार नाहीं)=पण तेंच त्या शब्दांना सत्यादि अर्थांनीं अर्थवत्त्व आहे, असें जर समजलें तरच त्यांच्या विपरीत धर्मांनीं युक्त असलेल्या विषयांपासून विशेष्य ब्रह्माचें नियन्तृत्व उपपन्न होतें. ('ब्रह्मशब्दाचा अर्थ अप्रसिद्ध आहे' असें जें वाद्याचें म्हणणें आहे, त्याविषयीं '**ब्रह्मशब्दोऽपि०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–) =शिवाय ब्रह्मशब्दहि स्वतःच्या अर्थानें अर्थवान्च आहे, (कारण 'बृह्' धातूपासून झालेल्या त्याचा वृद्धि–महत्त्व हा अर्थ आहे. तें महत्त्व देश-काल-वस्तुपरिच्छेदरहित आहे. त्यामुळें त्याचें पर्यवसान निरतिशय महत्त्वयुक्त धर्मी ब्रह्मामध्यें होतें. तस्मात् ब्रह्मशब्द वंध्यापुत्रादिशब्दांसारखा नाहीं, तर त्यांहून विलक्षण आहे. असो; आतां सत्यादि तीन विशेषणांचा अवान्तर भेद '**तत्रानन्त०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–)=सत्यादि तीन विशेषणांतील अनन्त हा शब्द ब्रह्माच्या अन्तवत्त्वाचा निषेध करून त्याच्या द्वारा ब्रह्माचें विशेषण होतो. पण सत्य व ज्ञान हे शब्द तर स्वतःचा अर्थ समर्पण करूनच विशेषणें होतात. [अनन्त या पदानें ब्रह्माचें आत्मैक्य सांगितलें आहे, अशा अभिप्रायानें ऐक्यामध्यें शास्त्राचें तात्पर्य आहे, असें '**तस्माद्वा०**' इत्यादि भाष्यानें दाखवितात–]

भाष्यं—तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति ब्रह्मण्येवाऽऽत्मशब्दप्रयोगाद्वेदितुरात्मा ब्रह्म। एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति च तत्प्रवेशाच्च। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति च तस्यैव जीवरूपेण शरीरप्रवेशं दर्शयति। अतो वेदितुः स्वरूपं ब्रह्म॥

भाष्यार्थ—याच वल्लीमध्यें पुढें 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' म्ह० त्या या प्रसिद्ध आत्म्यापासून आकाश झाला; असें म्हणून ब्रह्म या अर्थींच आत्मशब्दाचा प्रयोग केला आहे. त्यामुळें जाणणाऱ्याचा आत्मा ब्रह्म आहे. 'या आनन्दमय आत्म्याला प्राप्त होतो,' म्ह० तो मी आहें असें जाणतो, असेंहि म्हटलें आहे. त्याचाच प्रवेश सांगितला आहे. 'त्या सर्व कार्यसमूहाला उत्पन्न करून तो स्रष्टा त्यांतच मागून शिरला.' अशा प्रकारें श्रुति त्याचाच जीवरूपानें शरीरप्रवेश दाखविते. यास्तव ब्रह्म वेत्त्याचें स्वरूप आहे. ('अहोपण, ब्रह्माचें आत्म्याशीं ऐक्य जर विवक्षित असेल तर ज्ञानशब्दाचें भावसाधनत्वव्याख्यान बाधित होईल' अशी 'एवं तर्हि०' इत्यादि भाष्यानें शंका घेऊन समाधान करितात–)

भाष्यं—एवं तर्ह्यात्मत्वाज्ज्ञानकर्तृत्वम्। आत्मा ज्ञातेति हि प्रसिद्धम्। सोऽकामयतेति च कामिनो ज्ञानकर्तृत्वप्रसिद्धिः। अतो ज्ञानकर्तृत्वाज्ज्ञप्तिर्ब्रह्मेत्ययुक्तम्॥

भाष्यार्थ—असें जर असेल तर ब्रह्माला आत्मत्व असल्यामुळें ज्ञानकर्तृत्व आहे, असें होईल. कारण आत्मा ज्ञाता आहे ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. 'तो कामना–इच्छा करता झाला,' या वाक्यानें कामवान् ईश्वराच्या ज्ञानकर्तृत्वाची प्रकर्षानें सिद्धि होते. यास्तव ब्रह्माला ज्ञानाचें कर्तृत्व असल्यामुळें ब्रह्म ज्ञप्तिरूप आहे, हें म्हणणें अयुक्त आहे. (भावव्युत्पत्ति असंगत आहे. याविषयींच 'अनित्यत्व०' इत्यादि भाष्यानें आणखी हेतु–)

भाष्यं—अनित्यत्वप्रसङ्गाच्च। यदि नाम ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावरूपता ब्रह्मणस्तथाऽप्यनित्यत्वं प्रसज्येत पारतन्त्र्यं च। धात्वर्थानां कारकापेक्षत्वात्। ज्ञानं च धात्वर्थोऽतोऽस्यानित्यत्वं परतन्त्रता च॥

भाष्यार्थ—तसाच अनित्यत्व प्रसंगहि येतो. 'ज्ञप्तिः ज्ञानं' अशा भावव्युत्पत्तीनें ब्रह्माची भावरूपता जर घेतली तर त्याला अनित्यत्व व पारतंत्र्य हीं दोन्ही प्राप्त होतात. कारण धात्वर्थांना कारकापेक्षत्व असतें. म्ह० धात्वर्थाला कर्ता, कर्म इत्यादि कारकांची अपेक्षा असते. 'ज्ञप्' धातूचा ज्ञान हा अर्थ आहे. त्यामुळें त्याला अनित्यत्व व पारतंत्र्य आहे. [वृत्तिमत् अन्तःकरणोपहितत्व-या रूपानें आत्म्याला ज्ञातृत्व आहे, स्वतः नाहीं व अन्तःकरणवृत्ति-उपाहितत्व या रूपानें ज्ञानाला कार्यत्व आहे. त्यामुळें ब्रह्माचा

–आत्म्याचा अभेद जरी असला तरी त्याला ज्ञानकर्तृत्व किंवा कार्यत्व प्राप्त होत नाहीं, असें 'न स्वरूप०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—न, स्वरूपाव्यतिरेकेण कार्यत्वोपचारात्। आत्मनः स्वरूपं ज्ञप्तिर्न ततो व्यतिरिच्यतेऽतो नित्यैव तथाऽपि बुद्धेरुपाधिलक्षणायाश्चक्षुरादिद्वारैर्विषयाकारेण परिणामिन्या ये शब्दाद्याकारावभासास्त आत्मविज्ञानस्य विषयभूता उत्पद्यमाना एवाऽत्मविज्ञानेन व्याप्ता उत्पद्यन्ते । तस्मादात्मविज्ञानावभासाश्च ते विज्ञानशब्दवाच्याश्च धात्वर्थभूता आत्मन एव धर्मा विक्रियारूपा इत्यविवेकिभिः परिकल्प्यन्ते ॥

भाष्यार्थ—पण ही शंका बरोबर नाहीं. कारण तें ज्ञान ब्रह्माच्या स्वरूपाहून व्यतिरिक्त नसल्यामुळें त्याला 'कार्य' असें जें ह्मटलें आहे तें औपचारिक आहे. ज्ञप्ति हें आत्म्याचें स्वरूप आहे. त्यामुळें तें त्याहून निराळें नाहीं. यास्तव ती ज्ञप्ति नित्यच आहे. तथापि चक्षुरादि इंद्रियांच्या द्वारा बाहेर पडून विषयांच्या आकारानें परिणाम पावणाऱ्या उपाधिरूप बुद्धीचे जे शब्दाद्याकारानें अवभास होतात ते आत्मविज्ञानाचे विषयभूत असून उत्पन्न होत असतांना आत्मविज्ञानानें व्याप्त होत्सातेच उत्पन्न होतात. म्हणून ते धात्वर्थभूत व विज्ञानशब्दवाच्य असे आत्मविज्ञानाचे अवभास, आत्म्याचेच विकाररूप धर्म आहेत, अशी अविवेक्यांकडून परिकल्पना केली जाते.

भाष्यं—यत्तु यद्ब्रह्मणो विज्ञानं तत्सवितृप्रकाशवदग्न्युष्णवच्च ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरिक्तं स्वरूपमेव तन्न तत्कारणान्तरसव्यपेक्षम्। नित्यस्वरूपत्वात्। सर्वभावानां च तेनाविभक्तदेशकालत्वात्कालाकाशादिकारणत्वाच्च निरतिशयसूक्ष्मत्वाच्च न तस्यान्यदविज्ञेयं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टं भूतं भवद्भविष्यद्वाऽस्ति तस्मात्सर्वज्ञं तद्ब्रह्म ॥

भाष्यार्थ—परंतु त्या ब्रह्माचें जें विज्ञान तें सूर्याच्या प्रकाशाप्रमाणें किंवा अग्नीच्या उष्णतेप्रमाणें ब्रह्मस्वरूपाहून व्यतिरिक्त नाहीं. तें त्याचें स्वरूपच आहे. तें दुसऱ्या कारणाची अपेक्षा कारणारें नाहीं. कारण त्याला नित्यस्वरूपता आहे; (ज्ञान जर नित्य आहे तर ब्रह्माला त्याचें कर्तृत्व नाहीं, मग त्याला सर्वज्ञत्व तरी कसें? अशी आशंका घेऊन '**सर्वभावानां०**' इत्यादि सांगतात–)=सर्व भावपदार्थांना त्याहून अविभक्त देशकालत्व आहे; (म्हणजे सर्व भावांचा देश व काल ब्रह्माच्या देश-कालांहून पृथक् नाहीं. ब्रह्माच्या देशांत व कालांतच त्यांच्या देशांचा व कालाचा अन्तर्भाव होतो. ज्ञानसांनिध्यानेंच विषयाची सिद्धि होते.सर्व संवित्स्वभाव–ज्ञानस्वभाव ब्रह्मानें अव्यवहित–व्याप्त आहे,म्हणून ब्रह्म सर्वज्ञ आहे असा उपचार केला जातो.)=तसेंच तें ब्रह्म काल,आकाश इत्यादिकांचेंहि कारण आहे व निरतिशय सूक्ष्म आहे. त्यामुळें त्या ब्रह्माला न कळणारें असें दुसरें सूक्ष्म,

आड असलेलें, दूर असलेलें, भूतकालीन, वर्तमानकालीन किंवा भविष्यत्कालीन कांहीं नाहीं. यास्तव तें ब्रह्म सर्वज्ञ आहे. (ब्रह्मामध्यें नित्य ज्ञान असतें, याविषयीं मंत्राची '**मंत्रवर्णाच्च०**' इत्यादि भाष्यानें संमति दाखवितात–)

भाष्यं—मन्त्रवर्णाच्च—"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्" इति। "न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति" इत्यादिश्रुतेश्च ॥

भाष्यार्थ—अशा अर्थाचा मंत्रवर्णहि आहे. " तो परमात्मा हस्त-पादरहित पण मोठा वेगवान् (दूर जाणारा) व हात नसतांनाहि सर्व ग्रहण करणारा आहे. तो चक्षुरिन्द्रियरहित असूनहि सर्व पाहतो. श्रोत्रेंद्रियरहित असूनहि ऐकतो. तो अन्तःकरणशून्य असला तरी सर्व वेद्याला जाणतो. पण त्याचा जाणता–त्याला जाणणारा–दुसरा कोणी नाहीं. तो सर्वांचें कारण असल्यामुळें त्याला अग्र्य–प्रथम, परिपूर्ण असल्यामुळें पुरुष व महान् असें म्हणतात. " श्वे. ३. ९ सु. उ. पृ. ९३९. असा मंत्र आहे. आणि " विज्ञात्याच्या विज्ञानशक्तीचा विशेष प्रकारें–सर्वथा लोप संभवत नाहीं, कारण त्याला अविनाशित्व आहे. तें द्वितीय नाहीच " बृ. भा ४. ३. ३० सु. उ. पृ. ६८१. इत्यादि श्रुति आहे. (त्यामुळें, 'ब्रह्म अनित्य आहे. कारण त्याला ज्ञानत्व आहे; लौकिक ज्ञानाप्रमाणें,' हें अनुमानहि बाधित होतें, असें '**विज्ञातृस्वरूपाख्य०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—विज्ञातृस्वरूपाख्यव्यतिरेकात्करणादिनिमित्तानपेक्षत्वाच्च ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वेऽपि नित्यत्वप्रसिद्धिरतो नैव धात्वर्थस्तदक्रियारूपत्वात्। अत एव च न ज्ञानकर्तृ, तस्मादेव च न ज्ञानशब्दवाच्यमपि तद्ब्रह्म। तथाऽपि तदाभासवाचकेन बुद्धिधर्मविषयेण ज्ञानशब्देन तल्लक्ष्यते न तूच्यते। शब्दप्रवृत्तिहेतुजात्यादिधर्मरहितत्वात् ॥

भाष्यार्थ—विज्ञातृस्वरूपाख्य ज्ञानाहून तें ज्ञान पृथक् आहे व त्याला करणादिनिमित्तांची अपेक्षा नाहीं. त्यामुळें ब्रह्माला ज्ञानस्वरूपत्व जरी असलें तरी त्याच्या नित्यत्वाची आधिक्यानें सिद्धि होते. (लौकिकज्ञान करणादि सापेक्ष असल्यामुळें त्याला अनित्यत्व आहे. पण आत्मस्वरूपज्ञान करणादि सापेक्ष नाहीं. कारण सर्व इंद्रियांचा व्यापार शांत जरी झाला तरीं सुषुप्तींत स्वरूपज्ञान असतें. कारण तें जर नसतें तर सुषुप्तीची सिद्धिच झाली नसती, व त्यामुळें निजून उठल्यावर ' मी सुखानें निजलों होतों ' असा परामर्श–स्मरण झालें नसतें. यास्तव श्रुतितात्पर्यगम्य अर्थामध्यें सामान्यतोदृष्ट

अनुमानाचा प्रवेश होत नाहीं, असा भावार्थ. 'आत्म्याचें स्वरूपभूतज्ञान कारकसाध्य आहे. कारण तो धात्वर्थ आहे. ज्ञान हा 'ज्ञा-'धातूचा अर्थ म्ह० क्रिया आहे,' हेंहि अनुमान असिद्ध आहे, असें '**अतो नैव धात्वर्थः०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—) =त्यामुळें—नित्य आत्मस्वरूपत्वामुळेंच तें ज्ञान हा धात्वर्थहि नव्हेच. कारण तें ज्ञान क्रिया-रूप नाहीं. म्हणूनच ब्रह्म ज्ञानकर्तृहि नाहीं. (म्ह० ज्ञानाच्या नित्यत्वामुळेंच ब्रह्माला ज्ञानाचें कर्तृहि म्हणतां येत नाहीं.) त्यामुळेंच—लौकिक अनित्य ज्ञानाहून हें ज्ञान विल-क्षण असल्यामुळेंच तें ब्रह्म ज्ञानशब्दवाच्यहि नव्हे. (म्हणजे 'ज्ञान' या वाचक शब्दाचा तें वाच्य—अर्थहि नाहीं. त्याला ज्ञान असेंहि म्हणतां येत नाहीं. तर मग 'विज्ञानं ब्रह्म' असा प्रयोग कसा होतो ? उत्तर—)=' **तथापि**' ज्ञानाच्या आभासाचा वाचक व बुद्धिधर्माविषय असा जो ज्ञानशब्द त्याच्या योगानें तें लक्षिलें जातें; बोललें जात नाहीं. कारण तें शब्दाच्या प्रवृत्तीचें निमित्त अशा जाति, गुण, क्रिया व संबंध या धर्मांनीं रहित आहे.

भाष्यं—तथा सत्यशब्देनापि । सर्वविशेषप्रत्यस्तमितस्वरूपत्वाद्ब्रह्मणो बाह्य-सत्तासामान्यविषयेण सत्यशब्देन लक्ष्यते सत्यं ब्रह्मेति न तु सत्यशब्दवाच्यमेव ब्रह्म । एवं सत्यादिशब्दा इतरेतरसंनिधावन्योन्यनियम्यनियामकाः सन्तः सत्या-दिशब्दवाच्यात्तन्निवर्तका ब्रह्मणो लक्षणार्थाश्च भवन्तीत्यतः सिद्धं "यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह" "अनिरुक्तेऽनिलयने" इति चावाच्यत्वं नीलोत्पलवदवाक्यार्थत्वं च ब्रह्मणः ॥

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें तें ब्रह्म सत्यशब्दानेंहि वाच्य नाहीं. कारण त्याचें स्वरूप सर्व विशेषशून्य आहे. यास्तव बाह्य सत्तासामान्य हा ज्याचा विषय—अर्थ आहे अशा सत्य-शब्दानें तें 'सत्यं ब्रह्म' अशा रीतीनें लक्षित होतें. पण तें ब्रह्म सत्यशब्दवाच्यच नाहीं. येणेंप्रमाणें सत्य, ज्ञान व अनन्त हे शब्द एकमेकांच्या संनिध एकमेकांचे नियम्य-नियामक होऊन सत्यादिशब्दांच्या अर्थांपासून ब्रह्माची निवृत्ति करणारे व त्याच्या लक्षणाच्या उपयोगीं असे होतात. तस्मात् 'मनासह वाणी ज्याला प्राप्त न होतांच निवृत्त होतात;'सु.उ.पृ.२१६'अनिरुक्त, अनिलयन'—२२३—इत्यादि वाक्यांवरून ब्रह्माचें अवाच्यत्व व नील कमलाप्रमाणें अवाक्यार्थत्व सिद्ध झालें. (म्ह० वाचकशक्तीनें हीं पदें ब्रह्माचा बोध करितात, असें मानलेलें नसल्यामुळें तें सत्यादिशब्दांचें वाच्य होत नाहीं व सर्व अनिष्टांचा व्यवच्छेद करून एका ब्रह्मालाच लक्ष्यत्व मानलेलें असल्या-मुळें त्याला गुण-गुणी इत्यादि संसर्ग-वाक्यार्थत्व नाहीं, असा भावार्थ)

श्रुतिः—यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ।

तै. ११.

अर्थः—जो बुद्धिगुहेंत परम आकाशांत स्थित असलेल्या त्याला जाणतो;

भाष्यं—तद्यथाव्याख्यातं ब्रह्म यो वेद विजानाति निहितं स्थितं गुहायाम् । गूहतेः संवरणार्थस्य निगूढा अस्यां ज्ञानज्ञेयज्ञातृपदार्था इति गुहा बुद्धिः । गूढावस्यां भोगापवर्गौ पुरुषार्थाविति वा तस्यां परमे प्रकृष्टे व्योमन्व्योम्न्याकाशेऽव्याकृताख्ये । तद्धि परमं व्योम "एतस्मिन्खल्वक्षरे गार्ग्याकाशः" इत्यक्षरसंनिकर्षात् । गुहायां व्योम्नीति वा सामानाधिकरण्यादव्याकृताकाशमेव गुहा । तत्रापि निगूढाः सर्वे पदार्थास्त्रिषु कालेषु कारणत्वात्सूक्ष्मतरत्वाच्च । तस्मिन्नन्तर्निहितं ब्रह्म । हार्दमेव तु परमं व्योमेति न्याय्यं विज्ञानाङ्गत्वेनोपासनाङ्गत्वेन व्योम्नो विवक्षितत्वात् ॥

भाष्यार्थ—वर जसें व्याख्यान केलें आहे तशा प्रकारचें तें ब्रह्म जो गुहेमध्यें निहित–स्थित आहे, असें जाणतो 'गुहू–संवरणे' असा पाणिनीचा धातुपाठ आहे. त्या संवरण म्हणजे आच्छादन या अर्थी असलेल्या गुहू-धातूपासून गुहा हा शब्द झाला आहे. ज्ञान, ज्ञातृ व ज्ञेय हे पदार्थ जिच्यामध्यें अगदीं गूढ आहेत ती गुहा म्हणजे बुद्धि. किंवा जिच्यामध्यें भोग व मोक्ष हे पुरुषार्थ अत्यंत गूढ आहेत ती गुहा. तिच्यांतील परम म्हणजे प्रकृष्ट–अतिशय उत्कृष्ट अव्याकृतसंज्ञक आकाशांत (तें ब्रह्म स्थित आहे, असें जो जाणतो) कारण तें अव्याकृतच परम आकाश आहे, कारण "हे गार्गि, खरोखर या अक्षरामध्यें आकाश ओतप्रोत आहे." सु.उ.पृ.६३८ अशा अर्थाच्या श्रुतींत त्या आकाशाशीं अक्षराचा संनिकर्ष सांगितला आहे. (संनिकर्ष म्हणजे सामीप्य) किंवा 'गुहायां व्योम्नि' या दोन पदांचें सामानाधिकरण्य असल्यामुळें अव्याकृताकाशच 'गुहा' आहे. त्या गुहेंतहि सर्व पदार्थ त्रिकालीं निगूढ आहेत. कारण तें अव्याकृताकाश सर्वांचें कारण आहे व अतिशय सूक्ष्म आहे. त्याच्या आंत ब्रह्म स्थित आहे. (वर गुहा शब्दाचे दोन अर्थ केले आहेत. एक गुहा म्ह० बुद्धि व दुसरा गुहा म्ह० अव्याकृत आकाशच. पहिल्या अर्थी बुद्धींत अनुगत असलेलें जें अव्याकृत आकाश त्यांत ब्रह्म आहे, असा अर्थ होतो. आकाशशब्दाचा भूताकाश हा मुख्य अर्थ आहे. पण भूताकाश कार्य असल्यामुळें अपर आहे व अव्याकृताकाश कारण असल्यामुळें पर आहे. त्याचप्रमाणें अव्याकृताचें अक्षर ब्रह्माशीं सामीप्य आहे. त्यामुळें त्यांत तें राहतें, असें म्हणतां येतें. म्हणून येथें व्योमशब्दानें अव्याकृत लक्षित होतें. पण 'गुहायां' व 'व्योमन् (व्योम्नि)' हीं दोन पदें व्यधिकरण नसून समानाधिकरण आहेत; म्हणजे त्यांच्यामध्यें विशेषण-विशेष्यभाव आहे, असें जर समजलें तर अव्याकृत हीच गुहा असून त्यांत ब्रह्म स्थित आहे, असा अर्थ निष्पन्न होतो. पण भाष्यकारांनीं हीं दोन्हीं व्याख्यानें

पूर्वींच्या व्याख्यात्यांच्या अनुरोधानें केलीं आहेत. त्यांना स्वतःला तीं संमत नाहींत. यास्तव आतां स्वतःचा अभिप्राय प्रकट करितात–)=‘तु हार्दं एव परमं व्योम इति न्याय्यं’ (परमे व्योमन् (व्योम्नि) गुहायां ब्रह्म (साक्षितया) निहितं अभिव्यक्तं इति व्याख्यानं युक्तम्)=पण हृदयावच्छिन्न आकाशांत जी ‘बुद्धि’ या नांवाची गुहा आहे तिच्यामध्यें ब्रह्म साक्षिरूपानें अभिव्यक्त झालें आहे, असें व्याख्यान करणें, सयुक्तिक आहे. (कारण द्रष्ट्याशीं अभिन्न असलेल्या ब्रह्माचें अपरोक्ष ज्ञान हृदयांतच होतें.) कारण तें आकाश विज्ञानाचें अंग व उपासनेचें अंग या रूपानें विवक्षित आहे. (पण भूताकाशाला ‘परम व्योम’ म्हणणें उपपन्न होत नाहीं, असें जें म्हटलें आहे त्याचें उत्तर ‘**यो वै०**’ या भाष्यानें सांगतात–)

भाष्यं—“ यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशो योऽयमन्तर्हृदय आकाशः ” इति श्रुत्यन्तरात्प्रसिद्धं हार्दस्य व्योम्नः परमत्वम् । तस्मिन्हार्दे व्योम्नि या बुद्धिर्गुहा तस्यां निहितं ब्रह्म तद्वृत्त्या विविक्ततयोपलभ्यत इति । न ह्यन्यथा विशिष्टदेशकालसंबन्धोऽस्ति ब्रह्मणः सर्वगतत्वान्निर्विशेषत्वाच्च ॥

भाष्यार्थ—“ तो जो शरीरसंज्ञक पुरुषाच्या बाहेरील आकाश; जो पुरुषाच्या आंतील आकाश व जो हा हृदयांत आकाश ” अशा दुसऱ्या श्रुतीवरून हृदयस्थ आकाशाचें परमत्व प्रसिद्ध आहे. त्या हार्द (हृदयगत) आकाशांत जी बुद्धि–गुहा तिच्यामध्यें ब्रह्म निहित आहे. कारण बुद्धिवृत्तीनें तें अगदीं पृथक्पणें उपलब्ध होतें. (अहो-पण, निहित म्हणजे स्थित, असें असतांना त्याचें व्याख्यान–अगदीं पृथक्पणें उपलब्ध होतें–असें कसें करतां? म्हणून कोणी विचारील तर ‘**न हि०**’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात–) =कारण त्यावांचून (म्ह० अविद्यावस्थेंत उपलब्ध होणें, यावांचून) ब्रह्माचा विशिष्ट देश व काल यांच्याशीं संबंध असत नाहीं. कारण तें सर्वगत व निर्विशेष आहे.

श्रुतिः—**सोऽश्नुते सर्वान्कामान्त्सह । ब्रह्मणा विपश्चितेति ।**

अर्थ—तो सर्व कामांना एकाचवेळीं भोगतो. कशानें? सर्वज्ञ ब्रह्मानें.

भाष्यं—स एवं ब्रह्म विजानन्किमित्याह–अश्नुते भुङ्क्ते सर्वानिरवशिष्टान्कामान्भोगानित्यर्थः । किमस्मदादिवत्पुत्रस्वर्गादीन्पर्यायेण नेत्याह । सह युगपदेकक्षणोपारूढानेवैकयोपलब्ध्या सवितृप्रकाशवन्नित्यया ब्रह्मस्वरूपाव्यतिरिक्तया यामवोचाम सत्यं ज्ञानमनन्तमिति । एतत्तदुच्यते—ब्रह्मणा सहेति ॥

भाष्यार्थ—तो अशा रीतीनें ब्रह्माला जाणणारा काय करतो, तें श्रुति सांगते–तो सर्व म्ह० निःशेष कामांना म्ह० भोगांना, असा अर्थ; भोगतो. तो आह्मां-तुह्मांप्रमाणें

पुत्र, स्वर्ग इत्यादि भोगांना पर्यायानें (म्ह० क्रमानें) भोगतो कीं काय, तर नाहीं, असें वेद सांगतो. तो 'सह'—एकाच वेळीं भोगतो. एका क्षणांतच बुद्धीवर आरूढ झालेल्या सर्व भोगांस ब्रह्मस्वरूपाहून व्यतिरिक्त नसलेल्या व सूर्याच्या प्रकाशाप्रमाणें नित्य असलेल्या उपलब्धीनें—ज्ञप्तीनें तो त्यांस भोगतो. त्या उपलब्धीलाच आम्हीं सत्य, ज्ञान व अनन्त असें वर म्हटलें आहे. 'ब्रह्मणा सह' अशा या वाक्यानें हा अर्थ सांगितला जातो—

भाष्य—ब्रह्मभूतो विद्वान्ब्रह्मस्वरूपेणैव सर्वान्कामान्सहाश्नुते, न यथोपाधिकृतेन स्वरूपेणाऽऽत्मना जलसूर्यकादिवत्प्रातिबिम्बभूतेन सांसारिकेण धर्मादिनिमित्तापेक्षांश्चक्षुरादिकरणापेक्षांश्च कामान्पर्यायेणाश्नुते लोकः कथं तर्हि यथोक्तेन प्रकारेण सर्वज्ञेन सर्वगतेन सर्वात्मना नित्यब्रह्मात्मस्वरूपेण धर्मादिनिमित्तानपेक्षांश्चक्षुरादिकरणनिरपेक्षांश्च सर्वान्कामान्सहैवाश्नुत इत्यर्थः। विपश्चिता मेधाविना सर्वज्ञेन। तद्धि वैपश्चित्यं यत्सर्वज्ञत्वं तेन सर्वज्ञस्वरूपेण ब्रह्मणाऽश्नुत इति। इतिशब्दो मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—ब्रह्मभूत विद्वान् ब्रह्मस्वरूपानेंच सर्व कामांचा एकाच वेळीं उपभोग घेतो, म्हणजे ज्याप्रमाणें इतर सर्व लोक उपाधिकृत स्वरूपानें म्हणजे जलांतील सूर्याच्या प्रतिबिंबाप्रमाणें वगैरे प्रतिबिंबभूत सांसारिक आत्म्याच्या योगानें धर्मादि निमित्तांची व चक्षुरादि इंद्रियांची—साधनांची ज्यांना अपेक्षा आहे अशा कामांना क्रमानें भोगतात त्याप्रमाणें तो धर्मादि निमित्तापेक्ष व इंद्रियापेक्ष भोग औपाधिक आत्म्याच्या योगानें क्रमानें भोगीत नाहीं, तर तो वर सांगितलेल्या प्रकारच्या सर्वज्ञ, सर्वगत, नित्यब्रह्मात्मस्वरूप अशा सर्वात्मरूपानें ज्यांना धर्मादि निमित्तांची व चक्षुरादि इंद्रियांची अपेक्षा नाहीं अशा सर्व कामांस एकाच वेळीं भोगतो, असा याचा अर्थ. विपश्चित् म्ह० मेधावी, सर्वज्ञ अशा ब्रह्माच्या योगानें; जें सर्वज्ञत्व तेंच विपश्चित्त्व होय. यास्तव त्या सर्वज्ञस्वरूप ब्रह्मानें पुरुष उपभोग घेतो. मूळ श्रुतींत 'विपश्चिता इति' असा जो 'इति-' शब्द आहे तो मंत्राच्या परिसमाप्त्यर्थ आहे.(जे सुखाचे प्रकार हिरण्यगर्भादि उपाधींमध्यें भोग्यत्वानें अभिमत आहेत ते सर्व ब्रह्मानन्दाहून भिन्न नाहींत. त्यामुळें ब्रह्मीभूत विद्वान् सर्व आनंदांचा उपभोग घेतो. म्हणून गौण रीतीनें 'सर्वान् कामान्' असें मुळांत बहुवचन योजलें आहे. पुढील ग्रंथाच्या अवतरणार्थ मागील ग्रंथाचा अनुवाद 'सर्व एव०' या भाष्यानें करितात—)

भाष्यं—सर्व एव वल्ल्यर्थो ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितः। स च सूत्रितोऽर्थः संक्षेपतो मन्त्रेण व्याख्यातः। पुनस्तस्यैव विस्तरेणार्थनिर्णयः कर्तव्य इत्युत्तरस्तद्वृत्तिस्थानीयो ग्रन्थ आरभ्यते तस्माद्वा एतस्मादित्यादिः ॥

भाष्यार्थ—' ब्रह्मविदाप्नोति परं ' या ब्राह्मणवाक्यानें या वल्लीचा सर्वच अर्थ सूचित केला आहे व त्या सूचित अर्थाचें मंत्रानें संक्षेपतः व्याख्यान केलें आहे. पण पुनरपि त्याचाच विस्तारानें अर्थनिर्णय करावा म्हणून त्याच्याच वृत्तीप्रमाणें असलेला पुढील ' तस्माद्वा एतस्मात्० ' इत्यादि ग्रंथ आरंभिला जात आहे.

भाष्यं—तत्र च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युक्तं मन्त्रादौ तत्कथं सत्यं ज्ञानमनन्तं चेत्यत आह । तत्र त्रिविधं ह्यानन्त्यं देशतः कालतो वस्तुतश्चेति । तद्यथा देशतोऽनन्त आकाशो न हि देशतस्तस्य परिच्छेदोऽस्ति । न तु कालतश्चाऽऽनन्त्यं वस्तुतश्चाऽऽकाशस्य । कस्मात्कार्यत्वात् । नैवं ब्रह्मण आकाशवत्कालतोऽप्यन्तवत्त्वमकार्यत्वात् । कार्यं हि वस्तु कालेन परिच्छिद्यते । अकार्यं च ब्रह्म । तस्मात्कालतोऽप्यनन्तम् । तथा वस्तुतः ॥

भाष्यार्थ—(ब्रह्म आकाशादिकांचें कारण आहे, असें सांगून त्याच्या आनन्त्याचा विस्तार करावयासाठीं पुढील ग्रंथ आहे, असें दाखविण्याच्या उद्देशानें सत्यादि-शब्दांच्या विशेष अर्थाचा अनुवाद करितात-)=त्या मंत्रांत आरंभींच ' सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म ' असें म्हटलें. पण तें सत्य, ज्ञान व अनन्त कसें? म्हणून कोणी विचारील, त्यासाठीं सांगतात-त्यांतील आनन्त्य तीन प्रकारचें आहे. देशतः, कालतः व वस्तुतः. जसें—आकाश देशतः अनन्त आहे. कारण त्याचा देशतः परिच्छेद होत नाहीं. पण आकाशाचें आनन्त्य कालतः व वस्तुतः नाहीं. कां ? तर तें कार्य आहे. पण ब्रह्माला तसें आकाशाप्रमाणें कालतः सुद्धां अन्तवत्त्व नाहीं. कारण तें कार्य नाहीं. कार्य वस्तुच कालाकडून परिच्छिन्न केली जाते. ब्रह्म तर अकार्य आहे. त्यामुळें तें कालतःहि अनन्त आहे. तसेंच त्याला वस्तुतःहि आनन्त्य आहे.

भाष्यं—कथं पुनर्वस्तुत आनन्त्यं सर्वानन्यत्वात् । भिन्नं हि वस्तु वस्त्वन्तरस्यान्तो भवति । वस्त्वन्तरबुद्धिर्हि प्रसक्ता वस्त्वन्तरान्निवर्तते । यतो यस्य बुद्धेर्विनिवृत्तिः स तस्यान्तः । तद्यथा गोत्वबुद्धिरश्वत्वाद्विनिवर्तत इत्यश्वत्वान्तं गोत्वमित्यन्तवदेव भवति । स चान्तो भिन्नेषु वस्तुषु दृष्टो नैवं ब्रह्मणो भेदः । अतो वस्तुतोऽप्यानन्त्यम् ।

भाष्यार्थ—वस्तुतः आनन्त्य कसें तर तें सर्वांशीं अनन्य आहे, म्हणून. (ब्र० तें कोणत्याहि पदार्थांहून पृथक् नाहीं.)=भिन्न वस्तुच दुसऱ्या वस्तूचा अंत होते. (घटाहून पट भिन्न आहे. त्यामुळें तो घटाचा परिच्छेदक आहे.)=कारण दुसऱ्या एखाद्या वस्तूचे ठिकाणीं प्रसक्त झालेली बुद्धि त्याहून इतर वस्तूपासून निवृत्त होते. ज्या पदार्थापासून ज्या पदार्थाविषयींची बुद्धि निवृत्त होते तो पदार्थ त्याचा अन्त आहे. जशी

गोत्वबुद्धि अश्वत्वबुद्धीपासून निवृत्त होते. म्हणून गोत्व अश्वत्वान्त आहे. (म्ह० गोत्वाचा अश्वत्वानें अंत–परिच्छेद होतो.) यास्तव तें गोत्व अन्तवत्‌च आहे आणि तो (अशा प्रकारचा) अन्त भिन्नवस्तूंमध्येंच अनुभवास येतो. ब्रह्माचा तसा अन्त अनुभवास येत नाहीं. यास्तव ब्रह्माला वस्तुतःहि आनन्त्य आहे.

भाष्यं—कथं पुनः सर्वानन्यत्वं ब्रह्मण इति । उच्यते सर्ववस्तुकारणत्वात् । सर्वेषां हि वस्तूनां कालाकाशादीनां कारणं ब्रह्म । कार्यापेक्षया वस्तुतोऽन्तवत्त्वमिति चेन्न । अनृतत्वात्कार्यवस्तुनः । न हि कारणव्यतिरेकेण कार्यं नाम वस्तुतोऽस्ति । यतः कारणबुद्धिर्विनिवर्तेत । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सदेव सत्यमिति श्रुत्यन्तरात् ॥

भाष्यार्थ—पण ब्रह्माला सर्वांशीं अनन्यत्व कसें आहे, म्हणून विचाराल तर सांगतों. तें सर्व वस्तूंचें कारण आहे; म्हणून त्याला सर्वानन्यत्व आहे. काल, आकाश इत्यादि सर्व वस्तूंचें ब्रह्म कारण आहे. पण कार्याच्या अपेक्षेनें ब्रह्माला वस्तुतः अन्तवत्त्व आहे, म्हणून म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण कार्यरूप वस्तूला मिथ्यात्व आहे. कार्य म्हणून कारणाहून निराळें वस्तुतः कांहीं नाहीं, कीं ज्या कार्यापासून कारणबुद्धि निवृत्त होऊं शकेल! " मातीचा विकार नुस्ता वाणीनेंच आरंभ करतां येण्याजोगा—नुस्तें नांव आहे. मृत्तिकाच काय ती सत्य आहे. " अशाप्रकारें सत्‌-च सत्य आहे. असें सांगणारी दुसरी श्रुति आहे.

भाष्यं—तस्मादाकाशादिकारणत्वाद्देशतस्तावदनन्तं ब्रह्म आकाशो ह्यनन्त इति प्रसिद्धं देशतस्तस्य चायं कारणं तस्मात्सिद्धं देशत आत्मन आनन्त्यम् । न ह्यसर्वगतात्सर्वगतमुत्पद्यमानं लोके किंचिद्दृश्यते । अतो निरतिशयमात्मन आनन्त्यं देशतस्तथाऽकार्यत्वात्कालतस्तद्भिन्नवस्त्वन्तराभावाच्च वस्तुतोऽत एव निरतिशयसत्यत्वम् ॥

भाष्यार्थ—तस्मात् आकाशादिकांचें कारण असल्यामुळें ब्रह्म देशतः तर अनन्त आहेच. कारण आकाश देशतः अनन्त आहे, हें तर प्रसिद्ध आहे व हा आत्मा (ब्रह्म) त्याचें कारण आहे. त्यामुळें आत्म्याचें देशतः आनन्त्य सिद्ध झालें. कारण व्यवहारांत असर्वगत (म्ह० अव्यापक) पदार्थापासून कोणतीहि सर्वगत (म्ह० व्यापक) वस्तु उत्पन्न होते, असें आढळत नाहीं. यास्तव आत्म्याचें देशतः अनन्तत्व निरतिशय आहे. त्याचप्रमाणें तो आत्मा कार्य नसल्यामुळें कालतःहि अनन्त आहे; आणि त्याहून भिन्न अशी दुसरी वस्तु नसल्यामुळें वस्तुतः अनन्त आहे. त्यामुळेंच त्या आत्म्याला निरतिशय-सत्यत्वहि आहे. (निरतिशय आनन्त्यामुळेंच त्याचें सत्यत्वहि सिद्ध होतें. कारण

परिच्छिन्न पदार्थालाच असत्यत्व असतें. असो; याप्रमाणें पुढील सृष्टिवाक्याचें तात्पर्य सांगून भाष्यकार त्या वाक्याच्या पदांचें व्याख्यान करितात––)

श्रुतिः—**तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी। पृथिव्या ओषधयः। ओषधीभ्योऽन्नम्। अन्नात्पुरुषः। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः।**

अर्थ—त्या या आत्म्यापासून आकाश उत्पन्न झालें. आकाशापासून वायु, वायूपासून अग्नि, अग्नीपासून आप, आपापासून पृथिवी, पृथिवीमध्यें ओषधि, ओषधींपासून अन्न, अन्नापासून पुरुष, तोच हा पुरुष अन्नरसमय आहे.

भाष्यं—तस्मादिति मूलवाक्यसूत्रितं ब्रह्म परामृश्यते। एतस्मादितिमन्त्रवाक्येनानन्तरं यथालक्षितम्। यद्ब्रह्माऽऽदौ ब्राह्मणवाक्येन सूत्रितं यच्च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यनन्तरमेव लक्षितं तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मन आत्मशब्दवाच्यात्। आत्मा हि तत्सर्वस्य तत्सत्यं स आत्मेति श्रुत्यन्तरादतो ब्रह्माऽऽत्मा। तस्मादेतस्माद्ब्रह्मण आत्मस्वरूपादाकाशः संभूतः समुत्पन्नः॥

भाष्यार्थ—'तस्मात्' या पदांतील 'तत्' या शब्दानें मूल वाक्यानें सूत्रित केलेल्या ब्रह्माचा परामर्श केला जातो व मंत्रवाक्यानें त्यानंतर जसें लक्षण सांगितलें आहे तशा ब्रह्माचा 'एतस्मात्' या वाक्यांतील 'एतत्' या शब्दानें परामर्श केला आहे. यास्तव जें ब्रह्म आरंभीं ब्राह्मणवाक्यानें सूत्रित केलें आहे व जें ब्रह्म त्यानंतर लागलेंच 'सत्यं ज्ञानं अनन्तं,' अशा रीतीनें लक्षित केलें आहे त्या ब्रह्मापासून–आत्मशब्दवाच्य ब्रह्मापासून, कारण ब्रह्म सर्वांचा आत्मा आहे. कारण 'तें सत्च सत्य आहे. तो आत्मा आहे,'–छां. भा.६.८. सु. उ.पृ. ४३३.–अशी दुसरी श्रुति आहे. त्यामुळें ब्रह्म आत्मा आहे. त्या ह्या आत्मस्वरूप ब्रह्मापासून आकाश उत्पन्न झालें.

भाष्यं—आकाशो नाम शब्दगुणोऽवकाशकरो मूर्तद्रव्याणाम्। तस्मादाकाशात्स्वेन स्पर्शगुणेन पूर्वेण च कारणगुणेन शब्देन द्विगुणो वायुः संभूत इत्यनुवर्तते। वायोश्च स्वेन रूपगुणेन पूर्वाभ्यां च त्रिगुणोऽग्निः संभूतः। अग्नेः स्वेन रसगुणेन पूर्वैश्च त्रिभिश्चतुर्गुणा आपः संभूताः। अद्भ्यः स्वेन गन्धगुणेन पूर्वैश्चतुर्भिः पञ्चगुणा पृथिवी संभूता। पृथिव्या ओषधयः। ओषधीभ्योऽन्नम्। अन्नाद्रेतोरूपेण परिणतात्पुरुषः शिरःपाण्याद्याकृतिमान्॥

भाष्यार्थ—आकाश म्हणजे शब्द हा ज्याचा गुण आहे व जो मूर्त द्रव्यांना अवकाश देतो तो पदार्थ. त्या आकाशापासून स्वतःच्या स्पर्शगुणानें व पूर्वीच्या शब्द या कारणगुणानें द्विगुण वायु उत्पन्न झाला. (पहिल्या पर्यायांतील 'संभूतः' या पदाची

सर्वत्र अनुवृत्ति करावी.) वायूपासून स्वतःच्या रूपगुणानें व पूर्वींच्या दोन गुणांनीं युक्त असा त्रिगुण अग्नि झाला. अग्नीपासून स्वतःच्या रसगुणानें व पूर्वींच्या तीन गुणांनीं युक्त असें चतुर्गुण आप झालें. आपापासून स्वतःच्या गंधगुणानें व पूर्वींच्या चार गुणांनीं युक्त अशी पंचगुणा पृथिवी झाली. पृथिवीपासून ओषधी झाल्या. ओषधींपासून अन्न, वीर्याच्या रूपानें परिणत झालेल्या अन्नापासून मस्तक, हात, पाय इत्यादि आकृतीनें युक्त असलेला पुरुष झाला.

भाष्यं—स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयोऽन्नरसविकारः। पुरुषाकृतिभावितं हि सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतं रेतो बीजं तस्माद्यो जायते सोऽपि तथा पुरुषाकृतिरेव स्यात्। सर्वजातिषु जायमानानां जनकाकृतिनियमदर्शनात्॥

भाष्यार्थ—तो हा प्रसिद्ध पुरुष अन्नरसमय–अन्नरसाचा विकार आहे. पुरुषाच्या आकृतीनें भावित–वासित व सर्व अंगांपासून उत्पन्न झालेलें तेज असें जें रेत तेंच बीज आहे, हें प्रसिद्ध आहे. त्यापासून जो होतो तोहि तसा पुरुषाच्या आकाराचाच होतो. कारण सर्व जातींमध्यें उत्पन्न होणाऱ्या देहांची नियमानें जनकाकृतिच असते, असा अनुभव आहे. म्ह० बीजद पिता ज्या जातीचा असतो त्याच जातीचें अपत्य होतें, असें दिसतें. (पुरुष म्ह० शरीर, हें अन्त्य कार्य आहे. पण तेथपर्यंत सर्व कार्यांचें उपादान कारण मायाविशिष्ट ब्रह्मच आहे. यास्तव आकाशभावास प्राप्त झालेल्या परमात्म्यापासूनच वायु झाला. म्हणूनच आकाशाच्या गुणाची वायूमध्यें, वायूच्या गुणांची तेजामध्यें इत्यादि उत्तरत्र अनुवृत्ति होते. आतां 'सर्वच शरीरें अन्नापासून होत असतांना अन्नापासून पुरुष होतो,' असें म्हणून मनुष्यशरीराचेंच ग्रहण कां केलें आहे,' असें कोणी विचारील म्हणून 'सर्वेषां०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—सर्वेषामप्यन्नरसविकारत्वे ब्रह्मवंश्यत्वे चाविशिष्टे कस्मात्पुरुष एव गृह्यते। प्राधान्यात्। किं पुनः प्राधान्यम्। कर्मज्ञानाधिकारः। पुरुष एव हि शक्तत्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वाच्चार्थी विद्वान्समर्थः कर्मज्ञानयोरधिक्रियते—' पुरुषे त्वेवाऽऽविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीप्सतीत्येवं संपन्नः। अथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानम्।" इत्यादिश्रुत्यन्तरदर्शनात्॥

भाष्यार्थ—सृष्टींतील सर्वहि आकारांना अन्नरसविकारत्व असतांना (म्ह० सर्व पदार्थ अन्नरसाचेच विकार असतांना) व सर्वांचें ब्रह्मवंश्यत्व (ब्रह्माच्या वंशांत उत्पन्न होणें, हें सर्वांमध्यें) एकसारखेंच असतांना वरील श्रुतिवचनांत 'अन्नात्पुरुषः' असें म्हणून पुरुषाचेंच ग्रहण कां केलें आहे? (म्हणून म्हणाल तर सांगतों—)—कारण पुरुषाला

प्राधान्य आहे. त्याचें प्राधान्य तें कोणतें? (म्हणून विचाराल तर तेंहि सांगतें–)=कर्म व ज्ञान यांचा अधिकार हेंच प्राधान्य आहे. कारण पुरुषच समर्थ असल्यामुळें (म्ह० तो विधि व निषेध यांचा विवेक करण्याच्या सामर्थ्यानें युक्त असल्यामुळें) व त्याला स्वर्गादि-उत्कर्षांची इच्छा असल्यामुळें व त्याचा पर्युदास केलेला नसल्यामुळें (म्ह० त्यानें कर्म व ज्ञान संपादन करूं नये, असा निषेध केलेला नसल्यामुळें) अर्थी, विद्वान् व समर्थ पुरुषच ज्ञान व कर्म यांचा अधिकारी आहे. [याविषयीं ऐतरेयक श्रुतीची संमति दाखवितात–]=" ब्राह्मण्यादि जातीनें युक्त असलेल्या मनुष्यादि उच्च प्रतीच्या देहांतच आत्मा अतिशय प्रकट झालेला आहे. कारण तो अतिशय–प्रकृष्ट ज्ञानानें अत्यंत संपन्न असतो. त्यामुळें आदल्या दिवशीं त्याला ज्या वस्तूचें ज्ञान झालेलें असतें तिचें स्मरण करून'मला हें माहीत आहे,'असें तो लोकांपुढें सांगू शकतो. त्याचप्रमाणें पूर्वदिवशीं जी वस्तु चांगल्या रीतीनें जाणलेली असते तिलाच आज स्मरून, तिला पाहूं शकतो. तसेंच त्याला उद्यां आपणाला काय करणें उचित आहे तें आज कळतें. त्याचप्रमाणें त्याला स्वर्गासारख्या उत्तम व नरकासारख्या अधम लोकांचें ज्ञान शास्त्रावरून होतें. तसेंच तो ज्ञान-कर्मरूप नश्वर साधनानें अविनश्वर मुक्तिपदाची इच्छा करतो. अशा रीतीनें मनुष्य अत्यंत विवेकसंपन्न असतो. पण मनुष्येतर पशूंना खाण्याची इच्छा व पाणी पिण्याची इच्छा यांना अनुलक्षूनच ज्ञान होत असतें. " इत्यादि अर्थाची दुसरी श्रुति आढळते. [कोशपंचकाच्या उपन्यासाचें तात्पर्य "स हि०" इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—स हि पुरुष इह विद्ययाऽन्तरतमं ब्रह्म संक्रामयितुमिष्टस्तस्य च बाह्याकारविशेषेष्वनात्मस्वात्मभाविता बुद्धिरनालम्ब्य विशेषं कंचित्सहसाऽन्तरतमप्रत्यगात्मविषया निरालम्बना च कर्तुमशक्येति दृष्टशरीरात्मसामान्यकल्पनया शाखाचन्द्रनिदर्शनवदन्तः प्रवेशयन्नाह—

भाष्यार्थ—तोच पुरुष येथें या [ब्रह्मवल्लीमध्यें] विद्येच्या योगानें सर्व कोशांच्या अगदीं आंत असलेल्या ब्रह्माला नेऊन पोंचवावयास इष्ट आहे (म्ह० त्यालाच सर्वान्तर ब्रह्म करण्याची इच्छा आहे.) आणि त्याची अनात्मभूत बाह्य विशेष आकारांमध्यें आत्मदृष्टीनें भावित झालेली बुद्धि (म्ह० अनात्म्यांतील आत्मबुद्धि) कोणत्या तरी एखाद्या विशेषाचा आश्रय न करितां एकाएकीं अगदीं सर्वांच्या आंत असलेला जो प्रत्यगात्मा तद्विषय (म्ह० तो आत्माच जिचा विषय आहे अशी) व निराधार करतां येत नाहीं. यास्तव शाखाचन्द्रदृष्टान्ताप्रमाणें दृष्ट जें शरीर तोच आत्मा या सामान्य–साधारण–कल्पनेनें त्याचा आंत प्रवेश करवीत वेद म्हणतो–

श्रुतिः—तस्येदमेव शिरः। अयं दक्षिणः पक्षः। अयमुत्तरः पक्षः। अयमात्मा। इदं पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति ब्रह्मवल्ल्यध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अर्थ—त्याचें प्रसिद्ध शिर हेंच शिर आहे. दक्षिणबाहु हाच उजवा पंख आहे, डावा हात हाच डावा पंख आहे. शरीरमध्यभाग हाच आत्मा आहे. खालचा भाग हेंच पुच्छ प्रतिष्ठा आहे. त्याअर्थी हा श्लोक आहे. ॥ १ ॥

भाष्यं—तस्येदमेव शिरः। तस्यास्य पुरुषस्यान्नरसमयस्येदमेव शिरः प्रसिद्धम्। प्राणमयादिष्वशिरसां शिरस्त्वदर्शनादिहापि तत्प्रसङ्गो मा भूदितीदमेव शिर इत्युच्यते। एवं पक्षादिषु योजना। अयं दक्षिणो बाहुः पूर्वाभिमुखस्य दक्षिणः पक्षः। अयं सव्यो बाहुरुत्तरः पक्षः। अयं मध्यमो देहभाग आत्माङ्गानाम्। "मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मा" इति श्रुतेः॥

भाष्यार्थ—'तस्य इदं एव शिरः'—त्या ह्या अन्नरसमय पुरुषाचें हें प्रसिद्ध शिर, हेंच शिर आहे. प्राणमयादि पुढील कोशांत वस्तुतः शिर नसलेल्याहि वस्तूंना शिर म्हटलेलें आहे, असें दिसतें. येथेंहि तसाच प्रसंग न यावा म्हणून 'इदं एव शिरः' म्ह० त्याचें प्रत्यक्ष असलेलें हेंच शिर आहे, असें म्हटलें आहे. पक्षादि पुढील अवयवामध्येंहि अशीच योजना करावी. 'अयं दक्षिणः पक्षः'—पूर्वाभिमुख पुरुषाचा हा जो दक्षिण बाहु [दक्षिण दिशेकडील बाहु] तोच त्याचा दक्षिण पक्ष (पंख) आहे. 'अयं उत्तरः०'—हा डावा बाहूच उत्तर पक्ष आहे. 'अयं आत्मा'—हा मधील देहभाग अंगांचा आत्मा आहे. 'या अंगांचा मध्य हाच आत्मा आहे' अशी श्रुति आहे.

भाष्यं—इदमिति नाभेरधस्ताद्यदङ्गं तत्पुच्छं प्रतिष्ठा। प्रतितिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा पुच्छमिव पुच्छमधोलम्बनसामान्याद्यथा गोः पुच्छम्। एतत्प्रकृत्योत्तरेषां प्राणमयादीनां रूपकत्वसिद्धिः। मूषानिषिक्तद्रुतताम्रप्रतिमावत्। तदप्येष श्लोको भवति। तत्तस्मिन्नेवार्थे ब्राह्मणोक्तेऽन्नमयात्मप्रकाशक एष श्लोको मन्त्रो भवति॥ इति श्रीशांकरभाष्ये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—'इदं पुच्छं प्रतिष्ठा'—हें म्ह० नाभीच्या खालीं जें अंग आहे तें पुच्छ प्रतिष्ठा आहे. जिच्या योगानें शरीर प्रतिष्ठित होतें, ती प्रतिष्ठा. खालीं लोंबणें, या समान धर्मामुळें जसें गायीचें पुच्छ त्याप्रमाणें तें पुच्छासारखें आहे. या अन्नमयापासून आरंभ करून पुढील प्राणमयादिकांच्या रूपकत्वाची सिद्धि होते. मुशींत ओतलेल्या तांब्याच्या पातळ रसाची प्रतिमा जशी होते त्याप्रमाणें (अन्नमयादिकांच्या आकाराच्या अनुरोधानें प्राणमयादिकांच्या शिर, दक्षिणोत्तर पक्ष, आत्मा व पुच्छ यांच्या रूपकाची सिद्धि

होते.) 'तदप्येष श्लोकः भवति'—त्याच ब्राह्मणोक्त अर्थी हा अन्नमय आत्म्याचा प्रकाशक श्लोक म्ह० मंत्र आहे. (इतिब्रह्मवल्ल्यध्याये प्रथमोऽनुवाकः)

श्रुतिः—अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते। याः काश्च पृथिवीꣳश्रिताः। अथो अन्नेनैव जीवन्ति। अथैनदपियन्त्यन्ततः। अन्नꣳहि भूतानां ज्येष्ठम्। तस्मात्सर्वौषधमुच्यते ॥

अर्थ—रस-रक्तादि भावानें परिणत झालेल्या अन्नापासून स्थावर-जंगम प्रजा उत्पन्न होतात. ज्या कांहीं प्रजा पृथिवीचा आश्रय करून राहिल्या आहेत त्या प्रजा उत्पन्न होतात. नंतर अन्नानेंच त्या जिवंत राहतात. शेवटीं अन्नांतच लीन होतात. कारण अन्नच प्राण्यांचें ज्येष्ठ आहे. म्हणून अन्न सर्वौषध म्हटलें जातें.

भाष्यं—अन्नाद्रसादिभावपरिणतात्। वा इति स्मरणार्थः। प्रजाः स्थावरजङ्गमाः प्रजायन्ते। याः काश्चाविशिष्टाः पृथिवीं श्रिताः पृथिवीमाश्रितास्ताः सर्वा अन्नादेव प्रजायन्ते। अथो अपि जाता अन्नेनैव जीवन्ति प्राणान्धारयन्ति वर्धन्त इत्यर्थः। अथाप्येनदन्नमपियन्त्यपिगच्छन्ति ॥

भाष्यार्थ—रस-रक्तादि भावानें परिणत झालेल्या अन्नापासून, 'अन्नात् वै' येथील 'वै' हा निपात स्मरणार्थ आहे. (त्याच्या योगानें इतरत्र सांगितलेल्या अन्नाच्या परिणामाचें स्मरण होतें.) स्थावर-जंगमरूप प्रजा उत्पन्न होतात. सामान्यतः ज्या कांहीं प्रजा पृथिवीचा आश्रय करून राहिलेल्या आहेत त्या सर्व अन्नापासूनच उत्पन्न होतात. तशाच अन्नापासून झालेल्या त्या अन्नानेंच जिवंत रहातात; प्राणांना धारण करितात; वाढतात; असा याचा अर्थ. तशाच त्या या अन्नांत लीन होतात.

भाष्यं—अपिशब्दः प्रतिशब्दार्थे। अन्नं प्रति प्रलीयन्त इत्यर्थः। अन्ततोऽन्ते जीवनलक्षणाया वृद्धेः परिसमाप्तौ। कस्मात्। अन्नं हि यस्माद्भूतानां प्राणिनां ज्येष्ठं प्रथमजम्। अन्नमयादीनां हीतरेषां भूतानां कारणमन्नमतोऽन्नप्रभवा अन्नजीवना अन्नप्रलयाश्च सर्वाः प्रजाः। यस्माच्चैवं तस्मात्सर्वौषधं सर्वप्राणिनां देहदाहप्रशमनमन्नमुच्यते ॥

भाष्यार्थ—'अपि-यन्ति' येथील 'अपि-'शब्द 'प्रति' या शब्दाच्या अर्थी आहे. त्यामुळें त्या प्रजा अन्नांत प्रलीन होतात; असा त्याचा अर्थ. (पण त्या केव्हां प्रलीन होतात तर)='अन्ततः'–म्ह० शेवटीं. जीवनलक्षणवृद्धीची परिसमाप्ति झाली असतां. कारण कीं, अन्नच प्राण्यांचें ज्येष्ठ, त्यांच्या पूर्वी उत्पन्न झालेलें आहे. अन्न अन्नमयादि इतर भूतांचें (भौतिक कार्यांचें) कारण आहे; त्यामुळें सर्व प्रजा अन्नापासून उत्पन्न होणाऱ्या, अन्नाच्या योगानें जिवंत राहणाऱ्या व अन्नामध्यें प्रलीन होणाऱ्या आहेत;

आणि ज्याअर्थी असें आहे त्याअर्थी अन्न सर्वौषध आहे, म्ह०सर्व प्राण्यांच्या देहांतील जाठराग्नीच्या दाहाचें प्रशमन करणारें आहे, असें म्हटलें जातें.

श्रुतिः—सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासते । अन्नꣳहि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते । अद्यतेऽत्ति च भूतानि । तस्मादन्नं तदुच्यत इति ॥

अर्थ—अन्न ब्रह्म आहे, अशी जे उपासना करितात ते सर्व अन्नजाताला प्राप्त होतात. अन्न भूतांतील ज्येष्ठ आहे. म्हणून सर्वौषध म्हटलें जातें. अन्नापासून भूतें उत्पन्न होतात. उत्पन्न झालेलीं तीं अन्नानें वाढतात. अन्न भूतांकडून खाल्लें जातें व तें भूतांना खातें. म्हणून त्याला अन्न म्हटलें जातें.

भाष्यं—अन्नब्रह्मविदः फलमुच्यते । सर्वं वै ते समस्तमन्नजातमाप्नुवन्ति । के । येऽन्नं ब्रह्म यथोक्तमुपासते । कथमन्नजोऽन्नात्माऽन्नप्रलयोऽहं तस्मादन्नं ब्रह्मेति । कुतः पुनः सर्वान्नप्राप्तिफलमन्नात्मोपासनमित्युच्यते । अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । भूतेभ्यः पूर्वं निष्पन्नत्वाज्ज्येष्ठं हि यस्मात्तस्मात्सर्वौषधमुच्यते । तस्मादुपपन्ना सर्वान्नात्मोपासकस्य सर्वान्नप्राप्तिः ॥

भाष्यार्थ—अन्न ब्रह्म आहे, अशी उपासना करणाराला कोणतें फल मिळतें तें सांगतात. 'सर्वं वै०'—ते त्या समस्त अन्न-जाताला प्राप्त होतात. कोण? 'ये अन्नं०'—जे अन्न वर सांगितलेल्या प्रकारचें ब्रह्म आहे, अशी उपासना करितात ते. कशी उपासना करितात; 'मी अन्नापासून झालेला, अन्नरूप व अन्नांत प्रलय पावणारा आहें. त्यामुळें अन्न ब्रह्म आहे,' अशी उपासना करितात. पण 'अन्नच आत्मा—ब्रह्म आहे, अशी उपासना सर्वान्नप्राप्ति हें फल देणारी आहे, असें कां म्हटलें आहे?' (म्हणून विचाराल तर सांगतों) 'अन्नं हि०' —कारण अन्न भूतांचें ज्येष्ठ (कारण) आहे. भूतांच्या पूर्वीं निष्पन्न झालेलें असल्यामुळें ज्याअर्थीं अन्न ज्येष्ठ आहे त्याअर्थीं त्याला सर्वौषध म्हटलें जातें. त्यामुळें सर्वान्नच आत्मा आहे, अशी उपासना करणाराला सर्वान्नप्राप्ति होणें उपपन्न आहे.

भाष्यं—अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्त इत्युपसंहारार्थं पुनर्वचनम् । इदानीमन्ननिर्वचनमुच्यते । अद्यते भुज्यते चैव यद्भूतैरन्नमत्ति च भूतानि स्वयं तस्माद्भूतैर्भुज्यमानत्वाद्भूतभोक्तृत्वाच्चान्नं तदुच्यते । इतिशब्दः प्रथमकोशपरिसमाप्त्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—अन्नापासून भूतें उत्पन्न होतात. उत्पन्न झालेलीं तीं अन्नानें वाढतात. हें उपसंहारासाठीं पुनर्वचन आहे. आतां अन्नाचें निर्वचन—व्युत्पत्ति सांगतात—'अद्यते'—जें भूतांकडून खाल्लें जातें तें अन्न; त्याचप्रमाणें 'अत्ति च०'—तें अन्न स्वतः भूतांना खातें. यास्तव

भूतांकडून खाल्लें जात असल्यामुळें व भूतांना खाणारें असल्यामुळें त्याला अन्न असें ह्मटलें जातें. श्रुतींतील शेवटचा इतिशब्द प्रथम कोशाच्या परिसमाप्तीकरितां आहे.

भाष्यं— अन्नमयादिभ्य आनन्दमयान्तेभ्य आत्मभ्योऽभ्यन्तरतमं ब्रह्म विद्यया प्रत्यगात्मत्वेन दिदर्शयिषु शास्त्रमविद्याकृतपञ्चकोशापनयनेनानेकतुष-कोद्रववितुषीकरणेनेव तदन्तर्गततण्डुलान्प्रस्तौति तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमया-दित्यादि ॥

भाष्यार्थ— ज्याच्यावर अनेक वेष्टनें—सालें आहेत अशा भाताला कुटून जसें तुषरहित करितात व त्यांतील तांदुळ बाहेर काढतात त्याप्रमाणें अविद्याकृत पंचकोशांचें अपनयन करून अन्नमयादिकांपासून आनंदमयापर्यंत जे कल्पित आत्मे आहेत त्यांच्या अतिशय आंत असलेलें ब्रह्म विद्येच्या योगानें प्रत्यगात्मरूपानें दाखविण्याची इच्छा करणारें शास्त्र (ह्म० सर्वान्तर ब्रह्मच प्रत्यगात्मा आहे, असें विद्येच्या योगानें दाखविण्याची इच्छा करणारें शास्त्र) ' तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् ' इत्यादि सांगावयास आरंभ करितें.

श्रुतिः— तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । तेनैष पूर्णः ।

अर्थ— त्या या पूर्वोक्त अन्नरसमय पिंडाहून निराळा त्यांत असणारा मिथ्याकल्पित अन्तर आत्मा प्राणमय आहे. त्याच्या योगानें हा अन्नमय पूर्ण आहे.

भाष्यं— तस्मादेतस्माद्यथोक्तादन्नरसमयात्पिण्डादन्यो व्यतिरिक्तोऽन्तरोऽभ्यन्तर आत्मा पिण्डवदेव मिथ्यापरिकल्पित आत्मत्वेन प्राणमयः प्राणो वायुस्तन्मयस्तत्प्रायः । तेन प्राणमयेनान्नरसमय आत्मैष पूर्णो वायुनेव दृतिः ॥

भाष्यार्थ— 'तस्मात्०'—त्या या पूर्वोक्त अन्नरसमय पिंडाहून निराळा, त्यांत असणारा व या स्थूल पिंडाप्रमाणेंच आत्मत्वानें मिथ्या कल्पिलेला अन्तर आत्मा प्राणमय आहे. प्राण ह्म० वायु. तन्मय ह्म० तत्प्राय (ह्म० ज्यांत वायूचें बाहुल्य आहे, असा.) त्या प्राणमय आत्म्याच्या योगानें हा अन्नमय आत्मा पूर्ण आहे. ह्म० वायूच्या योगानें जशी चामड्याची पिशवी—भाता पूर्ण—भरलेली असते (तसा स्थूल पिंड प्राणमयानें पूर्ण आहे.)

श्रुतिः— स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः । तस्य प्राण एव शिरः । व्यानो दक्षिणः पक्षः । अपान उत्तरः पक्षः । आकाश आत्मा । पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥२॥

अर्थ— तो हा प्राणमय पुरुषाकारच आहे. अन्नरसमय पुरुषाकारतेच्या अनुसार हा प्राणमय पुरुषाकार आहे. प्राणमयाचें प्राण हेंच शिर, व्यान दक्षिण पंख, अपान

उत्तर पंख, समानाख्य आकाश हा आत्मा आहे. पृथिवी पुच्छ प्रतिष्ठा आहे. त्या अर्थी हा श्लोक आहे. २.

भाष्यं— स वा एष प्राणमय आत्मा पुरुषविध एव पुरुषाकार एव। शिरःपक्षादिभिः किं स्वत एव, नेत्याह। प्रसिद्धं तावदन्नरसमयस्याऽऽत्मनः पुरुषविधत्वम्। तस्यान्नरसमयस्य पुरुषविधतां पुरुषाकारतां। अन्वयं प्राणमयः पुरुषविधो मूषानिषिक्तप्रतिमावन्न स्वत एव। एवं पूर्वस्य पूर्वस्य पुरुषविधतामनूत्तरोत्तरः पुरुषविधो भवति पूर्वः पूर्वश्चोत्तरोत्तरेण पूर्णः॥

भाष्यार्थ—तो हा प्रसिद्ध प्राणमय आत्मा पुरुषविधच म्ह० पुरुषाकारकच आहे. म्ह० तो शिर, पक्ष इत्यादि अवयवांनीं स्वतःच युक्त आहे कीं काय? 'नाहीं,' असें श्रुति सांगते. अन्नरसमय आत्म्याचें पुरुषविधत्व तर प्रसिद्ध आहे. त्या अन्नरसमय पुरुषविधतेच्या—पुरुषाकारतेच्या अनुसार हा प्राणमय पुरुषाकार झाला आहे. मुशींत ओतलेल्या रसाची जशी प्रतिमा होते (त्याप्रमाणें तो पुरुषाकार झाला आहे) स्वतः नव्हे. अशा रीतीनें पूर्व पूर्व कोशाच्या पुरुषाकाराच्या अनुसार पुढचा पुढचा कोश पुरुषाकार होतो व पूर्व पूर्व कोश पुढच्या पुढच्या कोशानें पूर्ण आहे.

भाष्यं—कथं पुनः पुरुषविधताऽस्येत्युच्यते। तस्य प्राणमयस्य प्राण एव शिरः प्राणमयस्य वायुविकारस्य प्राणो मुखनासिकानिःसरणो वृत्तिविशेषः शिर एव परिकल्प्यते वचनात्। सर्वत्र वचनादेव पक्षादिकल्पना। व्यानो व्यानवृत्तिर्दक्षिणः पक्षः। अपान उत्तर पक्षः। आकाश आत्मा य आकाशस्थो वृत्तिविशेषः समानाख्यः स आत्मेवाऽऽत्मा। प्राणवृत्त्यधिकारात्। मध्यस्थत्वादितराः पर्यन्ता वृत्तीरपेक्ष्याऽऽत्मा। "मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मा" इतिश्रुतिप्रासिद्धं मध्यमस्थस्याऽऽत्मत्वम्॥

भाष्यार्थ—पण याला पुरुषाकारता कशी आहे, म्हणून विचाराल तर सांगतों—'तस्य प्राणः०'—त्या प्राणमय कोशाचें प्राण हेंच शिर आहे. प्राणमय म्ह० वायूचा विकार असा जो कोश त्याची मुख व नासिका यांतून बाहेर पडणारी प्राण या नांवाची एक विशेष वृत्ति, हेंच शिर आहे, अशी या श्रुतिवचनावरून कल्पना केली जाते. केवल येथेंच नव्हे तर पुढच्या सर्व कोशांमध्येंहि श्रुतिवचनावरूनच पक्षादिकांची कल्पना केली जाते. 'व्यानः०'—म्हणजे वायूची व्यानवृत्ति. हा प्राणमयाचा दक्षिण पक्ष आहे. अपान उत्तर पक्ष आहे. आकाश हा त्याचा आत्मा आहे. म्ह० समान या नांवाची जी एक प्रकारची आकाशस्थ वृत्ति ती जणुंकाय त्या प्राणमय कोशाच्या आत्म्यासारखीच आहे. कारण प्राणवृत्तीचें हें प्रकरण आहे. (त्यामुळें श्रुतींतील आकाशशब्दानें आकाशस्थ समान-

संज्ञक वृत्ति घ्यावी.) त्याचप्रमाणें समान ही वृत्ति इतर आसपासच्या वृत्तींच्या अपक्षेनें मध्यवर्ती आहे. त्यामुळें ती त्यांचा आत्मा आहे. मध्य प्रदेशीं असलेल्या अंगाचें आत्मत्व 'या अंगांचा मध्य हाच आत्मा आहे' या श्रुतीवरून प्रसिद्ध आहे.

भाष्यं—पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । पृथिवीति पृथिवीदेवताऽऽध्यात्मिकस्य प्राणस्य धारयित्री स्थितिहेतुत्वात् । " सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्य " इति हि श्रुत्यन्तरम् । अन्यथोदानवृत्त्योर्ध्वगमनं गुरुत्वाच्च पतनं वा स्याच्छरीरस्य तस्मात्पृथिवीदेवता पुच्छं प्रतिष्ठा प्राणमयस्याऽऽत्मनः । तत्तास्मिन्नेवार्थे प्राणमयात्मविषय एष श्लोको भवति ॥ इति शांकरभाष्ये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—पृथिवी प्राणमयाचें पुच्छ व प्रतिष्ठा आहे. पृथिवी या शब्दानें पृथिवीदेवता घ्यावी. ती आध्यात्मिक म्ह० शरीरांतील प्राणाचें धारण करणारी आहे. कारण ती त्याच्या स्थितीचें निमित्त आहे. 'ती पृथिवीदेवताच या पुरुषाच्या अपानवृत्तीचें आकर्षण करून, तिला आपल्या अधीन करून घेऊन (शरीरावर अनुग्रह करीत राहते. कारण तिनें जर त्याच्यावर तसा अनुग्रह केला नसता तर शरीर जडपणामुळें पडलें असतें किंवा पोकळींत कोणीकडे तरी गेलें असतें)' अशी दुसरी श्रुति—सु.उ.पृ.१०८पहा— आहे. कारण ती देवता जर प्राणाचें धारण करीत नसती तर उदानवृत्तीमुळें शरीराचें ऊर्ध्वगमन झालें असतें किंवा गुरुत्वामुळें तें पडलें असतें. तस्मात् पृथिवीदेवता प्राणमय आत्म्याचें पुच्छ—प्रतिष्ठा आहे. त्याचअर्थी म्ह० या प्राणमय आत्म्याविषयीं हा पुढील श्लोक आहे. [इति ब्रह्मवल्ल्यध्याये द्वितीयोऽनुवाकः ।] २

श्रुतिः—प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । मनुष्याः पशवश्च ये । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यते । सर्वमेव त आयुर्यन्ति । ये प्राणं ब्रह्मोपासते । प्राणो हि भूतानामायुः । तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य ॥

अर्थ—अग्न्यादिक देव या प्राणाच्या अनुसार प्राणन कर्म करितात. जे मनुष्य व पशु तेहि प्राणन कर्मानेंच चेष्टायुक्त होतात. प्राणच भूतांचें जीवन आहे. म्हणून त्याला सर्वायुष म्हणतात. जे प्राणाची ब्रह्मदृष्ट्या उपासना करितात ते या लोकीं पूर्ण आयुष्याला प्राप्त होतात. प्राणच सर्व भूतांचें आयुष्य आहे. म्हणून त्याला 'सर्वायुषं' म्हटलें जातें. पूर्व अन्नमयाचा हाच शारीर आत्मा आहे. हा कोण? जो हा प्राण.

भाष्यं—प्राणं देवा अनु प्राणन्ति । देवा अग्न्यादयः प्राणं वाय्वात्मानं प्राणनशक्तिमन्तमनु तदात्मभूताः सन्तः प्राणन्ति प्राणनकर्म कुर्वन्ति प्राणन-

क्रियया क्रियावन्तो भवन्ति । अध्यात्माधिकाराद्देवा इंद्रियाणि प्राणमनु प्राणन्ति मुख्यप्राणमनु चेष्टन्त इति वा ॥

भाष्यार्थ—'प्राणं०'—अग्न्यादिक देव वायुरूप प्राणनशक्तीनें युक्त असलेल्या प्राणाच्या अनुसार तद्रूप होत्साते प्राणन-कर्म करितात. प्राणन-क्रियेनें (प्रकृष्ट—अतिशय गति ह्म० बाहेर येणें ह्या क्रियेनें) क्रियावान् होतात. किंवा हें अध्यात्मप्रकरण असल्यामुळें 'देवाः' ह्म० इंद्रियें, प्राणाच्या अनुसार, मुख्य प्राणाच्या मागून चेष्टा करितात, असा अर्थ समजावा.

भाष्यं—तथा मनुष्याः पशवश्च ये ते प्राणनकर्मणैव चेष्टावन्तो भवन्ति । अतश्च नान्नमयेनैव परिच्छिन्नेनाऽऽत्मनाऽऽत्मवन्तः प्राणिनः । किं तर्हि तदन्तर्गतेन प्राणमयेनापि साधारणेनैव सर्वपिण्डव्यापिनाऽऽत्मवन्तो मनुष्यादयः । एवं मनोमयादिभिः पूर्वपूर्वव्यापिभिरुत्तरोत्तरैः सूक्ष्मैरानन्दमयान्तैराकाशादिभूतारब्धैरविद्याकृतैरात्मवन्तः सर्वे प्राणिनः ॥

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें जे मनुष्य व पशू ते प्राणनकर्मानेंच चेष्टायुक्त होतात. त्यामुळें केवल परिच्छिन्न अन्नमय आत्म्यानेंच प्राणी आत्मवान् नसतात, तर त्यांतील साधारण अशाच सर्व पिंडव्यापी प्राणमयानेंहि मनुष्यादिक आत्मवान् असतात. अशाच प्रकारें—पूर्वपूर्वव्यापी, उत्तरोत्तर सूक्ष्म व आकाशादि भूतांपासून ज्यांचा आरंभ झाला आहे अशा, अविद्याकृत मनोमयादि-आनंदमयान्त कोशांच्या योगानें सर्व प्राणी आत्मवान् झाले आहेत. [आपातदृष्ट्या पूर्वपूर्व कोशाचा उत्तरोत्तर कोशच आत्मा आहे, असें व्याख्यान केलें. पण तें असत्—बाधित होणारें आहे. कारण त्यामुळें आत्मशब्दाला अ-मुख्यार्थत्वप्रसंग येतो व प्रकृताचा परामर्श करणाऱ्या 'एतत्-'शब्दाचा बाध होतो. यास्तव सर्व कोशाध्यासाचा अधिष्ठानभूत चिदात्माच येथें आत्मशब्दानें विवक्षित आहे, असें तात्पर्य '**तथा स्वाभाविकेन**०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]

भाष्यं—तथा स्वाभाविकेनाऽऽप्याकाशादिकारणेन नित्येनाविकृतेन सर्वगतेन सत्यज्ञानानन्तलक्षणेन पञ्चकोशातिगेन सर्वात्मनाऽऽत्मवन्तः । स हि परमार्थत आत्मा सर्वेषामित्येतदप्यर्थादुक्तं भवति । प्राणं देवा अनु प्राणन्तीत्युक्तं तत्कस्मादित्याह । प्राणो हि यस्माद्भूतानां प्राणिनामायुर्जीवनम् । "यावद्ध्यस्मिञ्शरीरे प्राणो वसति तावदायुः"इति श्रुत्यन्तरात् । तस्मात्सर्वायुषम् । सर्वेषामायुः सर्वायुः सर्वायुरेव सर्वायुषमित्युच्यते । प्राणापगमे मरणप्रसिद्धेः । प्रसिद्धं हि लोके सर्वायुष्ट्वं प्राणस्य ॥

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें आकाशादिकांचें कारण, नित्य, अविकृत, सर्वगत, सत्य-ज्ञानानन्तलक्षण व पंचकोशातीत अशाहि स्वाभाविक सर्वात्म्याच्या योगानें सर्व आत्मवान्

झाले आहेत; परमार्थतः तोच सर्वांचा आत्मा आहे, हेंहि अर्थात् सांगितलें आहे, असें होतें. [अर्थात् म्ह० आत्मशब्दसामर्थ्यामुळें व कल्पित आत्म्याच्या अधिष्ठानत्वाची अनुपपत्ति असल्यामुळें असा भावार्थ.]=देव प्राणाच्या मागून प्राणनक्रिया करितात, असें वर सांगितलें, पण तें कोणत्या कारणानें, तें सांगतात—कारण प्राणच भूतांचें—प्राण्यांचें आयु म्ह० जीवन आहे. 'जोंवर या शरीरांत प्राण रहातो तोंवर आयुष्य असतें.' सु.उ.पृ.८६७. अशा अर्थाची दुसरी श्रुति आहे. त्यामुळें त्याला 'सर्वायुष' असें म्हणतात. सर्वांचें जो आयु तो सर्वायु. सर्वायूलाच येथें 'सर्वायुषं' असें म्हटलें आहे. कारण प्राण निघून गेले असतां मरण येतें, अशी प्रसिद्धि आहे. त्यामुळें व्यवहारांत प्राणाचें 'सर्वायुष्ट्व' प्रसिद्ध आहे.

भाष्यं—अतोऽस्माद्बाह्यादसाधारणादन्नमयादात्मनोऽपक्रम्यान्तः साधारणं प्राणमयमात्मानं ब्रह्मोपासते येऽहमस्मि प्राणः सर्वभूतानामात्माऽऽयुर्जीवनहेतुत्वादिति ते सर्वमेवाऽऽयुरस्मिँल्लोके यन्ति नापमृत्युना म्रियन्ते प्राक्प्राप्तादायुष इत्यर्थः । शतं वर्षाणीति तु युक्तं सर्वमायुरिति श्रुतिप्रसिद्धेः ।।

भाष्यार्थ—यास्तव या बाह्य असाधारण—व्यावृत्तरूप अन्नमय आत्म्यापासून अपक्रमण करून म्ह० त्याच्या ठिकाणची आत्मबुद्धि सोडून सर्वेंद्रियसाधारण प्राणमय आत्म्यालाच जे ब्रह्मदृष्टया उपासितात म्ह० मी तो प्राण—सर्व भूतांचा आत्मा—जीवनाचें कारण असल्यामुळें आयु आहें, अशा प्रकारें जे प्राणाची उपासना करितात ते या लोकीं सर्वच (पूर्ण) आयुष्याला प्राप्त होतात. प्राप्त आयुष्याच्या पूर्वी अपमृत्यूनें ते मरत नाहींत, असा याचा इत्यर्थ. (प्राणकृत अन्नभक्षणादिकांच्या योगानें सर्व इंद्रियांचें पोषण होत असल्याचें दिसतें. त्यामुळें प्राण साधारण—सर्वेंद्रियसाधारण आहे असा भावार्थ.)=येथें शंभर वर्षें, हेंच सर्व आयु आहे, असें समजणें युक्त आहे. कारण "शतायुर्वै पुरुषः" अशी श्रुतिप्रसिद्धि आहे.

भाष्यं—किं कारणं प्राणो हि भूतानामायुस्तस्मात्सर्वायुषमुच्यत इति । यो यद्‌गुणकं ब्रह्मोपास्ते स तद्‌गुणभाग्भवतीति विद्याफलप्राप्तेर्हेत्वर्थं पुनर्वचनं प्राणो हीत्यादि । तस्य पूर्वस्यान्नमयस्यैष एव शरीरेऽन्नमये भवः शारीर आत्मा । कः, य एष प्राणमयः ।।

भाष्यार्थ—प्राणाला सर्वायु समजण्याचें काय कारण? म्हणून विचाराल तर सांगतों—प्राणच सर्व भूतांचें आयुष्य आहे. म्हणून त्याला 'सर्वायुषं' असें म्हटलें आहे. जो ज्या गुणांनीं युक्त असलेल्या ब्रह्माची उपासना करितो तो त्या गुणाला पात्र होतो; असा प्रकार असल्यामुळें विद्याफलप्राप्तीच्या हेतूकरितां 'प्राणो हि भूतानां आयुः' हें पुनर्वचन

आहे. त्या पूर्व अन्नमयाचा शरीरांत–अन्नमयांत–होणारा शारीर आत्मा–चिद्धातु आहे. तो कोण, तर जो हा प्राणमय.

श्रुतिः—तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयात्। अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः। तेनैष पूर्णः। स वा एष पुरुषविध एव। तस्य पुरुषविधताम्। अन्वयं पुरुषविधः। तस्य यजुरेव शिरः। ऋग्दक्षिणः पक्षः। सामोत्तरः पक्षः। आदेश आत्मा। अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति॥ ३॥

अर्थ—त्या या प्रसिद्ध प्राणमयाहून दुसरा अन्तर आत्मा मनोमय आहे. त्यानें हा पूर्ण आहे, त्याच्या पुरुषाकारतेच्या अनुसार हा पुरुषाकार आहे. त्या मनोमयाचें 'यजु' हें शिर, ऋक् दक्षिण पक्ष, साम उत्तर पक्ष, कर्तव्योपदेश करणारें ब्राह्मण, हा आत्मा, अथर्वांगिरस पुच्छ प्रतिष्ठा आहे. त्या अर्थीहि हा श्लोक आहे. ३.

भाष्यं—तस्माद्वा एतस्मादित्युक्तार्थमन्यत्। अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः। मन इति संकल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं तन्मयो मनोमयो यथाऽन्नमयः। सोऽयं प्राणमयस्याऽऽभ्यन्तर आत्मा। तस्य यजुरेव शिरः। यजुरित्यनियताक्षरपादावसानो मन्त्रविशेषस्तज्जातीयवचनो यजुःशब्दस्तस्य शिरस्त्वं प्राधान्यात्। प्राधान्यं च यागादौ संनिपत्योपकारात्। यजुषा हि हविर्दीयते स्वाहाकारादिना। वाचनिकी वा शिरआदिकल्पना सर्वत्र॥

भाष्यार्थ—'तस्माद्वा एतस्मात्०' इत्यादि इतर पदांचा अर्थ वर सांगितला आहे. दुसरा अन्तर आत्मा मनोमय आहे. मन ह्मणजे संकल्पादिरूप अन्तःकरण; तन्मय म्ह० मनोमय. जसा अन्नमय त्याप्रमाणें. तो हा प्राणमयाचा अभ्यंतर आत्मा आहे. त्याचें यजु हेंच शिर आहे. ज्याच्या पादाची समाप्ति अनियत अक्षरांनीं होते, तशा प्रकारचा विशेष मंत्र हाच 'यजु' होय. त्याच्या जातीच्या शब्दसमूहाचा उल्लेख करणारा 'यजुः-' शब्द आहे. त्याला प्राधान्यामुळें शिरस्त्व आहे. यागादिकांमध्यें संनिपत्य उपकारामुळें त्याला प्राधान्य आहे. (अंगें दोन प्रकारचीं असतात. एक संनिपत्य उपकारक व दुसरीं आरात् उपकारक. त्यांतील जीं अंगें साक्षात् किंवा परंपरेनें प्रधान यागाचें शरीर निष्पन्न करून त्याच्या द्वारा अपूर्वाच्या उपयोगीं असतात तीं संनिपत्य उपकारक होत. यजुर्मंत्र यागशरीर निष्पन्न करणारे आहेत.)=कारण यजुर्मंत्रानेंच स्वाहाकारादिकांच्या योगानें हवी दिला जातो. अथवा या सर्व पर्यायांत शिर इत्यादिकांची कल्पना वाचनिक आहे. (वाचनिक म्ह० वचनप्रामाण्यामुळेंच; श्रुतीचें तसें वचन आहे, म्हणून. "अहोपण यजु म्ह० बाह्य यजुर्वेद–तो आन्तर मनोमयाचें शिर कसा असेल? अशी आशंका घेऊन 'मनसो हि०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात––)

भाष्यं—मनसो हि स्थानप्रयत्ननादस्वरवर्णपदवाक्यविषया तत्संकल्पात्मिका तद्भाविता वृत्तिः श्रोत्रादिकरणद्वारा यजुःसंकेतविशिष्टा यजुरित्युच्यते। एवमृगेवं साम च। एवं च मनोवृत्तित्वे मन्त्राणां वृत्तिरेवाऽऽवर्त्यत इति मानसो जप उपपद्यते। अन्यथाऽविषयत्वान्मन्त्रो नाऽऽवर्तयितुं शक्यो घटादिवदिति मानसो जपो नोपपद्यते। मन्त्रावृत्तिश्च चोद्यते बहुशः कर्मसु ॥

भाष्यार्थ—स्थान, प्रयत्न, नाद, स्वर, वर्ण, पद, वाक्य; एतद्विषयक; त्यांच्या संकल्पात्मक; त्यांनीं भावित झालेली, श्रोत्रादि इंद्रियांच्या द्वारा उत्पन्न होणारी व 'यजुः' या शब्दसंकेतानें युक्त असलेली अशी जी मनाची वृत्ति तिला 'यजुः' असें येथें म्हटलें जातें. अशीच या श्रुतिवचनांतील ऋग् ही वृत्ति व साम ही वृत्ति आहे. (म्ह० यजुःशब्द बाह्य शब्दराशीमध्यें जरी रूढ असला तरी श्रुतीविषयीं अति शंका घेणें युक्त नसल्यामुळें 'यजुः-'शब्दाच्या संकेताची विषयभूत, व संकल्परूप विशिष्ट मनोवृत्तिच येथें यजुःशब्दानें घ्यावी. आम्हीं यजुर्वेदाचें अध्ययन करावें, अशा अशा क्रमानें युक्त असलेल्या वर्णांचें यजुर्वेदरूपानें अध्ययन करावें, इत्यादि प्रकारचे संकल्प हेंच त्या वृत्तीचें रूप जाणावें. '**एवं च०**' या भाष्यानें श्रुत्यनुग्राहक युक्तीहि सांगतात—)=अशा रीतीनें मंत्रांना मनोवृत्तित्व आहे, असें जाणलें म्हणजे वृत्तीचीच आवृत्ति केली जाते, आणि त्यामुळें मानस जप उपपन्न होतो. नाहींतर (म्ह० मंत्र घटादिकांप्रमाणें बाह्य द्रव्यरूप आहे असें समजल्यास) मंत्र मनाचा विषयच होत नसल्यामुळें घटादिकांप्रमाणेंच त्याची आवृत्ति करतां येणार नाहीं; आणि त्यामुळें मानस जप उपपन्न होणार नाहीं. पण कर्मांमध्यें तर बहुत प्रकारें मंत्राची आवृत्ति करावयास सांगितलें आहे.

भाष्यं—अक्षरविषयस्मृत्यावृत्त्या मन्त्रावृत्तिः स्यादिति चेन्न। मुख्यार्थासंभवात्। "त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्" इति ऋगावृत्तिः श्रूयते। तत्रर्चोऽविषयत्वे तद्विषयस्मृत्यावृत्तौ च क्रियमाणायां त्रिः प्रथमामन्वाहेति ऋगावृत्तिर्मुख्योऽर्थश्चोदितः परित्यक्तः स्यात्। तस्मान्मनोवृत्त्युपाधिपरिच्छिन्नं मनोवृत्तिनिष्ठमात्मचैतन्यमनादिनिधनं यजुःशब्दवाच्यमात्मविज्ञानं मन्त्रा इति ॥

भाष्यार्थ—अक्षरविषयक स्मृतीच्या आवृत्तीनें मंत्राची आवृत्ति होते, म्हणून जर म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण तसें समजल्यास 'मंत्राची आवृत्ति करावी' या मुख्य अर्थाचा असंभव होतो. 'तीनदा प्रथम ऋचेची आवृत्ति करतो व तीन वेळां शेवटच्या ऋचेचें अन्वाख्यान करतो' अशा अर्थाच्या ब्राह्मणवाक्यांत ऋचेची आवृत्ति सांगितली आहे. (अध्वर्यु जेव्हां सामिधेनी समिधांचा होम करतो तेव्हां 'प्र वो वाजा

अभिद्रवः०' इत्यादि अठरा ऋचांचें सूक्त म्हटलें जातें. त्यांतील पहिल्या व शेवटच्या ऋचांची तीनदा आवृत्ति करावयास सांगितलें आहे.]—पण त्या ठिकाणीं बाह्य अक्षरात्मक ऋचा मनाच्या विषय होणाऱ्या नाहींत. म्हणून तद्विषयक स्मृतीची आवृत्ति जर करूं लागलें तर 'तीन वेळ पहिली ऋचा म्हणतो' इत्यादि प्रकारें ऋचेची आवृत्ति हा जो मुख्य अर्थ सांगितला आहे तो सोडल्यासारखें होईल. यास्तव मनोवृत्तिरूप उपाधीनें परिच्छिन्न, मनोवृत्तिनिष्ठ, अनादिनिधन, आत्मचैतन्य, यजुःशब्दवाच्य आत्मविज्ञान हेंच मंत्र आहेत. [मंत्रांना मनोवृत्तित्व असल्यामुळें त्यांची आवृत्ति उपपन्न होते, असें सांगितलें. आतां 'एवं च०' इत्यादि भाष्यानें त्यांना परंपरेनें चिदात्मत्वामुळें नित्यत्वहि उपपन्न होतें, असें सांगतात—]

भाष्यं—एवं च नित्यत्वोपपत्तिर्वेदानाम्। अन्यथा विषयत्वे रूपादिवदनित्यत्वं च स्यान्नैतद्युक्तम्। "सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति स मानसीन आत्मा" इति च श्रुतिर्नित्यात्मनैकत्वं ब्रुवत्यृगादीनां नित्यत्वे समञ्जसा स्यात्। "ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः" इति च मन्त्रवर्णः॥

भाष्यार्थ—अशा रीतीनेंच वेदांच्या नित्यत्वाची उपपत्ति लागते. कारण त्या वृत्तीला स्वप्रकाश चिदात्मत्व आहे, असें जर न मानलें तर रूपादिकांप्रमाणें वेदाला विषयत्व आहे, असें होऊन अनित्यत्व प्राप्त होईल. पण तें युक्त नव्हे. कारण 'सर्व वेद ज्यामध्यें एकरूप होतात ती साक्षिरूपानें मनांत असणारा आत्मा होय.' अशी ऋग्वेदादिकांचें नित्य आत्म्याशीं एकत्व आहे, असें सांगणारी श्रुति ऋग्वेदादिकांना नित्यत्व असलें तरच समंजस होईल. 'ज्यामध्यें सर्व देव असतात त्या अक्षर व आकाशकल्प परब्रह्मामध्यें विधिनिषेधरूप ऋचा तादात्म्यानें व्यवस्थित आहेत,' असें सांगणारा मंत्र आहे. असो.

भाष्यं—आदेशोऽत्र ब्राह्मणम्। अतिदेष्टव्यविशेषानतिदिशतीति। अथर्वाङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्रा ब्राह्मणं च शान्तिकपौष्टिकादिप्रतिष्ठाहेतुकर्मप्रधानत्वात्पुच्छं प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति मनोमयात्मप्रकाशकः पूर्ववत्॥ इति शांकरभाष्ये तृतीयोऽनुवाकः॥ ३॥

भाष्यार्थ—आदेश मनोमय कोशाचा आत्मा आहे. येथें आदेश म्ह० ब्राह्मण. हेंच कर्तव्य आहे, अशा रीतीनें कर्तव्याचे विशेष तो सांगतो—उपदेशितो ह्मणून तो आदेश होय. अथर्वाङ्गिरसानें पाहिलेले मंत्र व ब्राह्मण हेंच पुच्छ प्रतिष्ठा आहे. कारण तो भाग शान्तिकपौष्टिकादि प्रतिष्ठेला कारण होणारें जें कर्म तत्प्रधान आहे. 'तदप्येषः०'—पूर्वीप्रमाणेंच त्या अर्थीहि म्ह० मनोमय आत्म्याचा प्रकाशक, असा हा श्लोक आहे.

[इति ब्रह्मवल्ल्यध्याये तृतीयोऽनुवाकः] ३.

श्रुतिः— यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कदाचनेति । तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः ॥

अर्थ— ज्याच्यापासून वाणी मनासह त्याला प्राप्त न होतां निवृत्त होतात त्या मनोमय ब्रह्माच्या आनंदाला जाणणारा विद्वान् गर्भवासादि कोणत्याहि दुःखाला भीत नाहीं. त्या पूर्वे प्राणमयाचा हाच शारीर आत्मा आहे. तो कोण ? मनोमय. त्या या मनोमयापासून इत्यादि पुढील अर्थ स्पष्ट आहे. सु. उ. पृ. २१३ पहा.

भाष्यं— यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सहेत्यादि । तस्य पूर्वस्य प्राणमयस्यैष एवाऽऽत्मा शारीरः शरीरे प्राणमये भवः शारीरः । कः । य एष मनोमयः । तस्माद्वा एतस्मादित्यादि पूर्ववत् । अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयो मनोमयस्याऽऽभ्यन्तरो विज्ञानमयः । मनोमयो वेदात्मोक्तः । वेदार्थविषया बुद्धिर्निश्चयात्मिका विज्ञानं तच्चाध्यवसायलक्षणमन्तःकरणस्य धर्मः । तन्मयो निश्चयविज्ञानैः प्रमाणस्वरूपैर्निर्वर्तित आत्मा विज्ञानमयः । प्रमाणविज्ञानपूर्वको हि यज्ञादिस्तायते । यज्ञादिहेतुत्वं च वक्ष्यति श्लोकेन ॥

भाष्यार्थ— ज्याच्यापासून वाणी मनासह त्याला प्राप्त न होतां निवृत्त होतात त्या मनोमय ब्रह्माच्या उपासनाफलभूत आनंदाला जाणणारा पुरुष गर्भवासादी कोणत्याहि दुःखाला भीत नाहीं. त्या पूर्वे प्राणमयाचा हाच शारीर आत्मा आहे. जो प्राणमयशरीरांत होणारा तो शारीर. तो कोण ? तर जो हा मनोमय. 'तस्माद्वा एतस्मात्०' इत्यादि पूर्वीप्रमाणेंच जाणावें. (म्ह० त्या या मनोमयाहून) दुसरा अन्तर आत्मा विज्ञानमय; मनोमयाचा अभ्यंतर विज्ञानमय आहे. मनोमय वेदात्मा, वेदरूप आहे, असें वर सांगितलें आहे. वेदाच्या अर्थाविषयींची निश्चयात्मिका बुद्धि हेंच विज्ञान आहे. तें निश्चयरूप विज्ञान अन्तःकरणाचा धर्म आहे.(येथें निश्चयरूप लौकिकज्ञानहि घ्यावें) तन्मय म्ह० प्रमाणस्वरूप निश्चयविज्ञानांनीं झालेला जो आत्मा तो विज्ञानमय. प्रमाणविज्ञानपूर्वकच (म्ह० प्रमाणाचें विज्ञान असलें म्हणजेच) यज्ञादिकांचें अनुष्ठान होतें. श्रुति पुढें श्लोकानें 'विज्ञान' यज्ञादिकांचें कारण आहे, असें सांगेल.

श्रुतिः— तस्य श्रद्धैव शिरः । ऋतं दक्षिणः पक्षः । सत्यमुत्तरः पक्षः । योग आत्मा । महः पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ ४ ॥

अर्थः— त्या विज्ञानमयाचें श्रद्धा हेंच शिर, ऋत दक्षिण व सत्य उत्तर पक्ष. समाधान आत्मा. महत्तत्त्व पुच्छ—प्रतिष्ठा. या अर्थी हा श्लोक आहे. ४

भाष्यं—निश्चयविज्ञानवतो हि कर्तव्येष्वर्थेषु पूर्वं श्रद्धोत्पद्यते। सा सर्वकर्तव्यानां प्राथम्याच्छिर इव शिरः। ऋतसत्ये यथाव्याख्याते एव। योगो युक्तिः समाधानम्। आत्मेवाऽऽत्मा। आत्मवतो हि युक्तस्य समाधानवतोऽङ्गानीव श्रद्धादीनि यथार्थप्रतिपत्तिक्षमाणि भवन्ति। तस्मात्समाधानं योग आत्मा विज्ञानमयस्य। महः पुच्छं प्रतिष्ठा॥

भाष्यार्थ—निश्चयज्ञानवान् पुरुषाचे ठिकाणींच पूर्वी कर्तव्य विषयांविषयीं श्रद्धा उत्पन्न होते. ती सर्व कर्तव्यांच्या आरंभीं अवश्य लागते. त्यामुळें ती जणुंकाय 'शिर' आहे. ऋत व सत्य यांचा अर्थ पूर्वी जसा सांगितला आहे, तसाच जाणावा. योग म्ह० युक्ति–समाधान. तोच जणुंकाय आत्मा आहे. आत्मवान् जो योगी म्ह० समाधानवान् त्याचीं श्रद्धादिक जणुंकाय अंगें असून तीं यथार्थ ज्ञानाला समर्थ होतात. (किंवा समाधानवान् पुरुषाच्या अंगांप्रमाणें श्रद्धादिक यथार्थ ज्ञानाला समर्थ होतात.) यास्तव समाधान म्हणजे योग, हा विज्ञानमयाचा आत्मा आहे. 'महः' हें त्याचें पुच्छ व प्रतिष्ठा आहे.

भाष्यं—मह इति महत्तत्त्वं प्रथमजम्। "महद्यक्षं प्रथमजम्" इति श्रुत्यन्तरात्। पुच्छं प्रतिष्ठा कारणत्वात्। कारणं हि कार्याणां प्रतिष्ठा। यथा वृक्षवीरुधां पृथिवी। सर्वबुद्धिविज्ञानानां च महत्तत्त्वं कारणम्। तेन तद्विज्ञानमयस्याऽऽत्मनः प्रतिष्ठा। तदप्येष श्लोको भवति पूर्ववत्। यथाऽन्नमयादीनां ब्राह्मणोक्तानां प्रकाशकाः श्लोका एवं विज्ञानमयस्यापि॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः॥ ४॥

भाष्यार्थ—'महः' या शब्दानें प्रथमज महत्तत्त्व घ्यावें. 'महत् यक्ष पूज्य प्रथम उत्पन्न झालेलें' अशी दुसरी श्रुति आहे. तें कारण असल्यामुळें पुच्छ प्रतिष्ठा होय. कारण कोणतेंहि कारणच कार्यांची प्रतिष्ठा असते. जशी वृक्ष, वेली इत्यादिकांची प्रतिष्ठा पृथिवी आहे. सर्व बुद्धिविज्ञानांचें कारण महत्तत्त्व आहे. त्यामुळें तें विज्ञानमय आत्म्याची प्रतिष्ठा आहे. पूर्वीप्रमाणेंच त्या अर्थीहि हा श्लोक आहे. म्ह० ज्याप्रमाणें ब्राह्मणोक्त अन्नमयादिकांचे प्रकाशक श्लोक वर आहेत त्याचप्रमाणें विज्ञानमयाचाहि प्रकाशक हा श्लोक आहे. (इति ब्रह्मवल्ल्यध्याये चतुर्थोऽनुवाकः) ४

श्रुतिः—विज्ञानं यज्ञं तनुते। कर्माणि तनुतेऽपि च। विज्ञानं देवाः सर्वे। ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते। विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद। तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति। शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामान्त्समश्नुत इति॥

अर्थ—विज्ञानवान् पुरुषच यज्ञ व कर्में यांचा विस्तार करितो. सर्व देव ज्येष्ठ विज्ञान ब्रह्माची उपासना करितात. विज्ञान ब्रह्म आहे, असें जर साधक जाणूं लागला व

त्यापासून प्रमाद पावला नाहीं तर शरीरांत पापांचा त्याग करून सर्व भोगांस विज्ञानमय आत्म्यानेंच चांगल्या प्रकारें भोगितो.

भाष्यं—विज्ञानं यज्ञं तनुते । विज्ञानवान्हि यज्ञं तनोति श्रद्धादिपूर्वकम् । अतो विज्ञानस्य कर्तृत्वं तनुत इति कर्माणि च तनुते । यस्माद्विज्ञानकर्तृकं सर्वं तस्माद्युक्तं विज्ञानमय आत्मा ब्रह्मेति । किंच विज्ञानं ब्रह्म सर्वे देवा इन्द्रादयो ज्येष्ठं प्रथमजत्वात्सर्वप्रवृत्तीनां वा तत्पूर्वकत्वात्प्रथमजं विज्ञानं ब्रह्मोपासते ध्यायन्ति तस्मिन्विज्ञानमये ब्रह्मण्यभिमानं कृत्वोपासत इत्यर्थः ।।

भाष्यार्थ—'विज्ञानं यज्ञं०' विज्ञानच यज्ञ करतें. विज्ञानवान् पुरुषच श्रद्धादिपूर्वक यज्ञाचा विस्तार करतो. यास्तव विज्ञानाला कर्तृत्व आहे. 'कर्माणि तनुते'—कर्मांचा विस्तार करतें. ज्या अर्थीं सर्व विज्ञानकर्तृक आहे त्याअर्थीं विज्ञानमय आत्मा ब्रह्म आहे, असें म्हणणें युक्त आहे.तसेंच,'विज्ञानं देवाः०'—इंद्रादि सर्व देव विज्ञान ब्रह्म,कीं जें प्रथम उत्पन्न झालेलें असल्यामुळें ज्येष्ठ आहे किंवा सर्व प्रवृत्ति तत्पूर्वक असल्यामुळें प्रथमज आहे तें विज्ञान ब्रह्म उपासितात; त्याचें ध्यान करितात. त्या विज्ञानमय ब्रह्माचे ठिकाणीं अभिमान धरून म्ह० तेंच मी आहें, अशी उपासना करितात, असा याचा अर्थ.

भाष्यं—तस्मात्ते महतो ब्रह्मण उपासनाज्ज्ञानैश्वर्यवन्तो भवन्ति । तच्च विज्ञानं ब्रह्म चेद्यदि वेद विजानाति न केवलं वेदैव तस्माद्ब्रह्मणश्चेन्न प्रमाद्यति बाह्येष्वेवानात्मस्वात्मभावितत्वात्प्राप्तं विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्मभावनायाः प्रमदनं तन्निवृत्त्यर्थमुच्यते तस्माच्चेन्न प्रमाद्यतीति अन्नमयादिष्वात्मभावं हित्वा केवले विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्मत्वं भावयन्नास्ते चेदित्यर्थः ।।

भाष्यार्थ—त्यामुळें म्ह० त्या महत् ब्रह्माची उपासना केल्यामुळें ते देवादिक ज्ञानैश्वर्यवान् होतात. 'विज्ञानं ब्रह्म चेत्०'—तें विज्ञान ब्रह्म आहे, असें जर साधक जाणूं लागला; केवल जाणूं लागला इतकेंच नव्हे तर तो त्या ब्रह्मापासून जर प्रमाद न पावला; बाह्य अनात्म्यांच्या ठिकाणींच आत्म्याची भावना केल्यामुळें विज्ञानमय ब्रह्माविषयींच्या आत्मभावनेपासून प्रमाद पावणें प्राप्त आहे (म्ह० विज्ञानमय ब्रह्म आत्मा आहे, या भावनेपासून च्युत होणें सर्वथा प्राप्तच आहे.) यास्तव त्या प्रमादाची निवृत्ति करण्यासाठीं 'तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति' असें म्हटलें आहे. अर्थात् अन्नमयादिकांविषयींची आत्मभावना सोडून केवल विज्ञानमय ब्रह्माचे ठिकाणीं आत्मत्वाची भावना करीत जर राहिला, असा याचा भावार्थ.

भाष्यं—ततः किं स्यादित्युच्यते—शरीरे पाप्मनो हित्वा । शरीराभिमाननिमित्ता हि सर्वे पाप्मानस्तेषां च विज्ञानमये ब्रह्मण्यात्माभिमानान्निमित्तापाये हानमुपपद्यते । छत्रापाय इव च्छायापायः । तस्माच्छरीराभिमाननिमित्तान्स-

र्वान्पाप्मनः शरीरप्रभवाञ्शरीर एव हित्वा विज्ञानमयब्रह्मस्वरूपापन्नस्तत्स्थान्सर्वान्कामान्विज्ञानमयेनैवाऽऽत्मना समश्नुते सम्यग्भुङ्क्त इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—तर मग त्यापासून काय होतें, तें सांगतो–'शरीरे०'–शरीरांत पापें सोडून कारण शरीराभिमान या निमित्तामुळेंच सर्व पापें लागतात. पण विज्ञानमय ब्रह्मामध्यें आत्माभिमान धरल्यामुळें निमित्ताचाच अभाव झाला असतां त्या पापांचा त्याग युक्त होतो. म्ह० छत्रीचा अभाव झाला असतां जसा छायेचा अभाव होतो त्याप्रमाणें. (शरीरच आत्मा आहे, अशा प्रकारचा अभिमान सोडला असतां त्या निमित्तामुळेंच लागणारीं सर्व पापें क्षीण होतात.)=तस्मात् शरीराभिमान हेंच ज्यांचें निमित्त आहे, अशा शरीरापासून उद्भवलेल्या सर्व पापांना शरीरामध्येंच सोडून विज्ञानमय ब्रह्मस्वरूपास प्राप्त झालेला साधक त्यांतील 'सर्वान् कामान्०'– सर्व कामांस (भोगांस) विज्ञानमय आत्म्यानेंच चांगल्या प्रकारें भोगतो, असा याचा अर्थ.

श्रुतिः—**तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् । अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः । तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव तस्य पुरुषविधताम् । अन्वयं पुरुषविधः ॥**

अर्थ—स्पष्ट आहे. सु. उ. पृ. २१८–१९ पहा.

भाष्यं— तस्य पूर्वस्य मनोमयस्याऽऽत्मैष एव शरीरे मनोमये भवः शारीरः । कः । य एष विज्ञानमयः । तस्माद्वा एतस्मादित्युक्तार्थम् । आनन्दमय इति कार्यात्मप्रतीतिरधिकारान्मयट्शब्दाच्च । अन्नादिमया हि कार्यात्मानो भौतिका इहाधिकृताः । तदधिकारपतितश्चायमानन्दमयः । मयट्चात्र विकारार्थे दृष्टो यथाऽन्नमय इत्यत्र । तस्मात्कार्यात्माऽऽनन्दमयः प्रत्येतव्यः ॥

भाष्यार्थ—त्या पूर्वीच्या मनोमयाचा–आत्मा हाच मनोमय शरीरांत झालेला शारीर आत्मा आहे. हा कोण ? तर जो हा विज्ञानमय. ' तस्माद्वा० ' इत्यादि या पुढील दोन वाक्यें उक्तार्थ आहेत. म्ह० त्यांचा अर्थ सांगितला आहे. (आनंदमय परमात्मा आहे, असें वृत्तिकारांनीं सांगितलें आहे. त्याच्या निषेधानें '**कार्यात्मप्रतीतिः०**' इत्यादि व्याख्यान करितात–)=' आनन्दमय ' या शब्दानें कार्यात्म्याची प्रतीति होते. कारण हा अधिकार–आरंभ–प्रकरण कार्यात्म्याचें आहे व ' मयट् ' (मय) हा शब्द (प्रत्यय) आनंदाला लाविला आहे. या अध्यायांत अन्नमयादि भौतिक कार्यात्म्यांचाच आरंभ केलेला आहे. त्या अधिकारांतच हा आनंदमय पडलेला आहे. जसा 'अन्नमयः' इत्यादि स्थानीं त्याचप्रमाणें 'आमन्दमय' या शब्दांतीलहि 'मयट्' विकार या अर्थी असल्याचें दिसतें. यास्तव आनन्दमय हा कार्यात्मा आहे असें जाणावें.

भाष्यं—संक्रमणाच्च, आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति वक्ष्यति । कार्यात्मनां च संक्रमणमनात्मनां दृष्टम् । संक्रमणकर्मत्वेन चाऽऽनन्दमय आत्मा श्रूयते । यथाऽन्नमयमात्मानमुपसंक्रामतीति । न चाऽऽत्मन एवोपसंक्रमणम् । अधिकारविरोधादसंभवाच्च । न ह्यात्मनैवाऽऽत्मन उपसंक्रमणं संभवति । स्वात्मनि भेदाभावात् । आत्मभूतं च ब्रह्म ॥

भाष्यार्थ—संक्रमणावरूनहि तेंच ठरतें. श्रुति 'आनन्दमय आत्म्याचें उपसंक्रमण—अतिक्रमण करितो,' असें पुढें सांगणार आहे. कार्यरूप अनात्म्यांचेंच संक्रमण होत असल्याचें दिसतें. संक्रमणाचें कर्म या रूपानें आनन्दमय आत्मा श्रुतींत सांगितला आहे. म्ह० ज्याप्रमाणें अन्नमय आत्म्याचें पुरुष अतिक्रमण करितो असें सांगितलें, त्याचप्रमाणें आनन्दमय आत्म्याचें अतिक्रमण करितो असें म्हटलें आहे. ('संक्रामति' म्ह० अतिक्रामति अशा अभिप्रायानें हें व्याख्यान केलें. पण संक्रमण म्ह० प्राप्ति या अभिप्रायानें त्याचें व्याख्यान कां केलें जात नाहीं, अशी आशंका घेऊन '**न चात्मनः०**' इत्यादि म्हणतात—)=आत्म्याचेंच कांहीं उपसंक्रमण—प्राप्ति सांगितलेली नाहीं. कारण तसें मानणें अधिकाराच्या म्ह० प्रकरणाच्या विरुद्ध आहे व आत्म्याच्या संक्रमणाचा —प्राप्तीचा संभव नाहीं. कारण स्वतःच स्वतःला प्राप्त होण्याचा संभव नाहीं. स्वतःच्या स्वरूपांत भेदाचा अभाव असतो. ब्रह्म तर आत्मभूत आहे. (आनंदमयाच्या परमात्मतेचा असंभव आहे, याविषयीं आणखी हेतु '**संक्रमितुः०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—संक्रमितुः शिरआदिकल्पनानुपपत्तेश्च । न हि यथोक्तलक्षण आकाशादिकारणेऽकार्यपतिते शिरआद्यवयवरूपकल्पनोपपद्यते । अदृश्येऽनात्म्येऽनिलयनेऽनिरुक्तेऽस्थूलमनणु नेति नेत्यात्मेत्यादिविशेषापोहश्रुतिभ्यश्च ॥

भाष्यार्थ—शिवाय जो संक्रमण करणारा त्याच्या मस्तकादि अवयवांची कल्पना करणें अयुक्त आहे. कारण आकाशादिकांचें कारण व कार्यामध्यें न पडलेल्या आणि ज्याचें लक्षण वर सांगितलें आहे, अशा आत्म्याच्या ठिकाणीं शिर-आदि अवयवरूपाची कल्पना उपपन्न होत नाहीं. त्याचप्रमाणें 'अदृश्य, अनात्म्य, अनिलयन, अनिरुक्त, अस्थूल, अनणु नेति नेति आत्मा' इत्यादि सर्व विशेषांचा निषेध करणाऱ्या श्रुती आहेत. (त्यामुळेंहि आत्म्याच्या अवयवांची कल्पना उपपन्न होत नाहीं. आनंदमय परमात्मा, असें जर विवक्षित असेल तर पुढील मंत्रांत त्याचीच असत्त्वाशंका सांगावयास पाहिजे. पण तिचा असंभव असल्यामुळें आनंदमय परमात्मत्वानें प्रतिपादिला जात नाहीं, असें '**मंत्रोदाहरण०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—मन्त्रोदाहरणानुपपत्तेश्च । न हि प्रियशिरआद्यवयवविशिष्टे प्रत्यक्षतोऽनुभूयमान आनन्दमय आत्मनि ब्रह्मणि नास्ति ब्रह्मेत्याशङ्काभावात् "असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत्" इति मन्त्रोदाहरणमुपपद्यते । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यपि चानुपपन्नं पृथग्ब्रह्मणः प्रतिष्ठात्वेन ग्रहणम् । तस्मात्कार्यपतित एवाऽऽनन्दमयो न पर एवाऽऽत्माऽऽनन्द इति विद्याकर्मणोः फलं तद्विकार आनन्दमयः ॥

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें पुढें मंत्राचें जें उदाहरण दिलें आहे तेंहि आनंदमयपक्षीं अनुपपन्न होतें. कारण प्रिय हेंच शिर, मोद दक्षिण पक्ष, प्रमोद उत्तर पक्ष इत्यादि अवयवांनीं विशिष्ट,प्रत्यक्षतः अनुभविला जाणारा,जो आनंदमय आत्मा—ब्रह्म,त्याविषयीं 'तें ब्रह्म नाहीं' अशी आशंकाच येऊं शकत नाहीं. त्यामुळें 'ब्रह्म नाहीं, असें जो जाणतो तो असत्च होतो,' या मंत्राचें उदाहरण देणें, ह्या मंत्राचा प्रमाण म्हणून उल्लेख करणें, उपपन्न होत नाहीं. 'ब्रह्म पुच्छ व प्रतिष्ठा आहे,' असें ब्रह्माचें प्रतिष्ठारूपानें पृथक् ग्रहण करणेंहि अनुपपन्न आहे. यास्तव आनन्दमय कार्यरूप आत्म्यांतीलच एक आहे, तो पर आत्मा—आनन्दच नव्हे. यास्तव तो आनन्दमय विद्या व कर्म यांचें फल आहे, त्याचा विकार आहे. (विशिष्टाला विशेषणकार्यत्व असल्यामुळें 'मी सुखी' इत्यादि प्रकारें उपलब्ध होणारा भोक्ता आनंदमय आहे, असें सांगितलें. आतां 'त्याला विज्ञानमयाहून अन्तरत्व कसें' असें कोणी विचारील म्हणून 'स च०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—स च विज्ञानमयादन्तरः । यज्ञादिहेतोर्विज्ञानमयस्यान्तरत्वश्रुतेः । ज्ञानकर्मणोर्हि फलं भोक्त्रर्थत्वादन्तरतमं स्यात । अन्तरतमश्चाऽऽनन्दमय आत्मा पूर्वेभ्यः । विद्याकर्मणोः प्रियाद्यर्थत्वाच्च । प्रियादिप्रयुक्ते हि विद्याकर्मणी । तस्मात्प्रियादीनां फलरूपाणामात्मसंनिकर्षाद्विज्ञानमयस्याऽऽभ्यन्तरत्वमुपपद्यते । प्रियादिवासनानिर्वृत्तो ह्यानन्दमयो विज्ञानमयाश्रितः स्वप्न उपलभ्यते ॥

भाष्यार्थ—आणि तो विज्ञानमयाहून अन्तर आहे, कारण तो यज्ञादिकांना कारण होणाऱ्या विज्ञानमयाच्या अन्तर आहे, असें सांगणारी श्रुति आहे. (कर्त्याच्या अपेक्षेनें प्रसिद्धच असलेलें भोक्तृत्वाचें उत्तरभावित्व श्रुतीनें सांगितलें आहे, असा याचा भावार्थ. 'ज्ञानकर्मणोर्हि०' या भाष्यानें हेंच स्पष्ट करितात—)=ज्ञान व कर्म यांचें फल भोक्त्यासाठीं असल्यामुळें अतिशय अंतर असतें. अन्नमयादि पूर्व कोशांहून आनंदमय आत्मा अतिशय अंतर आहे. (आनंदाचीं साधनें, अशा शरीरादिकांहून साध्य आनंदानें विशिष्ट असलेला आनंदमय अन्तरतम आहे, असें सिद्ध होतें, असा भावार्थ. शिवाय त्याचें साधन असें जें प्रिय त्याला उद्देशून कर्ता

विज्ञान व कर्म करितो. त्यामुळें—उद्देश्यत्वामुळें आनंदमयाचें आन्तरत्व सिद्ध आहे, असें '**विद्याकर्मणोः०**' या भाष्यानें सांगतात—)=विद्या व कर्म हीं प्रिय, मोद इत्यादिकांकरतांच आहेत. कारण विद्या व कर्म हीं दोन्हीं प्रियादिप्रयुक्तच आहेत, (म्ह० प्रियादिकांसाठीं त्यांची प्रवृत्ति होते) हें प्रसिद्ध आहे. तस्मात् आत्म्याच्या सांनिध्यामुळें फलरूप प्रिय-मोदादिकांना विज्ञानमयाचें आभ्यंतरत्व उपपन्न होतें. (म्ह० प्रिय, मोद, व प्रमोद हे आनंदाचे अवयव आत्म्याच्या अगदीं समीप अभिव्यक्त होतात. त्यामुळें ते विज्ञानमयाच्याहि आंत आहेत, असें समजणें उपपन्न होतें. शिवाय स्वप्नामध्यें साक्षी प्रियादिविशिष्ट असल्याचा अनुभव येतो. त्यामुळेंहि आनंदमय हा मुख्य आत्मा नव्हे, असें '**प्रियादिवासना०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)=स्वप्नामध्यें प्रियादिकांच्या वासनांनीं झालेला आनंदमय विज्ञानमयाचा आश्रय करून असलेलाच अनुभवास येतो. (असो, आतां श्रुति आनन्दमयाचे शिरःप्रभृति अवयव सांगते—)

श्रुतिः—तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । तदप्येष श्लोको भवति ॥ ५

अर्थ—त्याचें प्रिय हेंच शिर० इत्यादि अर्थ स्पष्ट आहे. सु. उ. पृ. २१९ पहा.

भाष्यं—तस्याऽऽनन्दमयस्याऽऽत्मन इष्टपुत्रादिदर्शनजं प्रियं शिर इव शिरः प्राधान्यात् । मोद इति प्रियलाभनिमित्तो हर्षः । स एव च प्रकृष्टो हर्षः प्रमोदः । आनन्द इति सुखसामान्यमात्मा प्रियादीनां सुखावयवानां । तेष्वनुस्यूतत्वात् ॥

भाष्यार्थ—'त्या आनन्दमय आत्म्याचें' इष्ट पुत्रादिकांच्या दर्शनामुळें होणारें जें 'प्रिय' या नांवाचें सुख 'तेंच शिर' आहे. खरोखर शिर नव्हे; तर शिरासारखें शिर. कारण त्या प्रियाला प्राधान्य आहे. 'मोद' म्हणजे प्रिय वस्तूचा लाभ झाला असतां त्या निमित्तानें होणारा हर्ष. तोच हर्ष प्रकृष्ट म्ह० अतिशय झाला असतां 'प्रमोद' होतो. (इष्ट वस्तूचा लाभ होऊन त्याचा उपभोग घेत असतांना प्रकृष्ट हर्ष होतो, हें प्रसिद्ध आहे.) 'आनन्द' म्हणजे सामान्य सुख. तोच प्रियादि सुखावयवांचा 'आत्मा' आहे. कारण तो त्यांमध्यें अनुस्यूत (ओतप्रोत भरलेला) असतो. (आतां आनंदमय ज्ञान व कर्म यांच्या फलभूत आहे, असें जें वर म्हटलें आहे त्याचें स्वमतानुसार औपाधिक साध्यत्व '**आनन्द इति परं०**' या भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—आनन्द इति परं ब्रह्म । तद्धि शुभकर्मणा प्रत्युपस्थाप्यमाने पुत्रमित्रादिविषयविशेषोपाधावन्तःकरणवृत्तिविशेषे तमसाऽप्रच्छाद्यमाने प्रसन्नेऽभिव्यज्यते । तद्विषयसुखमिति प्रसिद्धं लोके । तद्वृत्तिविशेषप्रत्युपस्थापकस्य कर्मणोऽनवस्थितत्वात्सुखस्य क्षणिकत्वम् ॥

भाष्यार्थ—आनंद म्ह० परब्रह्म. तें शुभ कर्मांकडून प्रत्युपस्थापित केल्या जाणाऱ्या, पुत्र-मित्रादि विशेष प्रकारचे विषय हीच ज्याची उपाधि आहे अशा व तमानें आच्छादित न केलेल्या अन्तःकरणाच्या विशेष प्रकारच्या प्रसन्न वृत्तीमध्यें अभिव्यक्त होतें. तेंच या लोकांत विषयसुख म्हणून प्रसिद्ध आहे. ('तर मग विषयसुखाला क्षणिकत्व व सातिशयत्व कसें?' 'त्याला व्यक्त करणाऱ्या वृत्तीमुळें' असें याचें उत्तर '**तद्वृत्तिविशेष०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–)=त्या विशेष प्रकारच्या सुखवृत्तीला प्रत्युपस्थापित करणारें कर्म अनवस्थित(अस्थिररूप) असल्यामुळें सुखाला क्षणिकत्व आहे.

भाष्यं—तद्यदाऽन्तःकरणं तपसा तमोघ्नेन विद्यया ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च निर्मूलत्वमापद्यते यावद्यावत्तावत्तावद्विविक्ते प्रसन्नेऽन्तःकरण आनन्दविशेष उत्कृष्यते विपुली भवति। वक्ष्यति च–"रसो वै सः। रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति एष ह्येवाऽऽनन्दयाति"। "एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति च श्रुत्यन्तरात्। एवं च कामोपशमोत्कर्षापेक्षया शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्ष आनन्दस्य वक्ष्यते॥ एवं चोत्कृष्यमाणस्याऽऽनन्दमयस्याऽऽत्मनः परमार्थब्रह्मविज्ञानापेक्षया ब्रह्म परमेव॥

भाष्यार्थ—तें अन्तःकरण जेव्हां तमाचा नाश करणाऱ्या तपानें, विद्येनें, ब्रह्मचर्यानें व श्रद्धेनें जों जों किंवा जितक्या जितक्या प्रमाणानें निर्मलतेस प्राप्त होतें तों तों किंवा तितक्या प्रमाणानें पवित्र व प्रसन्न झालेल्या अन्तःकरणांत विशेष आनंद उत्कर्ष पावतो; विपुल होतो. ('पण ब्रह्माच्या आनंदस्वभावत्वाविषयींचि काय प्रमाण आहे? याचें उत्तर–'**वक्ष्यति०**' या भाष्यानें सांगतात–) "तो रस आहे–त्या रसाला प्राप्त होऊनच हा पुरुष आनंदी होतो. हाच रस सर्वांना आनंदित करतो," असें याच अध्यायांत पुढें सांगणार आहेत. "याच आनंदाच्या लेशावर अन्य भूतें उपजीविका करितात." अशीहि दुसरी श्रुति आहे; (अन्तःकरणशुद्धीच्या उत्कर्षामुळेंच आनंदाला सातिशयत्व आहे, या विषयीं लिंग '**एवं च०**' या भाष्यानें सांगतात–)=आणि अशा प्रकारें कामशांतीच्या उत्कर्षाच्या अपेक्षेनें आनन्दाचा उत्तरोत्तर शतपट उत्कर्ष यांतच पुढें सांगितला जाणार आहे. (म्ह० कामशांतीचें प्रमाण जसें जसें वाढत जातें तसें तसें आनन्दाचें प्रमाणहि उत्तरोत्तर वाढतें, हें पुढें मानुष, गंधर्व, इत्यादिकांच्या आनंदांच्या उदाहरणानें श्रुति सांगणार आहे. उत्तरोत्तर उत्तम विषयांपासून होणाऱ्या आनंदाचाच जर वास्तविक उत्कर्ष श्रुतीला मान्य असता तर तिनें निष्काम श्रोत्रियाच्या आनंदोत्कर्षाचें वर्णन केलें नसतें, त्यामुळें)=याप्रमाणें उत्कर्ष पावणाऱ्या आनन्दमय आत्म्याच्या परमार्थब्रह्मविज्ञानाच्या अपेक्षेनें ब्रह्म परच आहे.

भाष्यं—यत्प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तलक्षणं यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं पञ्चान्नादिमयाः कोशा उपन्यस्ताः। यच्च तेभ्योऽभ्यन्तरं येन च ते सर्वे आत्मवन्तस्तद्ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा। तदेव च सर्वस्याविद्यापरिकल्पितस्य द्वैतस्यावसानभूतमद्वैतं ब्रह्म प्रतिष्ठा आनन्दमयस्य। एकत्वावसानत्वात्। अस्ति तदेकमविद्याकल्पितस्य द्वैतस्यावसानभूतमद्वैतं ब्रह्म प्रतिष्ठा पुच्छं। तदेतस्मिन्नप्यर्थ एष श्लोको भवति॥ इति शांकरभाष्ये पञ्चमोऽनुवाकः॥ ५॥

भाष्यार्थ—जें सत्य-ज्ञानानन्तलक्षण प्रकृत ब्रह्म, ज्याच्या ज्ञानाकरितां अन्नादिमय पांच कोशांचा उपन्यास केला आहे, जें त्यांच्याहून अभ्यंतर (आंत) आहे, आणि ज्याच्या योगानें ते सर्व कोश आत्मवान् आहेत तें ब्रह्म पुच्छ व प्रतिष्ठा आहे. तेंच सर्व अविद्याकल्पित द्वैताचें अवसानभूत अद्वैत ब्रह्म आनन्दमयाची प्रतिष्ठा आहे. कारण त्याचें एकत्वामध्यें पर्यवसान होतें. तें एक अविद्याकल्पित द्वैताचें पर्यवसानभूत अद्वैत 'ब्रह्म प्रतिष्ठा व पुच्छ आहे.' 'या अर्थीहि हा पुढील श्लोक आहे.' ५.

श्रुतिः—असन्नेव स भवति। असद्ब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद। सन्तमेनं ततो विदुरिति॥

अर्थ—ब्रह्म असत्—अविद्यमान आहे, असें जर कोणी जाणील तर तो स्वतःच असत् होईल. ब्रह्म आहे, असें जर त्यानें जाणलें तर त्याला सन्त समजतात.

भाष्यं—असन्नेवासत्सम एव यथाऽसन्न पुरुषार्थसंबध्येवं स भवति अपुरुषार्थसंबन्धी। कोऽसौ। योऽसदविद्यमानं ब्रह्मेति वेद विजानाति चेद्यदि। तद्विपर्ययेण यत्सर्वविकल्पास्पदं सर्वप्रवृत्तिबीजं सर्वविशेषप्रत्यस्तमितमप्यस्ति तद्ब्रह्मेति वेद चेत्। कुतः पुनराशङ्का तन्नास्तित्वे, व्यवहारातीतत्वं ब्रह्मण इति ब्रूमः॥

भाष्यार्थ—'असत्-च,' असत्-सारखाच, ज्याप्रमाणें असत् (म्ह० अविद्यमान पदार्थ) पुरुषार्थाशीं संबंध ठेवणारा नसतो त्याप्रमाणें 'तो अपुरुषार्थसंबंधी होतो.' तो कोण? तर जो ब्रह्म असत् म्ह० अविद्यमान आहे, असें जाणतो. 'त्यानें जर ब्रह्म असत् आहे असें जाणलें तर तो स्वतःच असत्-सारखा होतो.' पण त्याच्या उलट सर्व विकल्पांचें अधिष्ठान, सर्व प्रवृत्तींचें बीज, सर्व विशेषशून्य असेंहि जें तत्त्व आहे, 'तें ब्रह्म आहे,' असें जर त्यानें जाणलें (तर त्याला सन्त समजतात, असा पुढच्या वाक्याशीं अन्वय.) 'पण त्याच्या नास्तित्वाविषयीं शंकाच कां येते?' म्हणून विचाराल तर ब्रह्माचें व्यवहारातीतत्व, हें तिचें कारण आहे, असें आम्ही सांगतों.

भाष्यं—व्यवहारविषये हि वाचारम्भणमात्रेऽस्तित्वभाविता बुद्धिस्तद्विपरीते व्यवहारातीते नास्तित्वमपि प्रतिपद्यते। यथा घटादिर्व्यवहारविषयतयोपपन्नः संस्तद्विपरीतोऽसन्निति प्रसिद्धम्। एवं तत्सामान्यादिहापि स्याद्ब्रह्मणो नास्तित्वप्रत्याशङ्का। तस्मादुच्यते–अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदेति॥

भाष्यार्थ—व्यवहारविषयामध्यें केवल शब्दांनींच ज्यांचा उच्चार करतां येतो अशा नाममात्र विषयांच्या अस्तित्वानें भावित झालेली बुद्धि व्यवहारातीत विषयांविषयीं नास्तित्वहि जाणते. (व्यवहारांतील शब्दमात्र विषयांनाच ‘ ते आहेत ’ असें जाणणारी बुद्धि व्यवहारातीत ब्रह्म नाहीं, असेंहि जाणते.) म्हणजे ज्याप्रमाणें पाणी आणणें इत्यादि व्यवहाराचा विषय या रूपानें उपपन्न झालेला घटादि पदार्थ सन् (विद्यमान आहे, असें समजलें जातें) व त्याच्या विपरीत असलेला वंध्यापुत्रादि पदार्थ असन् (अविद्यमान आहे असें जाणलें जातें) हें प्रसिद्ध आहे त्याचप्रमाणें तत्तुल्य प्रकारामुळें प्रस्तुत प्रकरणींहि ब्रह्माच्या नास्तित्वाविषयीं आशंका येते. म्हणून ‘ ब्रह्म आहे, असें जर त्यानें जाणलें, ’ असें म्हटलें आहे.

भाष्यं—किं पुनः स्यात्तदस्तीति विजानतस्तदाह–सन्तं विद्यमानब्रह्मस्वरूपेण परमार्थसदात्मापन्नमेनमेवंविदं विदुर्ब्रह्मविदस्ततस्तस्मादस्तित्ववदनात्सोऽन्येषां ब्रह्मवद्विज्ञेयो भवतीत्यर्थः॥

भाष्यार्थ—पण तें आहे असें जाणणाराला कोणतें फल मिळतें तें सांगतात– ‘ ततः ’–त्या अस्तित्वज्ञानामुळें ‘ एनं ’–याला तत्त्ववेत्ते ‘संत’ समजतात. विद्यमान ब्रह्मस्वरूपानें परमार्थसदात्म्यास प्राप्त झालेल्या या असें जाणणाराला ब्रह्मवेत्ते संत समजतात. कारण तो त्याचें अस्तित्व मानतो. त्यामुळें तो ब्रह्मवेत्ता इतरांना विज्ञेय–विशेषतःच जाणण्यास योग्य होतो, असा याचा अर्थ.

भाष्यं—अथवा यो नास्ति ब्रह्मेति मन्यते स सर्वस्यैव सन्मार्गस्य वर्णाश्रमादिव्यवस्थालक्षणस्याश्रद्दधानतया नास्तित्वं प्रतिपद्यतेऽब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वात्तस्य अतो नास्तिकः सोऽसन्नसाधुरुच्यते लोके। तद्विपरीतः सन्योऽस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद स तद्ब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुं सन्मार्गं वर्णाश्रमादिव्यवस्थालक्षणं श्रद्दधानतया यथावत्प्रतिपद्यते यस्मात्ततस्तस्मात्सन्तं साधुमार्गस्थमेनं विदुः साधवः तस्मादस्तीत्येव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यमिति वाक्यार्थः॥

भाष्यार्थ—किंवा जो ब्रह्म नाहीं, असें मानतो तो सर्वच वर्णाश्रमादिव्यवस्थालक्षण सन्मार्गाचें अश्रद्धालुत्वामुळें नास्तित्व जाणतो. कारण ‘ ब्रह्म नाहीं ’ या त्याच्या समजुतीमुळें सन्मार्ग ब्रह्मप्राप्त्यर्थ आहे, असें त्याला म्हणतांच येत नाहीं. त्यामुळें तो सन्मार्ग

ब्रह्मप्राप्त्यर्थ नाहीं असें होतें. यास्तव व्यवहारांत तो नास्तिक असन्-असाधू म्हटला जातो. (सन्मार्ग कांहीं कामाचा नाहीं, असें जाणणाऱ्या नास्तिकाला लोक असाधु-असत्-पुरुष असें म्हणतात. त्यामुळें ब्रह्म नाहीं असें म्हणणारा पुरुष असत् ठरतो;) =पण त्याच्या अगदीं उलट असलेला जो 'ब्रह्म आहे,' असें जाणतो तो सन् होय. ज्या अर्थी तो त्या ब्रह्माच्या प्राप्तीला कारण होणाऱ्या वर्णाश्रमादिव्यवस्थालक्षण सन्मार्गाला श्रद्धालुत्वामुळें यथावत् जाणतो त्याअर्थी त्याला दुसरे साधु लोक (शिष्ट) 'सन्त' म्ह० साधुमार्गस्थ (शिष्टांच्या मार्गानें चालणारा) समजतात. यास्तव ब्रह्म आहे, असेंच जाणावें, असा वाक्यार्थ आहे.

श्रुतिः—तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । अथातोऽनुप्रश्नाः ।।

अर्थ—त्या पूर्व विज्ञानमयाचा हाच शारीर आत्मा आहे. हा कोण ? जो आनंदमय. आतां त्या अर्थी असे अनुप्रश्न आहेत.

भाष्यं—तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शरीरे विज्ञानमये भवः शारीर आत्मा । कोऽसौ । य एष आनन्दमयः । तं प्रति नास्त्याशङ्का नास्तित्वे । अपोढसर्वविशेषत्वात्तु ब्रह्मणो नास्तित्वं प्रत्याशंका युक्ता । सर्वसामान्याच्च ब्रह्मणः । यस्मादेवमतस्तस्मात्, अथानन्तरं श्रोतुः शिष्यस्यानुप्रश्ना आचार्योक्तिमन्वेते प्रश्ना अनुप्रश्नाः ।।

भाष्यार्थ—'त्या पूर्व विज्ञानमयाचा हाच विज्ञानमय शरीरांत होणारा-शारीर आत्मा आहे.' हा कोण ? तर 'जो हा आनन्दमय.' (कित्येक वरील मंत्र आनन्दमयाचा प्रकाशक आहे असें समजतात. यास्तव त्यांचें निराकरण '**तं प्रति०**' या भाष्यानें करितात-)= त्याच्या नास्तित्वाविषयीं तर मुळीं शंकाच नाहीं. (कारण आनन्दमय सविशेष असल्यामुळें प्रत्यक्ष आहे.)पण ब्रह्म सर्वविशेषशून्य असल्यामुळें त्याच्या नास्तित्वाविषयीं शंका येणें योग्य आहे. तसेंच ब्रह्म सर्वांना समान असल्यामुळें (त्याचा सर्वांना व्यवहार करतां येणें शक्य आहे; पण तसा अनुभव मात्र कोठेंहि नाहीं. त्यामुळेंहि 'तें नाहीं ' अशी त्याच्या नास्तित्वाची शंका येते.)=आणि 'ज्याअर्थी असें आहे त्याअर्थी आतां यानंतर श्रोत्या शिष्याचे हे अनुप्रश्न म्ह० आचार्यांच्या उक्तीनंतर हे प्रश्न आहेत.'

श्रुतिः—उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चन गच्छती३ । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य । कश्चित्समश्नुता३ उ ।।

अर्थ— कोणीहि अविद्वान् सुद्धां या शरीरांतून निघून जाऊन परमात्म्याला पोंचतो ? कीं नाहीं ? कीं कोणी विद्वान् ब्रह्मवेत्ताहि या शरीरांतून निघून जाऊन त्या लोकास-परमात्म्याला प्राप्त होतो ? कीं नाहीं ?

भाष्यं—सामान्यं हि ब्रह्माऽऽकाशादिकारणत्वाद्विदुषोऽविदुषश्च। तस्मादविदुषोऽपि ब्रह्मप्राप्तिराशङ्क्यते। उतापि। अविद्वानमुं लोकं परमात्मानमितः प्रेत्य कश्चन। चनशब्दोऽप्यर्थे। अविद्वानपि गच्छति प्राप्नोति किंवा न गच्छतीति द्वितीयोऽपि प्रश्नो द्रष्टव्योऽनुप्रश्ना इति बहुवचनात्॥

भाष्यार्थ—ब्रह्म आकाशादिकांचें (भूतविशिष्ट सर्व जीवांचें) कारण असल्यामुळें विद्वान् व अविद्वान् या उभयतांनाहि तुल्य आहे. यास्तव अविद्वानालाहि ब्रह्मप्राप्ति होते अशी शंका घेतली जाते. 'उत' म्ह० अपि—हि; अविद्वान्-हि त्या लोकास म्ह० परमात्म्याला या लोकाहून—या शरीरांतून निघून जाऊन पोंचतो—प्राप्त होतो कीं नाहीं? 'कश्चन' यांतील 'चन' हा शब्दहि 'अपि' या अर्थीं आहे व 'कश्चन' हें पद अविद्वान् या पदाशीं संबंध ठेवतें. त्यामुळें १ कोणी अविद्वान्सुद्धां ब्रह्माला प्राप्त होतो, २ कीं नाहीं? असा दुसराहि प्रश्न येथें आहे, असें जाणावें. कारण वर 'अनुप्रश्नाः' असें बहुवचन आहे.

भाष्यं—विद्वांसं प्रत्यन्यौ प्रश्नौ। यद्यविद्वान्सामान्यं कारणमपि ब्रह्म न गच्छति ततो विदुषोऽपि ब्रह्मागमनमाशङ्क्यते। अतस्तं प्रति प्रश्न आहो विद्वानिति। विद्वान्ब्रह्मविदपि कश्चिदितः प्रेत्यामुं लोकं समश्नुते उ इत्येवं स्थिते यादेशे यलोपे च कृतेऽकारस्य प्लुतिः समश्नुता३ उ इति। उकारं च वक्ष्यमाणमधस्तादपकृष्य तकारं च पूर्वस्मादुतशब्दाद्ध्यासज्याऽऽहो इत्येतस्मात्पूर्वमुतशब्दं संयोज्य पृच्छ्यत उताऽहो विद्वानिति। विद्वान्समश्नुतेऽमुं लोकम्। किंवा यथाऽविद्वानेवं विद्वानपि न समश्नुत इत्यपरः प्रश्नः॥

भाष्यार्थ—तसेंच विद्वानाकरितां, विद्वानाला उद्देशून दुसरे दोन प्रश्न आहेत. जर अविद्वान् (विद्वान् व अविद्वान् या उभयतांचें) साधारण कारण असलेल्याहि ब्रह्माला प्राप्त होत नाहीं तर विद्वान्हि ब्रह्माला जाऊं शकणार नाहीं, अशी आशंका घेतली जाते. यास्तव त्या विद्वानाला उद्देशून 'आहो विद्वान्०' हा प्रश्न आहे. कोणी विद्वान् ब्रह्मवेत्ताहि या लोकाहून किंवा या शरीरांतून निघून जाऊन त्या लोकाला म्ह० परमात्म्याला प्राप्त होतो का? मूळ उपनिषदांत 'समश्नुता३ उ' असा पाठ आहे. त्याचीं पदें 'समश्नुते उ' अशीं आहेत. पण 'ते' यांतील एच्या पुढें 'उ' आल्यामुळें एचा अय् झाला. नंतर पुढें 'उ' असल्यामुळें पाणिनीच्या 'लोपः शाकल्यस्य' या सूत्रानें 'य-'चा लोप झाला. तेव्हां 'समश्नुत उ' असें राहिलें. नंतर 'त' या अक्षरांतील अकार प्लुत केला. त्यामुळें 'समश्नुता३ उ' असा पाठ झाला. 'उ' हा पुढील उकार मागें ओढून घेऊन आणि पूर्वीच्या 'उत-'शब्दांतील तकार त्याला जोडून झालेल्या 'उत-'शब्दाचीं

'आहो' याच्या पूर्वी योजना करून, त्यांचा संयोग करून शिष्य 'उताहो विद्वान्' इत्यादि प्रश्न करीत आहे. विद्वान् या आत्माला जातो का? कीं 'जसा अविद्वान् तसाच विद्वान्-हि त्याला प्राप्त होत नाहीं?' असा दुसरा प्रश्न. (मिळून अविद्वानाविषयीं दोन व विद्वानाविषयीं दोन असे चार प्रश्न होतात.)

भाष्यं—द्वावेव वा प्रश्नौ विद्वदविद्वद्विषयौ । बहुवचनं तु सामर्थ्यप्राप्तप्रश्नान्तरापेक्षया घटते । "असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद" इति श्रवणादस्ति नास्तीति संशयस्ततोऽर्थप्राप्तः किमस्ति नास्तीति प्रथमोऽनुप्रश्नः । ब्रह्मणोऽपक्षपातित्वादविद्वान्गच्छति न गच्छतीति द्वितीयः । ब्रह्मणः समत्वेऽप्यविदुष इव विदुषोऽप्यगमनमाशङ्क्यते । किं विद्वान्समश्नुते न समश्नुत इति तृतीयोऽनुप्रश्नः ॥

भाष्यार्थ—किंवा विद्वान् व अविद्वान् यांतील प्रत्येकाविषयीं एकेक, असे दोनच प्रश्न समजावे. (पण मग 'अथातोऽनुप्रश्नाः' या बहुवचनाची उपपत्ति कशी लागणार? तर सांगतों—)=बहुवचन तर सामर्थ्यानें प्राप्त होणाऱ्या दुसऱ्या प्रश्नाच्या अपेक्षेनें उपपन्न होतें. (कोणत्या सामर्थ्यानें दुसरा प्रश्न प्राप्त होतो, तें सांगतात—)='असत् ब्रह्म असें जर जाणलें; ब्रह्म आहे असें जर जाणलें' इत्यादिश्रुतिवचनांत 'चेत्' म्ह० जर या संशयबोधक पदाचा प्रयोग केला आहे, त्यावरून दुसऱ्या पक्षीं ब्रह्म आहे व नाहीं, असा संशय येतो. त्यावरून 'काय ब्रह्म आहे, कीं नाहीं,' असा अर्थावरूनच प्राप्त झालेला पहिला अनुप्रश्न आहे. ब्रह्म पक्षपाती नसल्यामुळें अविद्वान् ब्रह्माला प्राप्त होतो व प्राप्त होत नाहीं, हा दुसरा अनुप्रश्न आहे. ब्रह्माला समत्व जरी असलें तरी अविद्वानाप्रमाणें विद्वानाच्याहि अगमनाविषयीं आशंका घेतली जाते. काय विद्वान् ब्रह्माला पोंचतो कीं पोंचत नाहीं, असा तिसरा अनुप्रश्न आहे.

भाष्यं—एतेषां प्रतिवचनार्थमुत्तरग्रन्थ आरभ्यते । तत्रास्तित्वमेव तावदुच्यते । यच्चोक्तं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति, तच्च कथं सत्यत्वमित्येतद्वक्तव्यमितीदमुच्यते सत्त्वोक्त्यैव सत्यत्वमुच्यते । उक्तं हि "सदेव सत्यम्" इति । तस्मात्सत्त्वोक्त्यैव सत्यत्वमुच्यते । कथमेवमर्थताऽवगम्यतेऽस्य ग्रन्थस्य शब्दानुगमात् । अनेनैव ह्यर्थेनान्वितान्युत्तराणि वाक्यानि । "तत्सत्यमित्याचक्षते" "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" इत्यादीनि ॥

भाष्यार्थ—त्या तीन प्रश्नांच्या प्रतिवचनाकरितां पुढील ग्रंथ आरंभिला जातो. त्यांपैकीं प्रथम त्याचें अस्तित्वच सांगितलें जातें—'सत्यं, ज्ञानं, अनन्तं ब्रह्म' असें जें सांगितलें आहे, तें सत्यत्व कसें, हें सांगितलें पाहिजे, असें जें म्हटलें होतें तेंच हें आतां

सांगितलें जात आहे. ब्रह्माच्या सत्त्वकथनानेंच त्याचें सत्यत्व सांगितलें आहे. (म्ह० तें सत् आहे, असें म्हटल्यानेंच तें सत्य आहे, असें सिद्ध होतें.) 'सत्-च सत्य आहे,' असें वर सांगितलेंच आहे. तस्मात् सत्त्वकथनानेंच सत्यत्व सांगितलें जातें. पण या ग्रंथाला ' एवमर्थताच ' आहे म्ह० याचा हाच अर्थ, हें कसें कळतें? म्हणून विचाराल तर 'शब्दानुगमामुळें तें कळतें' (असें आम्ही सांगतों). 'तें सत्य आहे असें सांगतात; जर हा आकाश आनंद नसता,' इत्यादि पुढचीं वाक्यें याच अर्थाशीं अन्वित आहेत. (ब्रह्माचें अस्तित्व सिद्ध करणें म्ह० त्याच्या असत्त्वाची व्यावृत्ति करणेंच आहे, अशा आशयानें '**तत्रासदेव**० ' या भाष्यानें असत्त्वाशंका उत्थापित करितात–)

भाष्यं—तत्रासदेव ब्रह्मेत्याशङ्क्यते । कस्मात् । यदस्ति तद्विशेषतो गृह्यते यथा घटादि । यन्नास्ति तन्नोपलभ्यते यथा शशविषाणादि । तथा नोपलभ्यते ब्रह्म । तस्माद्विशेषतोऽग्रहणान्नास्तीति । तन्न । आकाशादिकारणत्वाद्ब्रह्मणः । न नास्ति ब्रह्म कस्मादाकाशादि हि सर्वं कार्यं ब्रह्मणो जातं गृह्यते । यस्माच्च जायते किंचित्तदस्तीति दृष्टं लोके यथा घटाङ्कुरादिकारणं मृद्बीजादि तस्मादाकाशादिकारणत्वादस्ति ब्रह्म ॥

भाष्यार्थ—त्या शंकांतील ' ब्रह्म असत्‌च आहे ' ही शंका घेतली जाते. ती कां? तर जें असतें त्याचें विशेषतः ग्रहण केलें जातें. जसे–घटादि पदार्थ. जें नसतें तें उपलब्ध होत नाहीं. जसें–शशविषाणादिक. तसेंच ब्रह्म उपलब्ध होत नाहीं. तस्मात् विशेषतः ग्रहण होत नसल्यामुळें ब्रह्म नाहीं. पण ही शंका बरोबर नाहीं. कारण ब्रह्म आकाशादिकांचें कारण आहे. (आतां याच सूत्रभूत वाक्याचा विस्तार करितात–)=ब्रह्म नाहीं, असें नाहीं. कारण आकाशादिक सर्व कार्यजात ब्रह्मापासून झालें आहे, असें श्रुतीवरून प्रतीत होतें, आणि ज्याच्यापासून जें कांहीं कार्य होतें तें विद्यमान असतें, असें व्यवहारांत दिसतें. जसें–घट, अंकुर इत्यादि कार्यांचें कारण मृत्तिका, बीज इत्यादि. यास्तव ब्रह्म आकाशादिकांचें कारण असल्यामुळें आहे. ('आकाशादि सत्पूर्वक आहे. कारण त्याला कार्यत्व आहे, घटादिकांप्रमाणें,' अशा लौकिक व्याप्तीच्या आधारानें सत् कारण तर सिद्ध झालेंच. त्याला देशादिकांचें कारणत्व असल्यामुळें तें देशादिकांनीं अनवच्छिन्न आहे. त्यामुळें तें ब्रह्मपदवाच्य आहे, हें सिद्ध झालें. पण त्याचा विशेष उपलब्ध होत नसल्यामुळें त्याच्या अभावाची शंका येते. तिची ' कारणत्व ' या हेतूनें निवृत्ति केली जाते. पण आश्रयासिद्धीचा प्रसंग येत असल्यामुळें या कथनानें कारणत्वामुळें सत्त्व साधलें जातें, असा भावार्थ. '**न चासतः**० ' या भाष्यानें जगदुपादानाविषयीं असत्त्वाशंका करूं नये, याविषयीं आणखीं हेतु सांगतात–)

भाष्यं—न चासतो जातं किंचिद्गृह्यते लोके कार्यम् । असतश्चेन्नामरूपादि कार्यं निरात्मकत्वान्नोपलभ्येत । उपलभ्यते तु । तस्मादस्ति ब्रह्म । असतश्चेत्कार्यं गृह्यमाणमप्यसदान्वितमेव तत्स्यात् । न चैवं । तस्मादस्ति ब्रह्म । तत्र कथमसतः सज्जायेतेति श्रुत्यन्तरमसतः सज्जन्मासंभवमन्वाचष्टे न्यायतः । तस्मात्सदेव ब्रह्मेति युक्तम् ॥

भाष्यार्थ—कोणतेंहि कार्य असत्-पासून झालें आहे, असें दिसत नाहीं. असत्-पासून जर हें नाम-रूपादि कार्य झालेलें असतें तर तें निरात्मक असतें; आणि त्यामुळेंच उपलब्ध झालें नसतें. पण तें सर्व उपलब्ध होतें. यास्तव ब्रह्म आहे. असत्-पासून जर कार्य झालेलें असतें व त्याचा अनुभवहि आला असता तर तें असदन्वितच अनुभवास आलें असतें. (म्ह० प्रत्येक कार्य 'आहे, आहे' असा सदन्वित अनुभव न येतां तें 'नाहीं, नाहीं' असा असदन्वित अनुभव आला असता. पण तसा अनुभव येत नाहीं. यास्तव ब्रह्म आहे.) त्याविषयीं 'असत्-पासून सत् कसें होईल,' अशा अर्थाची दुसरी (छान्दोग्य) श्रुति असत्-पासून सत्च्या जन्माचा असंभव न्यायतः (कारण असत्चा अन्वय कार्यांत दिसत नाहीं, या युक्तीनें) सांगते. त्यामुळें ब्रह्म सत्च आहे, असें म्हणणें योग्य आहे. (याप्रमाणें असत्त्वाशंकेचें निरसन करून प्रसंगतः प्रधानवाद्याच्या अचेतनत्वाशंकेचें निरसन '**तद्यदि०**' या भाष्यानें करितात—)

भाष्यं—तद्यदि मृद्बीजादिवत्कारणं स्यादचेतनं तर्हि, न, कामयितृत्वात् । न हि कामयित्रचेतनमस्ति लोके । सर्वज्ञं हि ब्रह्मेत्यवोचाम । अतः कामयितृत्वोपपत्तिः । कामयितृत्वादस्मदादिवदनाप्तकामं चेत्, न । स्वातन्त्र्यात् । यथाऽन्यान्परवशीकृत्य कामादिदोषाः प्रवर्तयन्ति न तथा ब्रह्मणः प्रवर्तकाः कामाः । कथं तर्हि सत्यज्ञानलक्षणाः स्वात्मभूतत्वाद्विशुद्धा न तैर्ब्रह्म प्रवर्त्यते । तेषां तु तत्प्रवर्तकं ब्रह्म प्राणिकर्मापेक्षया । तस्मात्स्वातन्त्र्यं कामेषु ब्रह्मणः । अतो नानाप्तकामं ब्रह्म ॥

भाष्यार्थ—'अहो पण तें ब्रह्म जर मृत्तिका, बीज इत्यादिकांप्रमाणें कारण असेल तर तें अचेतन होईल' म्हणून म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण त्याला कामयितृत्व आहे. (म्ह. कामना करणें, हा चेतनाचा धर्म त्याच्या ठिकाणीं आहे. सांख्यांच्या मतीं चेतन निर्विकार असल्यामुळें त्याच्या कामयितृत्वाची जरी असिद्धि होते तरी लौकिक व्याप्तिबलानें त्याला कामयितृत्व असल्यामुळें अचेतनत्वशंका निवृत्त केली जाते, असें '**न हि०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)=व्यवहारांत कामना करणारें कोणीहि अचेतन नसतें. ब्रह्म सर्वज्ञ आहे, हें आम्हीं सांगितलें आहे. त्यामुळें त्याच्या कामयितृत्वाची उपपत्ति लागते. पण 'त्याला कामयितृत्व असल्यामुळें आम्हां पामरांप्रमाणें तें अनाप्तकाम

(अपूर्ण, अतृप्त, ज्याला सर्व भोग प्राप्त झालेले नाहींत असें) आहे, असें होईल,' म्हणून म्हणाल तर तेंहि बरोबर नाहीं. कारण त्याला स्वातंत्र्य आहे. ज्याप्रमाणें कामादि दोष इतरांना परवश करून प्रवृत्त करितात त्याप्रमाणें काम ब्रह्माचे प्रवर्तक नाहींत; तर ते कसे आहेत? ते स्वात्मभूत असल्यामुळें सत्यज्ञानादिलक्षण व अत्यंत शुद्ध आहेत. त्यांच्याकडून ब्रह्म प्रवृत्त केलें जात नाहीं. उलट प्राण्यांच्या कर्मांच्या अपेक्षेनें तें ब्रह्मच त्यांचें प्रवर्तक आहे. तस्मात् ब्रह्माला कामाविषयीं स्वातन्त्र्य आहे. त्यामुळें ब्रह्म अनाप्त-काम नाहीं. (पण ' शरीरादि-संबंधावांचून कामांचा उद्भव होत नाहीं. यास्तव कामना करणाऱ्या ब्रह्माला शरीर असतें, असें म्हणण्याचा प्रसंग येतो. ' अशी शंका घेऊन ' **साधनान्तरा०** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—साधनान्तरानपेक्षत्वाच्च । किंच यथाऽन्येषामनात्मभूता धर्मादि-निमित्तापेक्षाः कामाः स्वात्मव्यतिरिक्तकार्यकरणसाधनान्तरापेक्षाश्च न तथा ब्रह्मणो निमित्ताद्यपेक्षत्वं किं तर्हि स्वात्मनोऽनन्याः ॥

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें ब्रह्माला दुसऱ्या साधनाची अपेक्षा नसते, (कामसंस्कार-युक्त मायेचें ब्रह्माशीं तादात्म्य असल्यामुळें मायापरिणामरूप कामांचेंहि ब्रह्माशीं तादात्म्य असतें. त्यामुळें त्याला शरीरादि निमित्तांची अपेक्षा नाहीं, असा याचा भावार्थ.) त्यामुळेंहि ते स्वतंत्र आहेत. म्ह० ज्याप्रमाणें इतर प्राण्यांचे काम (इच्छा) अनात्मभूत धर्मादिनिमित्तांची अपेक्षा करणारे व स्वात्म्याहून व्यतिरिक्त—दुसऱ्या देहेंद्रियादि साध-नांची अपेक्षा करणारे असतात त्याप्रमाणें ब्रह्माच्या कामनांना निमित्तादिकांची अपेक्षा नसते. तर ते स्वात्म्याहून अनन्य असतात.

श्रुतिः—सोऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तप-स्तप्त्वा । इदꣳसर्वमसृजत ।

अर्थ—मीं बहु व्हावें, उत्पन्न व्हावें, अशी तो कामना करिता झाला, तो तप करिता झाला. तो तप करून हें सर्व उत्पन्न करिता झाला.

भाष्यं—तदेतदाह सोऽकामयत स आत्मा यस्मादाकाशः संभूतोऽकामयत कामितवान् । कथं, बहु स्यां बहु प्रभूतं स्यां भवेयम् । कथमेकस्यार्थान्तराननु-प्रवेशे बहुत्वं स्यादित्युच्यते । प्रजायेयोत्पद्येय । न हि पुत्रोत्पत्त्येवार्थान्तर-विषयं बहुभवनं कथं तर्ह्यात्मस्थानभिव्यक्तनामरूपाभिव्यक्त्या । यदाऽऽत्मस्थे अनभिव्यक्ते नामरूपे व्याक्रियेते तदा नामरूपे आत्मस्वरूपापरित्यागेनैव ब्रह्म-णाऽप्रविभक्तदेशकाले सर्वावस्थासु व्याक्रियेते तदा तन्नामरूपव्याकरणं ब्रह्मणो बहुभवनम् । नान्यथा निरवयवस्य ब्रह्मणो बहुत्वापत्तिरुपपद्यतेऽल्पत्वं वा ॥

भाष्यार्थ—आतां श्रुति तेंच सागते–ज्याच्यापासून आकाश हा पदार्थ उत्पन्न झाला 'सः'–तो आत्मा 'अकामयत'–कामना करता झाला. ती कशी? 'बहु स्यां' –मी बहु पुष्कळ व्हावें, अशी. पण एकाला दुसऱ्या पदार्थांत प्रवेश केल्यावांचून बहुत्व कसें संभवेल, अशी शंका येते, म्हणून 'प्रजायेय' असें म्हटलें आहे. 'प्रजायेय' म्हणजे उत्पन्न होतों. ब्रह्माचें हें बहुभवन–पुष्कळ होणें पुत्रोत्पत्तीप्रमाणें भिन्न पदार्थविषयक नाहीं; तर कसें? आत्म्यामध्येंच स्थित असलेल्या अव्यक्त नाम-रूपांना व्यक्त करून बहु होणें आहे. जेव्हां आत्मस्थ अव्यक्त नामरूपें व्यक्त केलीं जातात तेव्हां तीं नामरूपें सर्व अवस्थांमध्यें आत्मस्वरूपाचा परित्याग न करतांच ज्यांचा देश व काल ब्रह्माहून पृथक् नाहीं, अशींच व्यक्त केलीं जातात. त्यामुळें तें नाम-रूपव्याकरण [म्ह० नामरूपाला व्यक्त करणें) हेंच ब्रह्माचें बहुभवन आहे. त्यावांचून निरवयव ब्रह्माची बहुत्वापत्ति (म्ह० बहु होणें) किंवा अल्पत्व उपपन्न होत नाहीं.

भाष्यं—यथाऽऽकाशस्याल्पत्वं बहुत्वं च वस्त्वन्तरकृतमेव । अतस्तद्द्वारेणैवाऽऽत्मा बहु भवति । न ह्यात्मनोऽन्यदनात्मभूतं तत्प्रविभक्तदेशकालं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टं भूतं भवद्भविष्यद्वा वस्तु विद्यते । अतो नामरूपे सर्वावस्थे ब्रह्मणैवाऽऽत्मवती, न ब्रह्म तदात्मकम् । ते तत्प्रत्याख्याने न स्त एवेति तदात्मके उच्येते । ताभ्यां चोपाधिभ्यां ज्ञातृज्ञेयज्ञानशब्दार्थादिसर्वसंव्यवहारभाग्ब्रह्म ॥

भाष्यार्थ— जसें आकाशाचें अल्पत्व किंवा बहुत्व दुसऱ्या वस्तूंमुळेंच संभवतें (त्याप्रमाणें ब्रह्माचेंहि अल्पत्व व बहुत्व नाम-रूप-उपाधीमुळेंच संभवनीय आहे.) यास्तव त्याच्या द्वाराच म्ह० नाम-रूपशक्त्यात्मकमायापरिणामाच्या द्वाराच आत्मा पुष्कळ होतो. आत्म्याहून पृथक्, अनात्मभूत त्याहून अगदीं भिन्न देश व काल यांत राहणारी, सूक्ष्म, आड असलेली, दूर असलेली, भूत, वर्तमान किंवा भविष्यत् वस्तु नाहीं. यास्तव सर्व अवस्थांमधील नामरूपें ब्रह्माच्या योगानेंच आत्मवन्त आहेत. [तर मग ब्रह्म सप्रपंच–सविशेष होण्याचा प्रसंग येतो, अशी शंका घेऊन म्हणतात–] =' **न०** '–पण ब्रह्म तद्रूप नाहीं. (कारण तें चेतन आहे. त्यामुळें नाम-रूपांच्या परिहारानेंहि त्याची सिद्धि होऊं शकते, असा याचा भावार्थ. "तर मग नाम-रूप ब्रह्मात्मक कसें?" '**ते तत्प्रत्याख्याने०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=ब्रह्माचा निषेध केला असतां नाम-रूपांचा अभावच होतो. म्हणून नाम-रूपें ब्रह्मात्मक आहेत, असें म्हटलें आहे. [स्वप्न पाहून उठलेल्या मनुष्याच्या आकाशभक्षणाप्रमाणें अनुभवाच्या प्रत्याख्यानानें आरोपित पदार्थांची सिद्धि संभवत नाहीं. त्यामुळें अनुभवाचा विषय, अशीं नाम-रूपें अनुभवात्मक ब्रह्मरूप आहेत, असें सांगितलें जातें. त्याचें ब्रह्माशीं ऐक्य आहे, अशा

आशयानें तसें सांगितलें जात नाहीं, असा याचा भावार्थ. ब्रह्माचें नुस्तें बहुरूपत्वच मायोपाधिक नाहीं तर सर्व व्यवहारास्पदत्वहि मायोपाधिक आहे, असें '**ताभ्यां चोपाधिभ्यां०** या भाष्यानें सांगतात–]=नाम व रूप या दोन उपाधींच्या योगानें ब्रह्म ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञान इत्यादि शब्द व त्यांचे अर्थ इत्यादि सर्वांच्या उत्तम व्यवहाराला पात्र होतें.

भाष्यं—स आत्मैवंकामः संस्तपोऽतप्यत । तप इति ज्ञानमुच्यते । "यस्य ज्ञानमयं तपः" इति श्रुत्यन्तरात् । आप्तकामत्वाच्चेतरस्यासंभव एव तपसः । तत्तपोऽतप्यत तप्तवान् । सृज्यमानजगद्रचनादिविषयामालोचनामकरोदात्मेत्यर्थः। स एवमालोच्य तपस्तप्त्वा प्राणिकर्मादिनिमित्तानुरूपमिदं सर्वं जगद्देशतः कालतो नाम्ना रूपेण च यथानुभवं सर्वैःप्राणिभिः सर्वावस्थैरनुभूयमानमसृजत सृष्टवान्॥

भाष्यार्थ—तो आत्मा अशा कामनेनें युक्त होत्साता 'तप करता झाला.' 'तप' या पदानें ज्ञान सांगितलें जातें. कारण 'ज्याचें तप ज्ञानमय आहे' अशी दुसरी श्रुति आहे. त्याचप्रमाणें ब्रह्म आप्तकाम असल्यामुळें इतर तपाचा असंभवच आहे. तें ब्रह्म तप करतें झालें, म्ह० आत्मा उत्पन्न केल्या जाणाऱ्या जगाच्या रचनादिकांविषयीं आलोचन–विचार करता झाला, असा याचा अर्थ. 'तो असें आलोचन–तप करून' प्राण्यांच्या कर्मादि निमित्तांच्या अनुसार 'हें सर्व जगत् देशतः, कालतः, नामतः व रूपतः अनुभवानुसार–सर्व अवस्थांतील सर्व प्राण्यांकडून जसें अनुभविलें जात आहे तसें उत्पन्न करता झाला.'

श्रुतिः—यदिदं किंच । तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् ॥

अर्थ–हें जें कांहीं आहे, तें उत्पन्न करून तो त्यांतच मागून प्रविष्ट झाला.

भाष्यं—यदिदं किंच यत्किंचेदमविशिष्टम् । तदिदं जगत्सृष्ट्वा किमकरोदित्युच्यते–तदेव सृष्टं जगदनुप्राविशदिति । तत्रैतच्चिन्त्यं कथमनुप्राविशदिति । किं यः स्रष्टा स तेनैवाऽऽत्मनाऽनुप्राविशदुतान्येनेति, किं तावद्युक्तम् । क्त्वाप्रत्ययश्रवणाद्यः स्रष्टा स एवानुप्राविशदिति ॥

भाष्यार्थ—'हें जें कांहीं सर्वसाधारण जगत् आहे तें हें जगत् उत्पन्न करून' त्यानें काय केलें, तें सांगतात–'त्याच उत्पन्न केलेल्या जगांत मागून तें प्रवेश करतें झालें.' (प्रवेश कसा झाला हें सांगतां येणें शक्य नाहीं, असें प्रकट करून जीवाला ब्रह्मरूपत्व असल्यामुळें प्रवेशवाक्याचें तात्पर्य दाखविण्यासाठीं '**तत्रैतत्** ०' या भाष्यानें विचाराचा आरंभ करितात–)=पण त्याविषयीं तें कसें प्रवेश करतें झालें, या गोष्टीचा विचार केला जातो. जो स्रष्टा तो त्याच रूपानें प्रवेश करता झाला कीं दुसऱ्या रूपानें? पण ह्या दोन पक्षांतील युक्त प्रश्न कोणता दिसतो? 'तत्सृ्वा' येथें 'त्वा' हा प्रत्यय असल्यामुळें जो

स्रष्टा तोच मागून प्रवेश करता झाला, हें युक्त दिसतें. (संस्कृतांतील ' क्त्वा-'प्रत्ययाच्या जागीं मराठींत ' ऊन ' हा प्रत्यय होतो. ' क्त्वा-'प्रमाणेंच ऊनप्रत्ययान्त धातुसाधित अव्ययाचा कर्ता व मुख्य क्रियेचा कर्ता एकच असतो. जसें-' रामा जेवून गांवाला गेला ' या वाक्यांत रामा हें पद जेवून या 'ऊन-'प्रत्ययान्ताचा व गेला या मुख्य क्रियापदाचा कर्ता आहे. त्याच न्यायानें जगत् उत्पन्न करून त्यांत प्रवेश करणारा एकच आहे असा भावार्थ. यावर पूर्ववादी ' **ननु०** ' इत्यादि भाष्यानें शंका घेतो-)

भाष्यं—ननु न युक्तं मृद्वच्चेत्कारणं ब्रह्म तदात्मकत्वात्कार्यस्य। कारणमेव हि कार्यात्मना परिणतमित्यतोऽप्रविष्ट इव कार्योत्पत्तेरूर्ध्वं पृथक्कारणस्य पुनः प्रवेशोऽनुपपन्नः । न हि घटपरिणामव्यतिरेकेण मृदो घटे प्रवेशोऽस्ति ॥

भाष्यार्थ—अहोपण मृत्तिकेप्रमाणें ब्रह्म जर कारण असेल तर कार्य तदात्मक असल्यामुळें ब्रह्मच त्यांत प्रविष्ट झालें, हें म्हणणें युक्त नव्हे. [सृष्टि व प्रवेश या क्रियांना पूर्वोत्तर कालीनत्व जर असेल तर ' त्वा-'प्रत्ययानें त्यांचा कर्ता एकच आहे, असा बोध होईल. पण प्रवेशाची उत्तरकालता संभवत नाहीं. कारण उपादान सृष्टिसमयींच कार्यरूपानें अवस्थित होतें. ' **कारणमेव०** ' या भाष्यानें याचेंच विवरण-]=कारणच कार्यरूपानें परिणाम पावलें आहे. यास्तव प्रविष्ट न झालेल्या दुसऱ्या एखाद्या पदार्थाप्रमाणें कार्योत्पत्तीच्या नंतर कारणाचा पुनरपि पृथक् प्रवेश अनुपपन्न आहे. कारण घटरूपानें परिणाम पावणें, यावांचून मृत्तिकेचा घटामध्यें प्रवेश होत नाहीं. [अप्रविष्ट गृहादिकांत देवदत्ताचा प्रवेश झालेला जसा दिसतो त्याप्रमाणें कार्योत्पत्तीनंतर कारणाचा पृथक् प्रवेश संभवत नाहीं, असा भावार्थ. सिद्धान्ति-एकदेशीचें मत ' **यथा घटे०** ' इत्यादि भाष्यानें उत्थापित करून पूर्ववादी त्याला दूषित करितो-]

भाष्यं—यथा घटे चूर्णात्मना मृदोऽनुप्रवेश एवमन्येनाऽऽत्मना नामरूपकार्येऽनुप्रवेश आत्मन इति चेच्छ्रुत्यन्तराच्च "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य" इति । नैवं युक्तमेकत्वादब्रह्मणः । मृदात्मनस्त्वनेकत्वात्सावयवत्वाच्च युक्तो घटे मृदश्चूर्णात्मनाऽनुप्रवेशः । मृदश्चूर्णस्याप्रविष्टदेशवत्त्वाच्च । न त्वात्मन एकत्वे सति निरवयवत्वादप्रविष्टदेशाभावाच्च प्रवेश उपपद्यते ॥

भाष्यार्थ—' ज्याप्रमाणें घटामध्यें चूर्णरूपानें (म्ह० धुळीच्या रूपानें) मृत्तिकेचा मागून प्रवेश होतो त्याप्रमाणें अन्य स्वरूपानें आत्म्याचा नाम-रूपकार्यामध्यें अनुप्रवेश होतो, ' म्हणून म्हणाल आणि या ' जीवरूप आत्म्याच्या योगानें अनुप्रवेश करून ' अशी दुसरी श्रुतिहि आहे, असें म्हणाल, तर तसें होणें युक्त नाहीं. कारण ब्रह्माला एकत्व आहे. (म्ह० तें एक आहे.) मृत्तिकारूप कारणाला तर अनेकत्व व सावयवत्व

असल्यामुळें घटामध्यें मृत्तिकेचा धुळीच्या रूपानें अनुप्रवेश होणें युक्त आहे. शिवाय घटाची माती धुळीच्या प्रदेशांत प्रविष्ट झालेली नसते. (तर ती धुळीच्या प्रदेशाहून निराळ्याच प्रदेशांत असते. त्यामुळें धुळीचा प्रवेश तिच्यामध्यें होऊं शकतो)=पण आत्म्याचा तसा प्रवेश उपपन्न होत नाहीं. कारण आत्मा एक असून निरवयव आहे आणि तो प्रविष्ट झालेला नाहीं, असा मुळीं देशच नाहीं. (स्रष्टा किंवा दुसरा कोणी याचा प्रवेश जर संभवतच नाहीं तर मग प्रवेश कसा संभवतो असें सिद्धांति-एक-देशी '**कथं तर्हि**०' या भाष्यानें विचारतो—)

भाष्यं—कथं तर्हि प्रवेशः स्यात्। युक्तश्च प्रवेशः श्रुतत्वात्तदेवानुप्राविशदिति। सावयवमेवास्तु तर्हि सावयवत्वान्मुखे हस्तप्रवेशवन्नामरूपकार्ये जीवात्मनाऽनुप्रवेशो युक्त एवेति चेन्नाशून्यत्वात्। न हि कार्यात्मना परिणतस्य नामरूपकार्यदेशव्यतिरेकेणाऽऽत्मशून्यः प्रदेशोऽस्ति यं प्रविशेज्जीवात्मना। कारणमेव चेत्प्रविशेज्जीवात्मत्वं जह्याद्यथा घटो मृत्प्रवेशे घटत्वं जहाति। तदेवानुप्राविशदिति च श्रुतेर्न कारणानुप्रवेशो युक्तः ॥

भाष्यार्थ—तर मग त्याचा प्रवेश कसा होणार? 'तदेवानुप्राविशत्' म्ह० त्यांतच मागून प्रवेश करता झाला, अशी श्रुति असल्यामुळें त्याचा प्रवेश होणें तर युक्त आहे. (त्यामुळें प्रवेश नाहीं, असें म्हणतां येत नाहीं. आतां तोच प्रवेशाची गति '**सावयवमेव**०' या भाष्यानें सांगतो.)=यास्तव तें ब्रह्म सावयवच असूं दे. तें सावयव असल्यामुळें मुखामध्यें जसा हस्तप्रवेश होतो त्याप्रमाणें त्याचा नाम-रूपकार्यामध्यें जीव-रूपानें अनुप्रवेश होणें युक्तच आहे, म्हणून म्हणाल तर (पूर्ववादीच या मध्यस्थाच्या म्हणण्याचें निकारण '**न अशून्यत्वात्**०' या भाष्यानें करतो.)=तेंहि बरोबर नाहीं. कारण त्याला अशून्यत्व आहे. (या संक्षिप्त वाक्याचेंच विवरण करितात—)=कार्यरूपानें परिणत झालेल्या ब्रह्माचा नाम-रूपात्मक कार्य हाच प्रदेश आहे. त्याहून निराळा आत्म-शून्य प्रदेशच नाहीं, कीं ज्यामध्यें तो जीवात्मरूपानें प्रवेश करील! (कार्याकारानें परिणत झालेल्या ब्रह्माचा नाम-रूपात्मक कार्य हाच देश आहे, त्याहून अन्य देश नाहीं. कारण, कारणच कार्यरूपानें परिणत झालें आहे. यास्तव कार्याचा एक प्रकार असा जीवात्मा प्रवेश करूं शकेल, म्हणून जर म्हणाल तर)=कारणांतच जर त्यानें प्रवेश केला तर तो आपल्या जीवात्मत्वाचाच त्याग करील. जसा—घट मृत्तिकेंत प्रवेश करतांच घटत्वाचा त्याग करतो, त्याप्रमाणें. (कार्यविशेषाचा प्रवेश मानून हें दूषण दिलें. पण श्रुतिविरोधामुळें कार्याचा प्रवेशच संभवत नाहीं, असें वादी '**तदेव**०' या भाष्यानें सांगतो—)=शिवाय 'त्या कार्यांतच मागून प्रवेश करता झाला,' अशी श्रुति असल्यामुळें

कारणामध्यें अनुप्रवेश युक्त नव्हे. [आतां पूर्वपक्षवादीच मध्यस्थाच्या मताचा ' कार्यान्तरमेव० ' या भाष्यानें अनुवाद करून त्यावर दूषण देतो–]

भाष्यं—कार्यान्तरमेव स्यादिति चेत्। तदेवानुप्राविशदिति जीवात्मरूपं कार्यं नामरूपपरिणतं कार्यान्तरमेवाऽऽपद्यत इति चेन्न। विरोधात्। न हि घटो घटान्तरमापद्येत। व्यतिरेकश्रुतिविरोधाच्च। जीवस्य नामरूपकार्यव्यतिरेकानुवादिन्यः श्रुतयो विरुध्येरन्। तदापत्तौ मोक्षासंभवाच्च। न हि यतो मुच्यमानस्तदेवाऽऽपद्यते। न हि शृंखलापत्तिर्बद्धस्य तस्करादेः॥

भाष्यार्थ:—प्रवेश करणारें दुसरें कार्यच आहे, असें ह्मणाल म्ह० 'तदेवानुप्राविशत्' –तेंच कारण मागून त्या कार्यात प्रविष्ट झालें, या श्रुतीचा अर्थ–जीवात्मरूप कार्य नाम-रूपांच्या आकारानें परिणत झालेल्या दुसऱ्या कार्यास प्राप्त होतें, ह्मणून म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण त्याच्याशीं विरोध येतो. घटच कांहीं दुसऱ्या घटास प्राप्त होत नाहीं. तसाच व्यतिरेकप्रतिपादक श्रुतीशींहि विरोध येतो. म्ह० जीव नाम-रूपात्मककार्याहून पृथक् आहे, असा अनुवाद करणाऱ्या श्रुतीशीं विरोध येतो. शिवाय जीव जर कार्यत्वास प्राप्त झाला तर त्याच्या मोक्षाचा असंभव होतो. कारण ज्याच्यापासून मुक्त होणार त्यालाच तो पाप्त होत नाहीं. (जीव नाम-रूपात्मक कार्यापासून मुक्त होणारा आहे. त्यामुळें तो नाम-रूपात्मकच होणें युक्त नव्हे.)=तस्करादि बद्ध पुरुषाला शृंखलाभाव प्राप्त होत नसतो, हें प्रसिद्ध आहे. [पुनः दुसऱ्या मध्यस्थाची '**बाह्यान्तर्भेदेन०**' इत्यादि शंका घेऊन पूर्ववादीच दोष देतो–]

भाष्यं—बाह्यान्तर्भेदेन परिणतमिति चेत्तदेव कारणं ब्रह्म शरीराद्याधारत्वेन तदन्तर्जीवात्मनाऽऽधेयत्वेन च परिणतमिति चेन्न, बहिष्ठस्य प्रवेशोपपत्तेः। न हि यो यस्यान्तःस्थः स एव तत्प्राविष्ट उच्यते। बहिष्ठस्यानुप्रवेशः स्यात्प्रवेशशब्दार्थस्यैवं दृष्टत्वात्। यथा गृहं कृत्वा प्राविशदिति॥

भाष्यार्थ—तें कारण बाह्य व अन्तर्भेदानें परिणत झालें आहे म्ह० तेंच कारण ब्रह्म शरीरादि आधाररूपानें व तदन्तर्गत जीवरूप आधेयरूपानें परिणत होतें, म्हणून म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण जो ज्याच्या बाहेर स्थित असतो त्याचाच त्यांत प्रवेश उपपन्न होतो. जो ज्याच्या आंत स्थित असतो तोच त्यांत प्रविष्ट झाला, असें म्हटलें जात नाहीं. त्याचप्रमाणें जो बाहेर स्थित असतो त्याचाच अनुप्रवेश होतो. कारण प्रवेश या शब्दाचा अर्थ असाच अनुभवास येतो. जसें–गृह करून त्यांत प्रविष्ट झाला. (आतां वादी 'जलसूर्य०' इत्यादि भाष्यानें आणखीं एका वेदान्त्याच्या मताला उत्थापित करून त्यावर दोष देतो–)

भाष्यं—जलसूर्यकादिप्रतिबिम्बवत्प्रवेशः स्यादिति चेन्न। अपरिच्छिन्नत्वादमूर्तत्वाच्च। परिच्छिन्नस्य मूर्तस्यान्यस्यान्यत्र प्रसादस्वभावके जलादौ सूर्यकादिप्रतिबिम्बोदयः स्यात्। न त्वात्मनः, अमूर्तत्वादाकाशादिकारणस्याऽऽत्मनः, अव्यापकत्वात्तद्विप्रकृष्टदेशप्रतिबिम्बाधारवस्त्वन्तराभावाच्च प्रतिबिम्बवत्प्रवेशो न युक्तः॥

भाष्यार्थ—'अहोपण, जलामध्यें सूर्यादिकांच्या प्रतिबिंबाप्रमाणें प्रवेश होऊं शकेल,' म्हणून म्हणाल तर तेंहि बरोबर नाहीं. कारण ब्रह्म अपरिच्छिन्न व अमूर्त आहे. 'प्रसाद' या स्वभावानें युक्त असलेल्या दुसऱ्या जलादि पदार्थांमध्यें परिच्छिन्न, मूर्त (साकार) व भिन्न असलेल्या—सूर्यादिपदार्थांच्याच प्रतिबिंबाचा उदय होतो. आत्म्याचा नाहीं. कारण आकाशादिकांचें कारण असा तो आत्मा अमूर्त आहे, त्याचप्रमाणें आकाशादिकार्यें ब्रह्माच्या अपेक्षेनें अव्यापक आहेत; व त्याहून दूर देशीं असणाऱ्या प्रतिबिंबाधारभूत दुसऱ्या वस्तूचा अभाव आहे. त्यामुळेंहि ब्रह्माचा कार्यामध्यें प्रतिबिंबाप्रमाणें प्रवेश होणें युक्त नव्हे. (याप्रमाणें मध्यास्थांच्या—सिद्धान्त-एकदेशीयांच्या शंकांचें निरसन करून पूर्ववादी आपल्या पूर्वपक्षाचा उपसंहार '**एवं तर्हि०**' या भाष्यानें करतो-)

भाष्यं—एवं तर्हि नैवास्ति प्रवेशो न च गत्यन्तरमुपलभामहे। "तदेवानुप्राविशत्" इति च श्रुतेः। श्रुतिश्च नोऽतीन्द्रियविषये विज्ञानोत्पत्तौ निमित्तम्। न चास्माद्वाक्याद्यत्नवतामपि विज्ञानमुत्पद्यते। हन्त तर्ह्यनर्थकत्वादपोह्यमेतद्वाक्यं "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति॥

भाष्यार्थ—मग असें जर असेल तर त्याचा प्रवेशच होत नाहीं. (ब्रह्माचा प्रवेश तर नाहींच. पण त्याहून निराळ्या जीवाचाहि प्रवेश संभवत नाहीं, असें सांगितलें आहे. असें '**न च०**' या भाष्यानें सांगतात—)=आम्हांला दुसरी गतिहि उपलब्ध होत नाहीं व 'तेंच अनुप्रवेश करतें झालें,' अशी श्रुति आहे. (त्यामुळें इतराचाहि प्रवेश कल्पितां येत नाहीं, कारण ती श्रुति स्रष्ट्याचा प्रवेश सांगते. आम्हां मीमांसकांना ती प्रमाण आहे. त्यामुळें तिच्या विरुद्ध दुसऱ्याची प्रवेशकल्पना अयुक्त आहे, असा भावार्थ.) =अतीन्द्रिय विषयाचें ज्ञान होण्यास आम्हांला श्रुति हेंच निमित्त आहे. ('तर मग श्रुतीचा आश्रय करून ब्रह्माचाच प्रवेश माना.' '**न च०**' इत्यादि भाष्यानें याचें उत्तर—)=पण या वाक्यावरून मोठ्या यत्नशील पुरुषांनाहि कांहींच विज्ञान होत नाहीं. (तस्मात् 'आंधळ्याला रत्न सांपडलें, दिसलें' या वाक्याप्रमाणें हें वाक्य अर्थशून्य आहे, असें पूर्वपक्षाचें '**हन्त तर्हि०**' या भाष्यानें निगमन—)=यास्तव 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' हें वाक्य अर्थरहित असल्यामुळें निषेध करण्यास योग्य आहे. (या वाक्याचा शक्तिगोचर अर्थ संभवत नाहीं, म्हणून हें अर्थशून्य आहे कीं तात्पर्यगोचर

अर्थ संभवत नाहीं म्हणून! अमूर्त आकाशादिकांचें जलांत जसें प्रतिबिंब पडतें त्याप्रमाणें अनिर्वाच्य अविद्यांमध्यें प्रतिबिंबित झालेल्या अमूर्त ब्रह्माचेंहि सृष्टीनंतर अन्तःकरणादिकांत प्रतिबिंब संभवत असल्यामुळें शक्तिगोचर अर्थ संभवत नाहीं, असें म्हणतां येत नाहीं, असें सिद्धान्ती ' न० ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात-)

भाष्यं—न । अन्यार्थत्वात् । किमर्थमस्थाने चर्चा । प्रकृतो ह्यन्यो विवक्षितोऽस्य वाक्यस्यार्थोऽस्ति स स्मर्तव्यः । " ब्रह्मविदाप्नोति परम् " " सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म " "यो वेद निहितं गुहायाम्" इति । तद्विज्ञानं च विवक्षितं प्रकृतं च तत् । ब्रह्मस्वरूपानुगमाय चाऽऽकाशाद्यन्नमयान्तं कार्यं प्रदर्शितं ब्रह्मानुगमश्चाऽऽरब्धः । तत्रान्नमयादात्मनोऽन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयस्तदन्तर्मनोमयो विज्ञानमय इति विज्ञानगुहायां प्रवेशितस्तत्र चाऽऽनन्दमयो विशिष्ट आत्मा प्रदर्शितः ॥

भाष्यार्थ— नाहीं; तसें मुळींच नाहीं. [दुसरा पक्षहि संभवत नाहीं–]=कारण त्या वाक्याचा अर्थ तुह्मी समजतां त्याहून निराळा आहे. [याचेंच स्पष्टीकरण –]= ही अस्थानीं चर्चा कशासाठीं करतां? कारण या वाक्याचा प्रकृत विवक्षित अर्थ अगदींच निराळा आहे. तो कोणता, याची आठवण केली पाहिजे. ' ब्रह्मवित् परब्रह्माला प्राप्त होतो; ' ' सत्य, ज्ञान व अनन्त ब्रह्म आहे; ' ' जो तें बुद्धिरूप गुहेंत अवस्थित आहे, असें जाणतो; ' अशा अर्थाच्या या अध्यायाच्या आरभींच्या वाक्यांवरून येथें ब्रह्माचें विज्ञान विवक्षित आहे व तें प्रकृतहि आहे. ब्रह्मस्वरूपाचा सर्वत्र अनुगम होतो, हें दाखविण्यासाठीं आकाशापासून अन्नमयापर्यंत कार्यांचें प्रदर्शन केलें आहे. ब्रह्माचा अनुगम (ह्म० अनुवृत्ति) आरंभिलेला आहे. त्यांत अन्नमय आत्म्याहून दुसरा अंतर आत्मा प्राणमय आहे. त्याच्या आंत मनोमय व विज्ञानमय सांगून विज्ञानगुहेमध्यें आत्म्याचा प्रवेश करविला व त्यांत आनन्दमय हा विशिष्ट आत्मा दाखविला आहे.

भाष्यं—अतःपरमानन्दमयलिङ्गाधिगमद्वारेणाऽऽनन्दविवृद्ध्यवसान आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा सर्वविकल्पास्पदो निर्विकल्पोऽस्यामेव गुहायामधिगन्तव्य इति तत्प्रवेशः प्रकल्प्यते ॥

भाष्यार्थ—त्यापुढें आनन्दमय या लिंगाच्या ज्ञानाच्या द्वारा आनन्दाच्या विशेष वृद्धीमध्यें पर्यवसान पावणारा आत्माच ब्रह्म, पुच्छ, प्रतिष्ठा, सर्व विकल्पांचें आस्पद (स्थान,आधार),व निर्विकल्प आहे, आणि तो या गुहेमध्येंच जाणावा, अशा हेतूनें त्याचा प्रवेश कल्पिलेला आहे. (बुद्धिगुहाप्रवेशानंतर आनंदमय हाच विशिष्ट अर्थ विशेष्य चिद्धातूचें लिंग आहे. कारण विशिष्ट अर्थ विशेष्याला सोडून कधींच कोठें उपलब्ध

होत नाहीं. वास्तव त्या विशिष्ट आनंदमयाच्या ज्ञानाच्या द्वारा आनंदाच्या विशेष वृद्धीची अवधि असा जो ब्रह्मरूप आत्मा तो याच गुहेंत जाणावा, अशा आशयानें जलांतील सूर्यप्रवेशाप्रमाणें त्याचा अनिर्वाच्य प्रवेश सांगितला जातो, असा याचा भावार्थ. बुद्धिरूप गुहेमध्येंच ब्रह्माची उपलब्धि संभवनीय असल्यामुळें त्या बुद्धींतच त्याचा प्रवेश सांगण्याची इच्छा केली आहे, असें भाष्यकार 'न हि०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–)

भाष्य—न ह्यन्यत्रोपलभ्यते ब्रह्म निर्विशेषत्वात्। विशेषसंबन्धो ह्युपलब्धि-हेतुर्दृष्टः। यथा राहोश्चन्द्रार्कविशिष्टसंबन्धः। एवमन्तःकरणगुहात्मसंबन्धो ब्रह्मण उपलब्धिहेतुः। संनिकर्षादवभासात्मकत्वाच्चान्तःकरणस्य। यथा चाऽऽलोकवि-शिष्टा घटाद्युपलब्धिरेवं बुद्धिप्रत्ययालोकविशिष्टात्मोपलब्धिः स्यात्तस्मादुपलब्धि-हेतौ गुहायां निहितमिति प्रकृतमेव। तद्वृत्तिस्थानीये त्विह पुनस्तत्सृष्ट्वा तदेवा-नुप्राविशदित्युच्यते॥

भाष्यार्थ—ब्रह्म निर्विशेष असल्यामुळें बुद्धीवांचून दुसऱ्या कोठेंहि उपलब्ध होत नाहीं. ('पण दुसऱ्या कोठेंहि उपलब्ध होण्यास योग्य नसलेलें ब्रह्म बुद्धींत तरी कसें उपलब्ध होतें? 'विशेषसंबंधः०' इत्यादि भाष्यानें 'उपाधीचा योग्यताविशेष संभवत असल्यामुळें' असें याचें उत्तर–)=कारण विशेषसंबंधच उपलब्धीचें निमित्त आहे, असें दिसतें. जसें राहूच्या उपलब्धीचें चंद्र व सूर्य यांचा विशिष्ट संबंध हेंच निमित्त आहे त्याप्रमाणें अन्तःकरणगुहा व आत्मा यांचा संबंध ब्रह्माच्या उप-लब्धीचा हेतु आहे. कारण अन्तःकरणाचें आत्म्याशीं सांनिध्य आहे. (अन्तःकरणाच्या संसर्गामुळेंच देह-घटादिकांमध्यें चैतन्याची अभिव्यक्ति होते. त्यावांचून स्वतःच होत नाहीं आणि अन्तःकरण अन्वय-व्यतिरेकन्यायानें साक्षात् चैतन्याचें अभिव्यंजक आहे, असा भावार्थ. ज्याप्रमाणें अस्वच्छ स्वभाव घटादिकांत मुख प्रतिबिंबत होत नाहीं पण स्वच्छस्वभाव जलादिकांत प्रतिबिंबित होतें, त्याप्रमाणें सत्त्वगुणप्रधान अन्तःकरणाचा प्रसाद हा स्वभावच असल्यामुळें त्यांत ब्रह्माची उपलब्धि होऊं शकते असें 'अवभासा-त्मकत्वाच्च०' या भाष्यानें सांगतात–)=तें अवभासात्मक आहे. (प्रकाश व अंधकार यांच्यामध्यें जडत्व जरी एकसारखेंच असलें तरी प्रकाश तमोरूप आवरणाला दूर कर-ण्यास समर्थ आहे, असें मानलें जातें, त्याचप्रमाणें अज्ञान व अन्तःकरण यांना एकसार-खेंच जाड्य जरी असलें तरी प्रत्ययाकारानें परिणत झालेल्या अन्तःकरणाचें अज्ञानरूप आवरणाचा नाश करण्याचें सामर्थ्य स्वीकारावें असें 'यथा०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–)=ज्याप्रमाणें घटादिकांची उपलब्धि म्ह० ज्ञान प्रकाशयुक्त असतें त्याप्रमाणें

बुद्धीच्या प्रत्ययरूप जो प्रकाश त्यानें विशिष्ट अशी आत्म्याची उपलब्धि होते. वास्तव उपलब्धीला [साक्षात्काराला] कारण होणाऱ्या गुहेंत ब्रह्म अवस्थित आहे, या वाक्यावरून तें प्रकृतच आहें, असें ठरतें; आणि त्या वाक्याच्या वृत्तीप्रमाणें म्ह० व्याख्येप्रमाणें असलेल्या या वाक्यांत 'तें उत्पन्न करून त्यांतच मागून प्रवेश करतें झालें' असें म्हटलें आहे

श्रुतिः—तदनुप्रविश्य । सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च । निलयनं चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् । यदिदं किंच । तत्सत्यमित्याचक्षते । तदप्येष श्लोको भवति ॥ ६ ॥

अर्थ—त्यांत मागून प्रवेश करून मूर्त-अमूर्त, समान-असमान, आश्रय-अनाश्रय, चेतन-अचेतन, व्यावहारिक सत्य-असत्य असें हें सर्व तें सत्यच झालें. तें सर्व सत्य ब्रह्म आहे, असें ब्रह्मवेत्ते म्हणतात. त्याअर्थी हा श्लोक आहे. ६

भाष्यं—तदेवेदमाकाशादिकारणं कार्यं सृष्ट्वा तदनुप्रविष्टमिवान्तर्गुहायां बुद्धौ द्रष्टृ श्रोतृ मन्तृ विज्ञात्रित्येवं विशेषवदुपलभ्यते । स एव तस्य प्रवेशस्तस्मादस्ति तत्कारणं ब्रह्म । अतोऽस्तित्वादस्तीत्येवोपलब्धव्यं तत् । तत्कार्यमनुप्रविश्य, किं, सच्च मूर्तं त्यच्चामूर्तमभवत् । मूर्तामूर्ते ह्यव्याकृतनामरूपे आत्मस्थे अन्तर्गतेनाऽऽत्मना व्याक्रियेते व्याकृते मूर्तामूर्तशब्दवाच्ये ते आत्मना त्वप्रविभक्तदेशकाले इति कृत्वाऽऽत्मा ते अभवदित्युच्यते ॥

भाष्यार्थ—याप्रमाणें तेंच हें आकाशादिकांचें कारण कार्याला उत्पन्न करून त्यांत मागून जणुंकाय प्रविष्टसें होऊन गुहा या नांवाच्या बुद्धींत पाहणारें, ऐकणारें, मनन करणारें, जाणणारें, अशाप्रकारें विशेषयुक्तसें उपलब्ध होतें, तोच त्याचा प्रवेश आहे. म्हणून तें कारण ब्रह्म आहे. यास्तव त्याच्या अस्तित्वामुळें तें आहे, असेंच जाणावें. असो; तें त्या कार्यांत अनुप्रवेश करून मग काय? मग तें सत् म्ह० मूर्त व त्यत् म्ह० अमूर्त झालें. अन्तर्गत आत्म्याकडून ज्यांचें नाम-रूप अव्यक्त आहे अशा आत्मस्वरूपांत स्थित असलेल्या मूर्तामूर्तांना व्यक्त केलें जातें. पण मूर्त व अमूर्त या शब्दांनीं वाच्य अशीं तीं व्यक्त केलेलीं नाम-रूपें आत्म्याशीं अविभक्तदेशकाल असतात. म्ह० त्यांचा देश व काल आत्म्याच्या देश-कालाहून पृथक् नसतो. त्यामुळें आत्माच मूर्तामूर्त नामरूप झाला, असें येथें म्हटलें जातें.

भाष्यं—किंच निरुक्तं चानिरुक्तं च निरुक्तं नाम निष्कृष्य समानासमानजातीयेभ्यो देशकालविशिष्टतयेदं तदित्युक्तमनिरुक्तं तद्विपरीतं निरुक्तानिरुक्ते अपि

मूर्तामूर्तयोरेव विशेषणे। यथा सच्च त्यच्च प्रत्यक्षपरोक्षे, तथा निलयनं चानिलयनं च। निलयनं नीडमाश्रयो मूर्तस्यैव धर्मः। अनिलयनं तद्विपरीतममूर्तस्यैव धर्मः॥

भाष्यार्थ—तसाच तो निरुक्त व अनिरुक्त झाला. निरुक्त ह्म० समान व असमान जातीच्या पदार्थांपासून निराळें करून देश-कालविशिष्टतेनें 'हें तें' असें सांगितलेलें व अनिरुक्त म्ह० तसें—सजातीय व विजातीय पदार्थांपासून पृथक् करून देशकाल-विशिष्ट, या रूपानें—न सांगितलेलें. निरुक्त व अनिरुक्त हीं सुद्धां मूर्त व अमूर्त यांचींच विशेषणें आहेत. ज्याप्रमाणें सत् व त्यत् म्हणजेच प्रत्यक्ष व परोक्ष त्याचप्रमाणें निलयन व अनिलयन. निलयन म्हणजे नीड, आश्रय. तो मूर्तांचाच धर्म आहे, व अनिलयन म्ह० त्याच्या उलट—अनाश्रय. तो अमूर्तांचाच धर्म आहे. ("अनिरुक्तत्वादि हा अमूर्तांचाच जर धर्म असेल तर तो ब्रह्माचाच कां नाहीं ?" याचें उत्तर—'**त्यदनिरुक्त०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—त्यदनिरुक्तानिलयनान्यमूर्तधर्मत्वेऽपि व्याकृतविषयाण्येव। सर्गोत्तरकालभावश्रवणात्। त्यदिति प्राणाद्यनिरुक्तं तदेवानिलयनं च। अतो विशेषणान्यमूर्तस्य व्याकृतविषयाण्येवैतानि॥

भाष्यार्थ—त्यत्, अनिरुक्त व अनिलयन, हे अमूर्तांचे धर्म जरी असले तरी तीं व्याकृतांचींच विशेषणें आहेत. कारण सृष्टीच्या उत्तरकालीं त्यांचा भाव सांगितलेला आहे. त्यत् म्ह०प्राणादि (आकाररहित, रूपरहित), तेंच अनिरुक्त व अनिलयन आहे. यास्तव अमूर्तांचीं हीं विशेषणें व्याकृतविषयकच आहेत.

भाष्यं—विज्ञानं चेतनमविज्ञानं तद्रहितमचेतनं पाषाणादि सत्यं च व्यवहारविषयमधिकारान्न परमार्थसत्यम्। एकमेव हि परमार्थसत्यं ब्रह्म। इह पुनर्व्यवहारविषयमापेक्षिकं सत्यं मृगतृष्णिकाद्यनृतापेक्षयोदकादि सत्यमुच्यते। अनृतं च तद्विपरीतम्। किं पुनरेतत्सर्वमभवत्परमार्थसत्यं किं पुनस्तद्ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रकृतत्वात॥

भाष्यार्थ—**विज्ञान** म्ह०चेतन व **अविज्ञान** म्ह०चेतनरहित—अचेतन पाषाणादिक. **सत्य** म्ह०व्यवहारविषयक अबाधित (म्ह०व्यवहारसमयीं बाधित न होणारें), कारण प्रकरण व्यवहारविषयाचें आहे. म्हणून तें परमार्थविषयक सत्य नव्हे. कारण परमार्थ सत्य एक ब्रह्मच आहे. पण येथें व्यवहारविषयक आपेक्षिक सत्य हाच सत्यशब्दाचा अर्थ आहे, मृगजलादि असत्य—मिथ्या पदार्थांच्या अपेक्षेनें उदकादिक सत्य म्हटलें जातें. **अनृत** म्ह०अशा

व्यावहारिक सत्याच्या उलट.पण हें सर्व कोण झालें? परमार्थ सत्य हें सर्व झालें.पण तें परमार्थ सत्य काय आहे? तर ब्रह्म. कारण 'सत्यं, ज्ञानं, अनन्तं ब्रह्म' अशा रीतीनें तें प्रकृत आहे. ('तें सत्य आहे, असें म्हणतात' याविषयीं '**यस्मात्**०'इत्यादि भाष्यानें उपपत्ति सांगतात—)

भाष्यं—यस्मात्सत्त्यदादिकं मूर्तामूर्तधर्मजातं यत्किंचेदं सर्वमविशिष्टं विकारजातमेकमेव सच्छब्दवाच्यं ब्रह्माभवत्तव्द्यतिरेकेणाभावान्नामरूपविकारस्य, तस्मात्तद्ब्रह्म सत्यमित्याचक्षते ब्रह्मविदः ॥

भाष्यार्थ—ज्या अर्थी हें जें कांहीं सत्-त्यदादि मूर्तामूर्त धर्मजात आहे तें सर्व साधारण विकारजात एकच सत्-शब्दवाच्य ('सत'या नांवाचें) ब्रह्म झालें आहे व त्यावांचून नाम-रूपविकाराचा अभाव आहे, (म्ह० नाम-रूपविकार त्यांहून पृथक् पदार्थ नाहीं) त्याअर्थी तें ब्रह्म सत्य आहे, असें ब्रह्मवेत्ते म्हणतात. (याप्रमाणें पदांचें व्याख्यान करून 'सोऽकामयत०' इत्यादि प्रकरणाचें तात्पर्य प्रकृत अनुप्रश्नांच्या निराकरणांत आहे. असें '**अस्ति, नास्ति**०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—अस्ति नास्तीत्यनुप्रश्नः प्रकृतस्तस्य प्रतिवचनविषय एतदुक्तमात्माऽकामयत बहु स्यामिति। स यथाकामं चाऽऽकाशादिकार्यं सृष्ट्वा तदनु प्रविश्य पश्यञ्शृण्वन्मन्वानो विजानन्बह्वभवत्तस्मात्तदेवेदमाकाशादिकारणं कार्यस्थं परमे व्योमन्हृदयगुहायां निहितं तत्प्रत्ययावभासविशेषेणोपलभ्यमानमस्तीत्येवं विजानीयादित्युक्तं भवति। तदेतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणोक्त एष श्लोको मन्त्रो भवति। यथा पूर्वेष्वन्नमयाद्यात्मप्रकाशकाः पञ्चस्वप्येवं सर्वान्तरतमात्मास्तित्वप्रकाशकोऽपि मन्त्रः कार्यद्वारेण भवति ॥ इति ब्रह्मवल्ल्यध्याये शांकरभाष्ये षष्ठोऽनुवाकः॥६॥

भाष्यार्थ—ब्रह्म आहे कीं नाहीं, हा प्रकृत अनुप्रश्न आहे. त्याच्या प्रतिवचनप्रसंगीं (त्याच्या प्रतिवचनविषयामध्यें) 'आत्मा मीं बहु व्हावें अशी कामना करिता झाला,' असें म्हटलें आहे. तो आपल्या कामनेप्रमाणें सत्-त्यत् इत्यादिलक्षण आकाशादि कार्याला उत्पन्न करून व मागून त्यांत प्रवेश करून पहाणारा, ऐकणारा, मनन करणारा, जाणणारा इत्यादि प्रकारें बहु झाला, त्याअर्थी तेंच हें आकाशादिकांचें कारण, कार्यामध्यें स्थित असलेलें, परम आकाशांतील हृदयगुहेंत अवस्थित असून त्या बुद्धिगुहेचे मी कर्ता, भोक्ता इत्यादि प्रकारचे जे विशेष प्रत्यय त्यांनीं उपलब्ध होणारें ब्रह्म आहे, असें जाणावें, असें या वाक्यानें सांगितल्यासारखें होतें. (अर्थात् अन्तःकरणप्रत्ययविशिष्ट ब्रह्म जरी विषय होत असलें तरी स्वरूपतः तें अविषय आहे, असा याचा भावार्थ.) या ब्राह्मणोक्त अर्थाविषयीं हा श्लोक—मंत्र आहे. ज्याप्रमाणें पूर्वीच्या पांचहि पर्यायांत अन्नमयादि-

रूप आत्म्यांचे प्रकाशक श्लोक आहेत त्याप्रमाणें सर्वांच्या अगदीं आंत असलेल्या आत्म्याचें अस्तित्व कार्याच्या द्वारा प्रकाशित करणाराहि हा पुढील मंत्र आहे. ॥६॥

श्रुति:— असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मानꣳस्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति ॥

अर्थ—हें पूर्वीं असत् होतें. त्यापासून सत्—नाम-रूपात्मक जगत् झालें. तें असत्-संज्ञक ब्रह्म आपल्यालाच जगत् करतें झालें. म्हणून तें सुकृत—स्वयंकृत म्हटलें जातें.

भाष्यं—असद्वा इदमग्र आसीत् । असदिति व्याकृतनामरूपविशेषविपरीतरूपमविकृतं ब्रह्मोच्यते । न पुनरत्यन्तमेवासत् । न ह्यसतः सज्जन्मास्ति । इदमिति नामरूपविशेषवव्द्याकृतं जगदग्रे पूर्वं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मैवासच्छब्दवाच्यमासीत । ततोऽसतो वै सत्प्रविभक्तनामरूपविशेषमजायतोत्पन्नम् ॥

भाष्यार्थ—'हें पूर्वीं असत् होतें.' ' असत् ' या शब्दानें ज्याचें स्वरूप व्यक्त नाम व रूप या विशेषांच्या विपरीत आणि अविकृत आहे, असें ब्रह्म सांगितलें जातें. त्या शब्दानें तें वंध्यापुत्राप्रमाणें 'अत्यंत असत् होतें, शून्य होतें,' असें सांगितलें जात नाहीं. कारण असत्-पासून—शून्यापासून सत् वस्तूचा जन्म संभवत नाहीं. ' इदं ' म्ह० नाम-रूपविशेषांनीं युक्त, व्याकृत—व्यक्त जगत्; ' अग्रे ' म्ह० पूर्वीं, उत्पत्तीच्या अगोदर ' असत्-'शब्दवाच्य ब्रह्मच होतें. त्या असत्-पासून सत् म्ह० ज्याचे नाम-रूपविशेष अगदीं विभक्त आहेत असें जगत् उत्पन्न झालें.

भाष्यं—किं ततः प्रविभक्तं कार्यमिति पितुरिव पुत्रो नेत्याह । तदसच्छब्दवाच्यं स्वयमेवाऽऽत्मानमेवाकुरुत कृतवत् । यस्मादेवं तस्माद्ब्रह्मैव सुकृतं स्वयंकर्तृच्यते । स्वयंकर्तृ ब्रह्मेति प्रसिद्धं लोके सर्वकारणत्वात् ॥

भाष्यार्थ— तर मग काय पित्याहून जसा पुत्र अगदीं पृथक् असतो त्याप्रमाणें कार्य त्या ब्रह्माहून अगदीं भिन्न आहे ? ' नाहीं ' असें श्रुति सांगते—तें असत्-शब्दवाच्य ब्रह्म आपल्यालाच तें जगत् करतें झालें. ज्याअर्थीं असें आहे त्याअर्थीं स्वतः ब्रह्मच सुकृत म्ह० स्वयंकर्तृ म्हटलें जातें. सर्वांचें कारण असल्यामुळें ब्रह्म स्वयंकर्तृ आहे असें लोकांमध्यें प्रसिद्ध आहे.

भाष्यं— यस्माद्वा स्वयमकरोत्सर्वं सर्वात्मना तस्मात्पुण्यरूपेणापि तदेव ब्रह्म कारणं सुकृतमुच्यते । सर्वथाऽपि तु फलसंबन्धादिकारणं सुकृतशब्दवाच्यं प्रसिद्धं लोके । यदि पुण्यं यदि वाऽन्यत्सा प्रसिद्धिर्नित्ये चेतनवत्कारणे सत्युपपद्यते तस्मादस्ति तद्ब्रह्म सुकृतप्रसिद्धेः । इतश्चास्ति । कुतः । रसत्वात् । कुतो रसत्वप्रसिद्धिर्ब्रह्मण इत्यत आह ॥

भाष्यार्थ—किंवा ज्या अर्थीं त्यानें स्वतः सर्वरूपानें सर्व केलें त्याअर्थीं पुण्यरूपानेंहि तेंच ब्रह्म कारण 'सुकृत' असें म्हटलें जातें. सारांश कसेंहि जरी समजलें तरी फलसंबंधादिकांचें कारण 'सुकृत' या शब्दाचें वाच्य आहे, हें लोकांत प्रसिद्ध आहे. अर्थात् तें जरी पुण्य असलें किंवा आणखी कांहीं असलें तरी ती प्रसिद्धि नित्य व चेतनयुक्त कारण असलें तरच उपपन्न होते. तस्मात् सुकृतप्रसिद्धीवरून तें ब्रह्म आहे, असें ठरतें. आणखीहि या एका कारणानें तें आहे. कोणत्या? तर त्याला रसत्व आहे, या. पण ब्रह्माच्या रसत्वाची प्रसिद्धि कोणत्या निमित्तानें आहे? असें कोणी विचारील म्हणून श्रुति सांगते—

श्रुतिः—यद्वै तत्सुकृतम्। रसो वै सः। रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति। को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्। यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्। एष ह्येवाऽऽनन्दयाति ॥

अर्थ—तें जें प्रसिद्ध सुकृत तो प्रसिद्ध रस आहे. पुरुष या रसाला प्राप्त होऊन आनंदी होतो. जर हा परम आकाशस्थ आनंद नसेल तर प्राण व अपान यांचे व्यापार कोण करील! हाच लोकांना आनंद देतो.

भाष्यं—यद्वै तत्सुकृतम्। रसो वै सः। रसो नाम तृप्तिहेतुरानन्दकरो मधुराम्लादिः प्रसिद्धो लोके। रसमेवायं लब्ध्वा प्राप्याऽनन्दी सुखी भवति। नासत आनन्दहेतुत्वं दृष्टं लोके। बाह्यानन्दसाधनरहिता अप्यनीहा निरेषणा ब्राह्मणा बाह्यरसलाभादिव सानन्दा दृश्यन्ते विद्वांसो नूनं ब्रह्मैव रसस्तेषाम्। तस्मादस्ति तत्तेषामानन्दकारणं रसवद्ब्रह्म ॥

भाष्यार्थ—'तें जें सुकृत तोच प्रसिद्ध रस आहे.' तृप्तीला कारण होणारा व आनंद देणारा असा मधुर, अम्ल इत्यादि हा 'रस' म्हणून लोकांमध्यें प्रसिद्ध आहे. 'हा पुरुष रसालाच प्राप्त होऊन आनन्दी—सुखी होतो. असत्—अविद्यमानवस्तु आनन्दाचें कारण होते, असें व्यवहारांत आढळत नाहीं. बाह्य आनन्दाच्या साधनानें रहित असलेलेहि, प्रयत्नशून्य व निरिच्छ विद्वान् ब्राह्मण मधुरादि बाह्य रसाच्या लाभानें जसे तसेच (म्ह० बाह्य रसाचा लाभ झाल्याप्रमाणेंच) आनन्दयुक्त असलेले दिसतात. खरोखर ब्रह्मच त्यांचा रस आहे. तस्मात् त्यांच्या आनन्दाचें कारण तें रसवत् ब्रह्म आहे.

भाष्यं—इतश्चास्ति। कुतः। प्राणनादिक्रियादर्शनात्। अयमपि हि पिण्डो जीवतः प्राणेन प्राणित्यपानेनापानिति। एवं वायवीया ऐन्द्रियकाश्च चेष्टाः संहतैः कार्यकरणैर्निर्वर्त्यमाना दृश्यन्ते। तच्चैकार्थवृत्तित्वेन संहननं नान्तरेण चेतनमसंहतं संभवति। अन्यत्रादर्शनात् ॥

भाष्यार्थ—आणखीहि एका कारणानें तें आहे. कोणत्या ? तर प्राणनादि क्रिया दिसते, त्यावरून; जिवंत प्राण्याचा हाहि पिंड प्राणाच्या योगानें प्राणन (उच्छ्वास) व अपानानें अपानन (निःश्वास) क्रिया करतो. अशा प्रकारें वायुसंबंधी व इंद्रियसंबंधी चेष्टा संघात पावलेल्या शरीरेंद्रियांकडून केल्या जात असल्याचें दिसतें. पण वायु व इंद्रियें यांनीं एका प्रयोजनाच्या साधनरूपानें संहत होणें (संघात पावणें, परस्परांच्या अधीन होणें म्ह० प्राणादि वायु व श्रोत्रादि इंद्रियें, यांनीं एकाच प्रयोजनाचें साधन होऊन परस्परांना अनुकूल होणें), हें असंहत (म्ह० त्यांच्याशीं संघात न पावलेल्या, साधनरूपानें परस्परानुकूल न झालेल्या) चेतनावांचून संभवत नाहीं. कारण अन्यत्र तसा अनुभव येत नाहीं. (म्ह० गृह, प्रासाद इत्यादिकांमध्यें स्वतंत्र, गृहादिकांमुळें अस्तित्वांत न येणाऱ्या, विलक्षण स्वामीवांचून माती, दगड, लांकडें, चुना इत्यादि अवयवांचा परस्पर संघात झालेला दिसत नाहीं. घर, वाडा, इत्यादि एका कार्याकरितां माती, दगड इत्यादि त्याचे अवयव एकमेकांच्या आधारानें एका विशिष्ट अवस्थेंत राहिलेले असतात. पण धन्यावांचून त्यांच्या त्या परस्पर पारतंत्र्याची उपपत्ति लागत नाहीं. त्याच न्यायानें शरीर व इंद्रियें यांच्या संघातांतहि त्याहून विलक्षण स्वामी असावा, असें वाटतें व तोहि चेतन असल्यामुळें ब्रह्मच होय. कारण चेतनामध्यें भेद मानण्यास कांहीं प्रमाण नाहीं. अर्थात् त्यावरून ब्रह्माच्या अस्तित्वाची सिद्धि होते.)

भाष्यं—तदाह—यद्यदि एष आकाशे परमे व्योम्नि गुहायां निहित आनन्दो न स्यान्न भवेत्को ह्येव लोकेऽन्यादपानचेष्टां कुर्यादित्यर्थः । कः प्राण्यात्प्राणनं वा कुर्यात्तस्मादस्ति तद्ब्रह्म । यदर्थाः कार्यकरणप्राणनादिचेष्टास्तत्कृत एव चाऽऽनन्दो लोकस्य ॥

भाष्यार्थ—श्रुति आतां तेंच सांगते. 'जर हा आकाशांत—परम आकाशांतील गुहेंत —स्थित असलेला आनंद नसता तर लोकांत अपानक्रिया कोणीं केली असती ?' अपानाचा अधोनयन हा व्यापार करण्यास कोण समर्थ झाला असता ? असा भावार्थ. किंवा 'प्राणन तरी कोणीं केलें असतें ?' (या आनंदाच्या अभावीं कोणालाहि कांहीं करतां आलें नसतें.) तस्मात् तें ब्रह्म आहे; आणि ज्याच्याकरितां शरीरेंद्रियांच्या प्राणनादि चेष्टा होतात त्याच्यामुळेंच लोकांना आनंद होतो.

भाष्यं—कुतः । एष ह्येव पर आत्माऽऽनन्दयात्यानन्दयति सुखयति लोकं धर्मानुरूपम् । स एवाऽऽत्माऽऽनन्दरूपोऽविद्यया परिच्छिन्नो विभाव्यते प्राणिभिरित्यर्थः । भयाभयहेतुत्वाद्विद्वदविदुषोरस्ति तद्ब्रह्म । सद्वस्त्वाश्रयणेन ह्यभयं भवति । नासद्वस्त्वाश्रयणेन भयनिवृत्तिरुपपद्यते । कथमभयहेतुत्वमित्युच्यते ॥

भाष्यार्थ—कारण काय कीं 'हाच पर आत्मा लोकाला धर्मानुरूप सुख देतो.' कारण जे तोच आनन्दरूप आत्मा अविद्येनें परिच्छिन्न झाला आहे, असें प्राण्यांकडून जाणलें जातें, (म्ह० प्राण्यांना तोच परिच्छिन्नसा भासतो,) अथवा याचा अर्थ, विद्वान् व अविद्वान् यांच्या क्रमानें अभयाला व भयाला कारण होत असल्यामुळेंहि तें ब्रह्म आहे. कारण सद्वस्तूचा आश्रय केल्यानेंच अभय होतें हें प्रसिद्ध आहे. असत् वस्तूच्या आश्रयानें भयाची निवृत्ति होऊं शकत नाहीं. आतां त्याला अभयहेतुत्व कसें तें सांगतात—

श्रुतिः—यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति । तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्य । तदप्येष श्लोको भवति ॥ ७ ॥

अर्थ—कारण ज्यावेळीं हा साधक या अदृश्य–अविकार, अशरीर, अनिर्वाच्य, अनाधार ब्रह्मामध्यें अभय प्रतिष्ठेला प्राप्त होतो त्यावेळीं तो अभयाला प्राप्त झालेला असा होतो. पण जेव्हां हा या ब्रह्मामध्यें थोडेंसेंहि अंतर पाहतो—भेददृष्टि ठेवतो तेव्हां त्याला भय होतें तें ब्रह्मच भेददर्शी विद्वान पुरुषाचें भय आहे. याच अर्थी हा श्लोक आहे.

भाष्यं—यदा ह्येव यस्मादेष साधक एतस्मिन्ब्रह्मणि किंविशिष्टेऽदृश्ये दृश्यं नाम द्रष्टव्यं विकारो दर्शनार्थत्वाद्विकारस्य । न दृश्यमदृश्यमविकार इत्यर्थः । एतस्मिन्नदृश्येऽविकारेऽविषयभूतेऽनात्म्येऽशरीरे यस्माददृश्यं तस्मादनात्म्यं यस्मादनात्म्यं तस्मादनिरुक्तम् । विशेषो हि निरुच्यते विशेषश्च विकारः । अविकारं च ब्रह्म । सर्वविकारहेतुत्वात्तस्मादनिरुक्तम् ॥

भाष्यार्थ—ज्या वेळींच–ज्याअर्थी हा साधक या ब्रह्मामध्यें, कशाप्रकारच्या ब्रह्ममध्यें–अदृश्य ब्रह्मामध्यें. दृश्य म्ह० द्रष्टव्य, पाहण्यास योग्य विकार. कारण विकाराला दर्शनार्थत्व आहे. (म्ह० विकार दर्शनाकरितांच आहे. कोणताहि विकार उपादान कारण विशेष आकारानें दिसावें, म्हणूनच होतो) जें दृश्य नव्हे तें अदृश्य. म्ह० अविकार असा भावार्थ. या अदृश्य, अविकार, अविषयभूत, 'अनात्म्य'–अशरीर; ज्याअर्थी अदृश्य त्या अर्थी अनात्म्य; आणि ज्याअर्थी अनात्म्य त्याअर्थी अनिरुक्त; कारण विशेषच सांगितला जातो व विशेष विकार असतो. ब्रह्म अविकार आहे. कारण तें सर्व विकारांचा हेतु आहे. म्हणून तें अनिरुक्त.

भाष्यं—यत एवं तस्मादनिलयनं निलयनं नीड आश्रयो न निलयनमनिलयनमनाधारं तस्मिन्नेतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने सर्वकार्यधर्मविलक्षणे

ब्रह्मणीति वाक्यार्थः। अभयमिति क्रियाविशेषणम्। अभयामिति वा लिङ्गान्तरं परिणम्यते। प्रतिष्ठां स्थितिमात्मभावं विन्दते लभते। अथ तदा स तस्मिन्नानात्वस्य भयहेतोरविद्याकृतस्यादर्शनादभयं गतो भवति ॥

भाष्यार्थ—ज्याअर्थी असें आहे त्या अर्थीं अनिलयन. निलयन म्ह० नीड, आश्रय. जें निलयन नव्हे तें अनिलयन, अनाधार. त्या ह्या अदृश्य, अनात्म्य, अनिरुक्त, अनिलयन व कार्यांच्या सर्व धर्मांहून विलक्षण अशा ब्रह्मामध्यें, असा या वाक्याचा अर्थ. 'अभयं' हें क्रियाविशेषण आहे. किंवा 'अभयां' असा त्याचा लिंगविपरिणाम करावा. (म्ह० अभयं असें जें नपुंसकलिंग आहे त्याचें 'अभयां' असें स्त्रीलिंग करून घ्यावें. म्हणजे तें 'प्रतिष्ठां' या पदाचें विशेषण होईल.) प्रतिष्ठेस–स्थितीस–आत्मभावास प्राप्त होतो. (जेव्हां हा साधक या अविकार, अशरीर व अनिर्वाच्य ब्रह्मामध्यें निर्भयपणें अथवा भयरहित स्थितीस प्राप्त होतो) तेव्हां तो त्याच्यामध्यें अविद्याकृत नानात्व या भयहेतूच्या अदर्शनामुळें अभयाला प्राप्त झालेला असा होतो.

भाष्यं—स्वरूपप्रतिष्ठो ह्यसौ यदा भवति तदा नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति। अन्यस्य ह्यन्यतो भयं भवति नाऽऽत्मन एवाऽऽत्मनो भयं युक्तं तस्मादात्मैवाऽऽत्मनोऽभयकारणम्। सर्वतो हि निर्भया ब्राह्मणा दृश्यन्ते सत्सु भयहेतुषु तच्चायुक्तमसति भयत्राणे ब्रह्मणि। तस्मात्तेषामभयदर्शनादस्ति तदभयकारणं ब्रह्मेति ॥

भाष्यार्थ—जेव्हां तो स्वरूपामध्यें प्रतिष्ठित होतो तेव्हां दुसरें कांहीं पहात नाहीं; दुसरें कांहीं ऐकत नाहीं; व दुसरें कांहीं जाणत नाहीं. कारण स्वतः भिन्न असलेल्या एकाला दुसऱ्यापासून भय होतें. आपल्यालाच आपलें भय असणें, युक्त नव्हे. यास्तव आत्माच आत्म्याच्या अभयाचें कारण आहे. भयाचीं कारणें असतांना सुद्धां ब्राह्मण सर्वतः निर्भय दिसतात. परंतु भयापासून रक्षण करणारें ब्रह्म जर नसेल तर ब्राह्मणांनीं निर्भय होणें अयुक्त आहे. तस्मात् म्ह० ते अभय असल्याचें प्रत्यक्ष दिसत असल्यामुळें त्यांच्या अभयाचें कारण ब्रह्म आहे.

भाष्यं—कदाऽसावभयं गतो भवति साधको यदा नान्यत्पश्यत्यात्मनि चान्तरं भेदं न कुरुते तदाऽभयं गतो भवतीत्यभिप्रायः। यदा पुनरविद्यावस्थायां हि यस्मादेषोऽविद्यावानविद्यया प्रत्युपस्थापितं वस्तु तैमिरिकद्वितीयचन्द्रवत्पश्यत्यात्मनि चैतस्मिन्ब्रह्मणि उदपि, अरमल्पमप्यन्तरं छिद्रं भेददर्शनं कुरुते। भेददर्शनमेव ह्यन्तरकरणमल्पमपि भेदं पश्यतीत्यर्थः। अथ तस्माद्भेददर्शनाद्धेतोरस्य भेददर्शिन आत्मनो भयं भवति। तस्मादात्मैवाऽऽत्मनो भयकारणमविदुषः ॥

भाष्यार्थ—हा साधक अभयास पोंचला आहे, असें केव्हां होतें तर जेव्हां दुसरें कांहीं (भेद) पहात नाहीं; जेव्हां तो आत्म्यामध्यें अंतर–भेद करीत नाहीं, तेव्हां अभयास पोंचला आहे, असा होतो; हा अभिप्राय. पण जेव्हां अविद्यावस्थेंत हा अविद्येनें पुढें उभ्या केलेल्या वस्तूला, तिमिररोग झालेल्या पुरुषाला दिसणाऱ्या दुसऱ्या चंद्राप्रमाणें, पहातो व या आत्म्यामध्यें–ब्रह्मामध्यें थोडेंसेंहि अंतर, छिद्र, भेददर्शन करतो; भेद पहाणें हेंच अन्तर करणें आहे; अल्पहि भेद पाहतो, असा याचा अर्थ; तेव्हां त्या भेददर्शनामुळेंच त्या भेद पाहणाऱ्या आत्म्याला भय होतें. तस्मात् अविद्वान् आत्म्याच्या भयाचें कारण आत्माच आहे.

भाष्यं—तदेतदाह । तद्ब्रह्म त्वेव भयं भेददर्शिनो विदुष ईश्वरोऽन्यो मत्तोऽहमन्यः संसारीत्येवं विदुषो भेददृष्टमीश्वराख्यं तदेव ब्रह्माल्पमप्यन्तरं कुर्वतो भयं भवत्येकत्वेनामन्वानस्य । तस्माद्विद्वानप्यविद्वानेवासौ योऽयमेकमभिन्नमात्मतत्त्वं न पश्यति ॥

भाष्यार्थ—तेंच आतां सांगतात–तें ब्रह्मच भेददर्शी विद्वानाचें भय आहे. मजहून ईश्वर निराळा व मी संसारी ईश्वराहून निराळा असें जाणणाऱ्या, थोडेंसेंहि अन्तर करणाऱ्या व एकत्वानें त्याला न मानणाऱ्या पुरुषाला तेंच भेदानें पाहिलेलें ईश्वरसंज्ञक ब्रह्म भय होतें. ("अहोपण, मी त्या देवाचा दास आहें. तो परमेश्वर माझा आराध्य आहे, असा भेद जाणणारा अज्ञ आहे असें कसें म्हणतां?" याचें उत्तर '**असौ योऽयं०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–)=तस्मात् जो हा एक अभिन्न आत्मतत्त्व पहात नाहीं तो विद्वान् असला तरी अविद्वान्च होय. (चंद्राचा भेद–दोन चंद्र पाहणारा चंद्रवेत्ता जरी असला तरी जसा अविद्वान् तसा भेददर्शी भेदज्ञ जरी असला तरी अविद्वान्, असा भावार्थ. तर मग त्याच्या भयाची संभावना कशी! अशी आशंका घेऊन '**उच्छेदहेतु०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–)

भाष्यं—उच्छेदहेतुदर्शनाद्ध्युच्छेद्याभिमतस्य भयं भवति । अनुच्छेद्यो ह्युच्छेदहेतुस्तत्रासत्युच्छेदहेतावुच्छेद्ये न तद्दर्शनकार्यं भयं युक्तम् । सर्वं च जगद्भयवद्दृश्यते । तस्माज्जगतो भयदर्शनाद्गम्यते नूनं तदस्तिभयकारणमुच्छेदहेतुरनुच्छेद्यात्मकं यतो जगद्बिभेतीति । तदेतस्मिन्नप्यर्थ एष श्लोको भवति ॥ इति श्रीशांकरभाष्ये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—मी उच्छेद–नाश पावण्यास योग्य आहें, असें मानणाऱ्या पुरुषाला उच्छेदाचें निमित्त पाहिल्यानें भय होतें. (संहार करणारा परमेश्वर माझा संहार करील किंवा मला नरकांत टाकील, असें समजणाऱ्या पुरुषाला भय होतें असा भावार्थ. ब्रह्मच

उच्छेदहेतु कोणत्या कारणानें ! तें ‘ अनुच्छेद्यः० ’ या भाष्यानें सांगतात–)=पण उच्छेदाचा हेतु (ब्रह्म) अनुच्छेद्य (म्ह० उच्छेद–नाश न पावणारा) आहे. (कारण त्यालाहि उच्छेद पावणारा मानल्यास अनवस्था दोष येतो. त्यामुळें त्या नाशाच्या हेतूला नित्य समजणेंच उचित आहे. पण ब्रह्मावांचून दुसरें कांहींच नित्य संभवत नाहीं; असा याचा भावार्थ.)=तेव्हां उच्छेदाचा हेतु ब्रह्म जर नसतें तर उच्छेद्याच्या ठिकाणीं त्या उच्छेदहेतूच्या दर्शनाचें कार्य जें भय तें उपपन्न झालें नसतें. पण सर्व जगत् भयानें युक्त असलेलें दिसतें. यास्तव जगाचें भय प्रत्यक्ष दिसत असल्यामुळें ‘ खचित तें अनुच्छेद्यरूप व उच्छेदहेतु भयाचें कारण आहे कीं ज्याला हें सर्व जगत् भीत आहे, ’ असें कळतें. याच अर्थी हा पुढील श्लोक (मंत्र) आहे. (इति सप्तमोऽनुवाकः) ७

श्रुतिः—भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति ॥

अर्थ—याच्या भयानें वायु वाहतो. सूर्य उदय पावतो. अग्नि, इंद्र व पांचवा मृत्यु याच्या भीतीनें धावतो.

भाष्यं—भीषा भयेनास्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम इति । वातादयो हि महार्हाः स्वयमीश्वराः सन्तः पवनादिकार्येष्वायासबहुलेषु नियताः प्रवर्तन्ते । तद्युक्तं प्रशास्तरि सत्यन्यस्मिन्नियमेन तेषां प्रवर्तनं । तस्मादस्ति भयकारणं तेषां प्रशास्तृ ब्रह्म । यतस्ते भृत्या इव राज्ञोऽस्माद्ब्रह्मणो भयेन प्रवर्तन्ते । तच्च भयकारणमानन्दं ब्रह्म ॥

भाष्यार्थ—‘भीषा०’–याच्या भयानें वायु वाहतो. याच्या भयानें सूर्य उदय पावतो. याच्या भयानें अग्नि, इंद्र व पांचवा मृत्यु धावतो. वायुप्रभृति महापूज्य व स्वतः ईश्वर असूनहि ज्यांत पुष्कळ आयास आहेत, अशा वाहणें, उगवणें इत्यादि कार्यांमध्यें नियमानें प्रवृत्त होतात. पण दुसरा प्रशास्ता जर असेल तरच त्यांचें हें नियमानें प्रवृत्त होणें उपपन्न होईल. यास्तव त्यांच्या भयाचें कारण, त्यांचें प्रशासन करणारें ब्रह्म आहे. राजाच्या भृत्यांप्रमाणें ते ज्या या ब्रह्माच्या भयानें प्रवृत्त होतात, तें भयाचें कारण आनन्द ब्रह्म आहे.

श्रुतिः—सैषाऽऽनन्दस्य मीमाꣳसा भवति ।

अर्थ—ती ही आनंदाची मीमांसा आहे.

भाष्यं—तस्यास्य ब्रह्मण आनन्दस्यैषा मीमांसा विचारणा भवति । किमानन्दस्य मीमांस्यमित्युच्यते । किमानन्दो विषयविषयिसंबन्धजनितो लौकिकानन्दवदाहोस्वित्स्वाभाविक इत्येवमेषाऽऽनन्दस्य मीमांसा ॥

भाष्यार्थ—त्या या ब्रह्माच्या आनन्दाची ही मीमांसा–विचारणा आहे. पण आनन्दामध्यें मीमांसा करण्यासारखें काय आहे ? म्हणून कोणी विचारील, यास्तव श्रुति सांगते–हा आनन्द लौकिक आनन्दाप्रमाणें विषय व विषयी यांच्या संबंधापासून उत्पन्न झालेला आहे कीं, स्वाभाविक आहे, अशी ही आनंदाची मीमांसा–विचारणा या पुढें केली जाते. (' ब्रह्मानंदाची मीमांसा जर प्रस्तुत आहे तर सार्वभौमानंदादिकांचा उपन्यास कां केला आहे ?' ' **तत्र लौकिकः०** ' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–)

भाष्यं—तत्र लौकिक आनन्दो बाह्याध्यात्मिकसाधनसंपत्तिनिमित्त उत्कृष्टः । स य एष निर्दिश्यते ब्रह्मानन्दानुगमार्थम् । अनेन हि प्रसिद्धेनाऽऽनन्देन व्यावृत्तविषयबुद्धिगम्य आनन्दोऽनुगन्तुं शक्यते । लौकिकोऽप्यानन्दो ब्रह्मानन्दस्यैव मात्राऽविद्यया तिरस्क्रियमाणे विज्ञान उत्कृष्यमाणायां चाविद्यायां ब्रह्मादिभिः कर्मवशाद्यथाविज्ञानं विषयादिसाधनसंबन्धवशाच्च विभाव्यमानश्च लोकेऽनवस्थितो लौकिकः संपद्यते स एवाविद्याकामकर्मापकर्षेण मनुष्यगन्धर्वाद्युत्तरोत्तरभूमिष्वकामहतविद्वच्छ्रोत्रियप्रत्यक्षो विभाव्यते शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्षेण यावद्धिरण्यगर्भस्य ब्रह्मण आनन्द इति । निरस्ते त्वविद्याकृते विषयविषयिविभागे विद्यया स्वाभाविकः परिपूर्ण एक आनन्दोऽद्वैतो भवतीत्येतमर्थं विभावयिष्यन्नाह ॥

भाष्यार्थ— त्यांतील लौकिक आनंद बाह्य व आध्यात्मिक (शरीरसंबंधी) साधनांची संपत्ति या निमित्तानें होणारा व म्हणूनच उत्कृष्ट आहे. ब्रह्मानन्दाच्या अनुगमार्थ त्याचाच हा निर्देश केला जातो. (अनुगमार्थ म्ह० अनुसरणार्थ, ब्रह्मानन्दाचें अनुसरण करण्यासाठीं. लौकिक आनंद कोठेंतरी मर्यादित होत असला पाहिजे–त्याची पराकाष्ठा कोठें तरी असलीच पाहिजे. कारण तो सातिशय आहे. परिमाणाप्रमाणें, अशा ब्रह्मानंदाच्या अनुमानासाठीं लौकिक आनंदाचा उपन्यास केला आहे, असा भावार्थ.)=याच प्रसिद्ध आनंदानें विषयांपासून व्यावृत्त झालेले जे अविषय ब्रह्मात्मैक्यदर्शी,त्यांच्या बुद्धीचा विषय होणारा तो आनंद अनुमानानें जाणतां येतो.[**'लौकिकोऽपि०'** या भाष्यानें दुसऱ्या प्रकारें ब्रह्मानन्दानुगम सांगतात–]=लौकिक आनंदसुद्धां ब्रह्मानन्दाचाच लेश आहे. अविद्येनें विज्ञान तिरस्कृत झालें असतां व अविद्येचा (उत्तरोत्तर) उत्कर्ष होऊं लागला असतां या लोकीं ब्रह्मादिकांकडून कर्मवशात्, विज्ञानाच्या अनुसार, आणि विषयादि साधनांच्या संबंधामुळें अनुभविला जाणारा अस्थिर लौकिक आनंद निष्पन्न होतो. तोच कामनेनें पराभूत न झालेल्या विद्वान् श्रोत्रियाला प्रत्यक्ष असलेला आनंद अविद्या, काम व कर्म यांच्या अपकर्षानें (म्ह० उत्तरोत्तर न्यूनते-

मुळें) मनुष्य, गंधर्व इत्यादि उत्तरोत्तर भूमींमध्यें हिरण्यगर्भ, या ब्रह्माच्या आनंदापर्यंत उत्तरोत्तर शतपट उत्कर्षानें रहात असल्याचा अवभास होतो, पण अविद्याकृत विषय-विषयिविभागाचें विद्येनें निरसन केलें असतां स्वाभाविक, परिपूर्ण, एक व अद्वैत आनन्द होतो, हा अर्थ अनुभवास आणून देत श्रुति म्हणते—

श्रुतिः— युवा स्यात्साधुयुवाऽध्यायकः । आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः (१) । स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितृणां चिरलोकलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः (२) । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥

अर्थ—पूर्ववयस्क, साधु पूर्ववयस्क, वेदाध्यायी, अतिशय आशावान्, दृढ, बलाढ्य, ही सर्व पृथ्वी सर्व उपभोगसाधनांनीं व कर्मसाधनांनी संपन्न असावी, तो पृथ्वीपति राजा असावा, त्याचा जो आनंद तो एक मानुष आनंद होय. असे शंभर मानुष आनंद हाच मनुष्यगंधर्वांचा एक आनंद होय. इत्यादि पुढील अर्थ स्पष्ट आहे. सु. उ. पृ. २२८-२९ पहा.

भाष्यं— युवा प्रथमवयाः । साधुयुवेति साधुश्चासौ युवा चेति यूनो विशेषणम् । युवाऽप्यसाधुर्भवति साधुरप्ययुवाऽतो विशेषणं युवा स्यात्साधुयुवेति । अध्यायकोऽधीतवेदः । आशिष्ठ आशास्तृतमः । दृढिष्ठो दृढतमः । बलिष्ठो बलवत्तमः । एवमाध्यात्मिकसाधनसंपन्नः । तस्येयं पृथिव्युर्वी सर्वा वित्तस्य वित्तेनोपभोगसाधनेन दृष्टार्थेनादृष्टार्थेन च कर्मसाधनेन संपन्ना पूर्णा राजा पृथिवीपतिरित्यर्थः । तस्य च य आनन्दः स एको मानुषो मनुष्याणां प्रकृष्ट एक आनंदः ॥

अर्थ—'युवा'—पूर्ववयस्क. ' साधुयुवा '—साधु व तोच युवा, असें साधु हें तरुणाचें विशेषण. तरुणहि असाधु असतो व साधुहि अतरुण असतो यास्तव ' युवा स्यात्साधुयुवा ' असें विशेषण दिलें आहे. ' अध्यायकः '—अधीतवेद, ज्यानें वेदाध्ययन केलें आहे. ' आशिष्ठः'– अतिशय आशा करणारा; ' अतिशय दृढ ' ' अतिशय बलवान् ' याप्रमाणें आध्यात्मिक साधनांनीं संपन्न 'तस्य इयं०' ही सर्व पृथ्वी वित्तानें म्ह० उपभोगसाधनानें दृष्टार्थ व अदृष्टार्थ अशा कर्मसाधनानें संपन्न पूर्ण असावी

म्हणजे तो पृथिवीपति राजा असावा, हा भावार्थ. त्याचा जो आनंद 'स: एक:०'–तो एक मानुष–मनुष्यांचा सर्वोत्कृष्ट एक–आनन्द आहे.

भाष्यं— ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगंधर्वाणामानन्दः। मानुषानन्दाच्छतगुणेनोत्कृष्टो मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दो भवति। मनुष्याः सन्तः कर्मविद्याविशेषाद्गन्धर्वत्वं प्राप्ता मनुष्यगन्धर्वाः। ते ह्यन्तर्धानादिशक्तिसंपन्नाः सूक्ष्मकार्यकरणाः। तस्मात्प्रतिघाताल्पत्वं तेषां द्वंद्वप्रतिघातशक्तिसाधनसंपत्तिश्च। ततोऽप्रतिहन्यमानस्य प्रतीकारवतो मनुष्यगन्धर्वस्य स्याच्चित्तप्रसादः। तत्प्रसादविशेषात्सुखविशेषाभिव्यक्तिः। एवं पूर्वस्याः पूर्वस्या भूमेरुत्तरस्यामुत्तरस्यां भूमौ प्रसादविशेषतः शतगुणेनाऽऽनन्दोत्कर्ष उपपद्यते॥

भाष्यार्थ— असे जे शंभर मानुष आनंद तो एक मनुष्यगन्धर्वांचा आनन्द आहे. मानुषानन्दाहून मनुष्यगन्धर्वांचा आनन्द शतपट उत्कृष्ट असतो, प्रथम मनुष्य असून विशेष प्रकारचें कर्म व उपासना यांच्या योगानें जे गंधर्वत्वास प्राप्त झालेले असतात ते मनुष्यगंधर्व होत. (मनुष्यगंधर्वानंदाच्या उत्कृष्टत्वाचें 'ते हि०' या भाष्यानें निमित्त सांगतात–)=कारण ते अन्तर्धानादिशक्तींनीं संपन्न असतात व त्यांचीं देहें-द्रियें सूक्ष्म असतात. त्यामुळें त्यांना शीतोष्णादिकांचा प्रतिघात थोडा होतो, व त्या द्वंद्वांना प्रतिघात करण्याचें सामर्थ्य व साधनें यांनीं ते संपन्न असतात. त्यामुळें ज्याला शीतोष्णादिकांचा उपसर्गच होत नाहीं व तो झाला तरी त्याला प्रतीकार करण्याचें सामर्थ्य ज्याला असतें त्या मनुष्यगंधर्वाच्या चित्तामध्यें प्रसाद असतो; आणि त्या विशेष-प्रकारच्या चित्तप्रसादामुळें विशेष प्रकारच्या सुखाची अभिव्यक्ति होते. याच न्यायानें पूर्व पूर्व भूमीपेक्षां उत्तर उत्तर भूमीमध्यें प्रसादविशेषणामुळें शतपट आनंदोत्कर्ष उपपन्न होतो. (प्रथम अकामहताचें ग्रहण न करण्याचें तात्पर्य 'प्रथमं०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–)

भाष्यं—प्रथमं त्वकामहताग्रहणं मनुष्यविषयभोगकामानभिहतस्य श्रोत्रियस्य मनुष्यानन्दाच्छतगुणेनाऽऽनन्दोत्कर्षो मनुष्यगन्धर्वेण तुल्यो वक्तव्य इत्येवमर्थम्। साधुयुवाऽध्यायक इति श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे गृह्येते। ते ह्यविशिष्टे सर्वत्र। अकामहतत्वं तु विषयोत्कर्षापकर्षतः सुखोत्कर्षापकर्षाय विशेष्यते। अतोऽकामहतग्रहणम्, तद्विशेषतः शतगुणसुखोत्कर्षोपलब्धेरकामहतत्वस्य परमानन्दप्राप्तिसाधनत्वविधानार्थम्। व्याख्यातमन्यत्। देवगन्धर्वा जातित एव। चिरलोकलोकानामिति पितॄणां विशेषणम्। चिरकालस्थायी लोको

येषां पितॄणां ते चिरलोकलोका इति । आजान इति देवलोकस्तस्मिन्नाजाने जाता आजानजा देवाः स्मार्तकर्मविशेषतो देवस्थानेषु जाताः ॥

भाष्यार्थ—पण पहिल्या म्हणजे मानुषानंदाच्या पर्यायांत 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य' हें पुढील सर्व पर्यायांत असलेलें वाक्य नाहीं. त्याचें कारण मनुष्यांच्या विषयभोगाविषयींच्या कामनेनें व्याकुळ न झालेल्या श्रोत्रियाचा आनंदोत्कर्ष मानुष आनंदाहून शतपट अधिक ह्मणजेच मनुष्यगंधर्वांच्या आनंदाइतका असतो, असें सांगावें, हें आहे. (म्ह० निष्काम श्रोत्रियाचा आनंद मानुषानंदाहून शतपट अधिक ह्मणजेच मनुष्यगंधर्वांच्या आनंदासारखा असतो, हें सांगण्यासाठीं, मानुषानंदाच्या पर्यायांत श्रोत्रियाच्या आनंदाचा उल्लेख केला नाहीं, असा याचा भावार्थ.)=श्रुतींत ' साधुयुवा ' व ' अध्यायकः ' अशीं जीं दोन विशेषणें आहेत त्यांवरून त्या सार्वभौम राजाच्या ठिकाणींहि श्रोत्रियत्व व निष्पापत्व असलें पाहिजे, असें होतें. (अर्थात् ' अध्यायक ' हें श्रोत्रियत्वाचें व ' साधुयुवा ' यांतील ' साधु ' हें पद विहितानुष्ठानाचें द्योतक आहे. त्यामुळें सद्विद्या व सच्छिल यांनीं संपन्न असलेल्या तरुण, सुदृढ, सार्वभौम राजाचा आनंद हा एक मानुषानंद आहे.)=श्रोत्रियत्व व निष्पापत्व हे दोन धर्म पुढील सर्व पर्यायांत एकसारखेच समजावे. पण ' अकामहतत्वा-'बरोबर श्रोत्रियत्वाचा जो उल्लेख केला आहे ह्मणजे अकामहतत्व या विशेषणाचा जो उपयोग केला आहे तो विषयांचा उत्कर्ष व अपकर्ष यांच्या अनुरोधानें सुखाचा उत्कर्ष व अपकर्ष होतो, हें सुचविण्यासाठीं आहे. अकामहतत्वाच्या विशेषामुळें शतगुण सुखोत्कर्ष अनुभवास येतो. यास्तव अकामहतत्व हें परमानन्दप्राप्तीचें साधन आहे, असें विधान करण्यासाठीं 'अकामहतत्व' या विशेषणाचें ग्रहण केलें आहे. बाकीच्या सर्व पदांचें व्याख्यान वर केलें आहे. देवगंधर्व जातितःच म्ह० जन्मतःच गंधर्व असतात. 'चिरलोकलोकानां' हें पितरांचें विशेषण आहे. ज्या पितरांचा लोक चिरकाल स्थायी असतो ते चिरलोकलोक होत. आजान म्ह० देवलोक. त्या आजानांत झालेले आजानज देव होत. ते विशेषप्रकारच्या स्मार्त कर्मामुळें त्या देवस्थानांमध्यें उत्पन्न झालेले असतात.

श्रुतिः—ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः । ये कर्मणा देवानपियन्ति । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः । स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः । स एक इन्द्रस्याऽऽनन्दः (३) । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्याऽऽनन्दाः । स एको बृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः । स एकः प्रजापतेरानन्दः ।

श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य (४)॥

अर्थ—स्पष्ट आहे. सु. उ. पृ. २३०–३२ पहा.

भाष्यं–कर्मदेवा ये वैदिकेन कर्मणाऽग्निहोत्रादिना केवलेन देवानपियन्ति । देवा इति त्रयस्त्रिंशद्धविर्भुजः । इन्द्रस्तेषां स्वामी तस्याऽऽचार्यो बृहस्पतिः । प्रजापतिर्विराट् त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा समष्टिव्यष्टिरूपः संसारमण्डलव्यापी । यत्रैत आनन्दभेदा एकतां गच्छन्ति धर्मश्च तन्निमित्तो ज्ञानं च तद्विषयमकामहतत्वं च निरतिशयं यत्र स एष हिरण्यगर्भो ब्रह्मा, तस्यैष आनन्दः श्रोत्रियेणावृजिनेनाकामहतेन च सर्वतः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । तस्मादेतानि त्रीणि साधनानीत्यवगम्यते॥

भाष्यार्थ—कर्मदेवा म्ह० जे केवल अग्निहोत्रादि वैदिक कर्मांच्या योगानें देवभावास प्राप्त होतात ते. यज्ञांतील हविर्भाग घेणारे जे तेहतीस देव त्यांचाच येथें देवशब्दानें उल्लेख केला आहे. (आठ वसू, अकरा रुद्र, बारा आदित्य, इंद्र व प्रजापति असे मिळून तेहतीस देव होतात.) 'देवांचे जे शंभर आनंद तो इंद्राचा एक आनंद' या वाक्यांतील इंद्र म्हणजे वरील देवांचा स्वामी. 'इंद्राचे जे शंभर आनंद तो बृहस्पतीचा एक आनन्द' या वाक्यांतील बृहस्पति म्हणजे वरील इंद्राचा आचार्य. 'बृहस्पतीचे जे शंभर आनंद तो प्रजापतीचा एक आनंद' या वाक्यांतील प्रजापति म्हणजे विराट्. त्रैलोक्य हेंच ज्याचें शरीर आहे, असा समष्टि-व्यष्टिरूप संसारमंडलव्यापी ब्रह्मा—ब्रह्मदेव. 'प्रजापतीचे जे शंभर आनंद तो ब्रह्माचा एक आनन्द' येथील ब्रह्मा म्ह० हिरण्यगर्भ. जेथें हे सर्व आनंदाचे भेद एकत्वास प्राप्त होतात; तन्निमित्तक धर्म व तद्विषयक ज्ञानहि एकत्वास प्राप्त होतें; (म्ह० नुस्ता आनंदच एकरूप होत नाहीं तर त्या आनंदांना कारण होणारा धर्म व त्याचें ज्ञान हीं सुद्धां एकरूप होतात) आणि जेथें निरतिशय अकामहतत्व असतें (म्ह० पराकाष्ठेस पोचलेलें विषयवैराग्य असतें) तो हा हिरण्यगर्भ ब्रह्मा होय. त्याचा हा आनंद निष्पाप व निष्काम (अकामहत) श्रोत्रियाकडून सर्वतः प्रत्यक्ष अनुभविला जातो. यास्तव हीं तीन साधनें आहेत, असें ज्ञात होतें.

भाष्यं—तत्र श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे नियते अकामहतत्वं तूत्कृष्यत इति प्रकृष्टसाधनताऽवगम्यते । तस्याकामहतत्वप्रकर्षश्चोपलभ्यमानः श्रोत्रियप्रत्यक्षो ब्रह्मण आनन्दो यस्य परमानन्दस्य मात्रैकदेशः । "एतस्य वाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति श्रुत्यन्तरात् । स एष आनन्दो यस्य मात्रा समुद्राम्भस इव विप्रुषः प्रविभक्ता यत्रैकतां गता स एष परमानन्दः स्वाभाविकोऽद्वैतत्वादानन्दानन्दिनोश्चाविभागोऽत्र । तदेतन्मीमांसाफलमुपसंह्रियते—

भाष्यार्थ—त्यांतील श्रोत्रियत्व व निष्पापत्व हीं नियत (म्ह० न्यूनाधिक न होणारीं) आहेत. पण अकामहतत्व उत्तरोत्तर उत्कर्ष पावतें. त्यामुळें त्याची प्रकृष्ट साधनता (म्ह० तें सर्वोत्तम साधन आहे, हें) ज्ञात होते. (ज्यासाठीं मीमांसा आरंभिली त्या निरतिशय आनंदाची सिद्धि झाली असतां वाक्याचें तात्पर्य दाखविण्यासाठीं '**तस्य अकामहतत्व०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–)=निष्कामत्वाच्या आधिक्यामुळें अनुभविला जाणारा व श्रोत्रियालाच प्रत्यक्ष ज्ञात होणारा हिरण्यगर्भाचा–हिरण्यगर्भोपासकाच्या अनुभवास येणारा आनंद ज्या परमानन्दाची मात्रा–एकदेश–अंश आहे; कारण 'अन्य सर्व भूतें याच आनंदाच्या अंशावर आपला निर्वाह करितात' सु.उ.पृ. ६८२. अशी दुसरी श्रुति आहे, तो हा हिरण्यगर्भाचा आनन्द ज्याची मात्रा–लेश आहे व अगदीं पृथक् असलेल्या समुद्रजलाच्या थेंबांप्रमाणें इतर सर्व लेशभूत आनंद ज्यामध्यें एकत्वास प्राप्त झाले आहेत तो हा परमानन्द स्वाभाविक आहे. (केवल हिरण्यगर्भाचा आनंदच त्याची मात्रा–लेश नव्हे तर पूर्वी ज्याचा उपन्यास केला आहे, असा जो सार्वभौमादि आनंद तोहि ज्याची नानात्वास प्राप्त झालेली मात्रा असून ज्या निरतिशय आनंदांत –अकामहत ब्रह्मज्ञानी पुरुषाला प्रत्यक्ष असलेल्या कैवल्यांत एकत्वास प्राप्त झाली आहे तो हा परमानंद स्वाभाविक आहे, अशी योजना–)=कारण त्याला अद्वैतत्व आहे (म्ह० तो एकरूप झालेला आहे. आनंदाचें अकामहतप्रत्यक्षत्व सांगितल्यामुळें प्राप्त झालेल्या भेदाचें निरसन '**आनन्दानंदिनोश्च०**' या भाष्यानें सांगतात–)=यांत आनन्द व आनन्दी (ज्याला आनंद आहे तो चेतन) यांचा अविभाग म्ह० ऐक्य आहे. (भेद नाहीं. त्या आनंदाला विषयविषयिभाव असतो, या अभिप्रायानें वर 'प्रत्यक्ष' म्हटलेलें नाहीं तर अज्ञान, संशय इत्यादि आवरणें त्यावर नसतात, या आशयानें प्रत्यक्ष म्हटलें आहे. कारण 'अनात्म्य अदृश्य उदरमन्तरं कुरुते०' इत्यादि वाक्यानें भेदाचा निषेध केला आहे.) असो; आतां या मीमांसेच्या फलाचा उपसंहार करितात–(मीमांसेनें निरतिशयानंद ब्रह्म आहे, असें निश्चित केलें, त्याला अकामहतप्रत्यक्षत्व आहे, असें सांगितल्यामुळें अभेदसिद्धि झाली. कारण दुसऱ्याचा आनंद दुसऱ्याला प्रत्यक्ष होत नाहीं. तस्मात् 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' असा उपक्रम केलेल्या व मीमांसेनें सिद्ध केलेल्या जीवाच्या निरतिशयानंद-ब्रह्मैकत्वाचा उपसंहार केला जातो, असा भावार्थ.)

श्रुतिः—स यश्चायं पुरुषे। यश्चासावादित्ये। स एकः॥

अर्थ—तो जो हा या पुरुषांत आहे व जो हा आदित्यांत आहे तो एक आहे.

भाष्यं—स यश्चायं पुरुष इति। यो गुहायां निहितः परमे व्योम्न्याकाशादिकार्यं सृष्ट्वाऽन्नमयान्तं तदेवानुप्रविष्टः स य इति निर्दिश्यते। कोऽसावयं पुरुषे।

यश्चासावादित्ये यः परमानन्दः श्रोत्रियप्रत्यक्षो निर्दिष्टो यस्यैकदेशं ब्रह्मादीनि भूतानि सुखार्हाण्युपजीवन्ति स यश्चासावादित्य इति निर्दिश्यते। स एको भिन्नप्रदेशस्थघटाकाशाकाशैकत्ववत् ॥

भाष्यार्थ—तो जो आनंद या पुरुषामध्यें आहे, परम आकाशांतील गुहेंत स्थित असलेला जो आकाशादि-अन्नमयान्त कार्य उत्पन्न करून त्यांतच मागून प्रविष्ट झाला त्याचाच येथें ' स यः ' या पदांनीं निर्देश केला जात आहे. कोण ? तर जो हा या पुरुषांत आहे आणि जो हा आदित्यामध्यें आहे, जो परमानन्द ' श्रोत्रियप्रत्यक्ष ' म्हणून म्हटलेला आहे, ज्याच्या एकदेशावर सुखाला पात्र असलेलीं ब्रह्मादि-स्थावरान्त भूतें आपली उपजीविका करितात त्याचाच ' यश्चासावादित्ये० ' या वाक्यानें निर्देश केला जात आहे. तो एक आहे. भिन्नप्रदेशीं असलेल्या अनेक घटांतील आकाश व महाकाश यांच्या एकत्वाप्रमाणें (आधिदैविक उपाधिलक्षणार्थ केलेलें आदित्यग्रहण अविवक्षित आहे, असें दाखविण्यासाठीं ' ननु० ' इत्यादि भाष्यानें आक्षेप-)

भाष्यं—ननु तन्निर्देशे स यश्चायं पुरुष इत्यविशेषतोऽध्यात्मं न युक्तो निर्देशो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्निति तु युक्तः प्रसिद्धत्वात्। न पराधिकारात्। परो ह्यात्माऽत्राधिकृतोऽदृश्येऽनात्म्ये भीषाऽस्माद्वातः पवते सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसेति। न ह्यकस्मादप्रकृतो युक्तो निर्देष्टुं परमात्मविज्ञानं च विवक्षितम्। तस्मात्पर एव निर्दिश्यते ' स एक ' इति ॥

भाष्यार्थ—**शंका**—अहोपण त्याचा जर तो निर्देश असेल तर 'तो जो हा या पुरुषांत आहे' असा सामान्यतः अध्यात्मनिर्देश करणें युक्त नाहीं, तर ' आणि जो हा दक्षिण नेत्रांत असलेला पुरुष तो एक आहे ' असें म्हणणें युक्त आहे. कारण तो प्रसिद्ध आहे. (कारण 'य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः' इत्यादि दुसऱ्या श्रुतींत मंडलस्थ पुरुषाचें दक्षिणनेत्रस्थ पुरुषाशीं ऐक्य असल्याचें प्रसिद्ध आहे. त्यामुळें येथेंहि आदित्यस्थ पुरुषाशीं ऐक्य सांगावयाचें झाल्यास दक्षिण नेत्राचें ग्रहण करणेंच युक्त दिसतें, असा याचा भावार्थ. अध्यात्म व अधिदैवत लिंगात्म्याच्या उपासनेचें विधान जेव्हां करावयाचें असतें तेव्हां तसा निर्देश करितां येतो. पण येथें त्यांचें उपासन विवक्षित नाहीं, असें **'न पराधिकारात्०'** इत्यादि भाष्यानें समाधान सांगतात—)=दक्षिणनेत्रस्थ पुरुषाचा निर्देश करणें युक्त नव्हे. कारण येथें पर आत्म्याचा अधिकार आहे. म्ह० येथें पर आत्माच ' अदृश्ये अनात्म्ये ' ' भीषास्माद्वातः पवते ' ' सैषानन्दस्य मीमांसा० ' इत्यादि वाक्यांनीं अधिकृत आहे. (म्ह० त्याचें प्रतिपादन आरंभिलेलें आहे.) त्यामुळें

अप्रकृत 'दक्षिणेऽक्षन्' पुरुषाचा अकस्मात् निर्देश करणें युक्त नव्हे. परमात्मविज्ञान येथें विवक्षित आहे. तस्मात् 'स एकः' या वाक्यानें परमात्म्याचाच निर्देश केला आहे.

भाष्यं—नन्वानन्दस्य मीमांसा प्रकृता तस्या अपि फलमुपसंहर्तव्यम्। अभिन्नः स्वाभाविक आनन्दः परमात्मैव न विषयविषयिसंबन्धजनित इति ॥ ननु तदनुरूप एवायं निर्देशः 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक' इति भिन्नाधिकरणस्थविशेषोपमर्देन ॥

भाष्यार्थ—अहोपण, आनन्दाची मीमांसा प्रकृत आहे. त्यामुळें तिच्या फलाचाहि उपसंहार करणें उचित आहे. कारण अखंड स्वाभाविक आनंदच परमात्मा आहे. विषय व विषयी यांच्या संबंधापासून उत्पन्न झालेला आनंद हा परमात्मा नव्हे.(मध्यस्थ—) तें खरें; पण 'स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः' म्ह० तो जो हा पुरुषांत आहे आणि जो हा आदित्यांत आहे तो एक आहे, असा भिन्न अधिकरणांतील विशेषाचा उपमर्द (बाध) करून या प्रकृत मीमांसेच्या अनुरूपच हा निर्देश केला आहे.

भाष्यं—नन्वेवमप्यादित्यविशेषग्रहणमनर्थकम् । नानर्थकम् । उत्कर्षापकर्षापोहार्थत्वात् । द्वैतस्य हि मूर्तामूर्तलक्षणस्य पर उत्कर्षः सवित्रभ्यन्तर्गतः स चेत्पुरुषगतविशेषोपमर्देन परमानन्दमपेक्ष्य समो भवति न कश्चिदुत्कर्षोऽपकर्षो वा तां गतिं गतस्येत्यभयं प्रतिष्ठां विन्दत इत्युपपन्नम् ॥

भाष्यार्थ—(शंका—)अहोपण तसें जरी म्हटलें तरी 'आदित्य' या विशेष पदार्थाचें ग्रहण करणें व्यर्थ आहे. (समाधान—)नाहीं; व्यर्थ नाहीं. तें आदित्याचें ग्रहण उत्कर्ष व अपकर्ष यांचा निषेध करण्याकरितां आहे. कारण मूर्तामूर्तलक्षण द्वैताचा परम (सर्वोत्तम) उत्कर्ष सवित्याच्या मंडलामध्यें झालेला आहे. तो जर पुरुषांतील विशेषाचा बाध करून परमानन्दाच्या अपेक्षेनें सम होत असला व त्या गतीला गेलेल्या पुरुषाचा कोणत्याहि प्रकारचा उत्कर्ष किंवा अपकर्ष जर राहिला नाहीं तरच 'अभयं प्रतिष्ठां विन्दते' म्ह० निर्भयपणें प्रतिष्ठेला प्राप्त होतो, हें म्हणणें उपपन्न होईल. (यास्तव आदित्य या विशेषाचें ग्रहण अनर्थक नाहीं. जो निरतिशय आनंदरूप चिदात्मा आदित्यमंडल या उत्कृष्ट उपाधींत प्रतिबिंबित झालेला आहे तोच हात-पाय-मस्तक इत्यादिकांनीं युक्त असलेला पुरुष, या निकृष्ट उपाधींत प्रतिबिंबित झाला आहे. यास्तव येथें परमानंदाच्या अपेक्षेनें आदित्य व पुरुष यांचें समत्व म्हणजे स्वभावाचें ऐक्य विवक्षित आहे, असा याचा भावार्थ. असो;आतां मागील प्रकरणाचा अनुवाद करून पुढच्या ग्रंथाला अवतरणदेतात—)

भाष्यं—अस्ति नास्तीत्यनुप्रश्नो व्याख्यातः । कार्यरसलाभप्राणनाभयप्रतिष्ठाभयदर्शनोपपत्तिभ्योऽस्त्येव तदाकाशादिकारणं ब्रह्मेत्यपाकृतोऽनुप्रश्न एकः।

द्वावन्यावनुप्रश्नौ विद्वदविदुषोर्ब्रह्मप्राप्त्यप्राप्तिविषयौ तत्र विद्वान्समश्नुते न समश्नुत इत्यनुप्रश्नोऽन्त्यस्तदपाकरणायोच्यते । मध्यमोऽनुप्रश्नोऽन्त्यापाकरणादेवापाकृत इति तदपाकरणाय न यत्यते ॥

भाष्यार्थ—ब्रह्म आहे कीं नाहीं, या अनुप्रश्नाचें व्याख्यान केलें. कार्यरूप रसाचा लाभ, प्राणन क्रिया, अभयप्रतिष्ठा व अभयदर्शन या उपपत्तींवरून तें आकाशादिकांचें कारण ब्रह्म आहेच, असें सिद्ध करून एका अनुप्रश्नाचें निराकरण केलें. आतां विद्वान् व अविद्वान् यांना ब्रह्मप्राप्ति होते कीं होत नाहीं, याविषयींचे दोन अनुप्रश्न राहिले. त्यांतील 'विद्वान् ब्रह्मभावास प्राप्त होतो कीं होत नाहीं,' हा शेवटचा अनुप्रश्न आहे. त्याचें अपाकरण करण्यासाठीं पुढील वाक्य आहे. मधला अनुप्रश्न शेवटच्या अनुप्रश्नाचें अपाकरण (निराकरण) केल्यानेंच निराकृत होणार आहे. वास्तव त्याच्या निरसनार्थ श्रुतीकडून यत्न केला जात नाहीं.

श्रुतिः—स य एवंवित् । अस्माल्लोकात्प्रेत्य । एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥

अर्थ—तो जो असें जाणणारा तो या विषयसमुदायरूप लोकापासून परावृत्त होऊन अन्नमय आत्म्याला प्राप्त होतो. विषयजाताला पिंडात्म्याहून भिन्न पहात नाहीं. या प्राणमय आत्म्याला उपसंक्रान्त होतो इत्यादि पुढील अर्थ असाच. सु.उ.पृ.२३३.

भाष्यं—सः यः कश्चिदेवं यथोक्तं ब्रह्मोत्सृज्योत्कर्षापकर्षमद्वैतं सत्यं ज्ञानमनन्तमस्मीत्येवं वेत्तीत्येवंवित् । एवंशब्दस्य प्रकृतपरामर्शार्थत्वात् । स किम्, अस्माल्लोकात्प्रेत्य दृष्टादृष्टेष्टविषयसमुदायो ह्ययं लोकस्तस्माल्लोकात्प्रेत्य प्रत्यावृत्त्य निरपेक्षो भूत्वैतं यथाव्याख्यातमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति विषयजातमन्नमयात्पिण्डात्मनो व्यतिरिक्तं न पश्यति । सर्वं स्थूलभूतमन्नमयमात्मानं पश्यतीत्यर्थः । ततोऽभ्यन्तरमेतं प्राणमयं सर्वान्नमयात्मस्थमविभक्तम् । अथैतं मनोमयं विज्ञानमयमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥

भाष्यार्थ—तो जो कोणी अशाप्रकारें उत्कर्ष व अपकर्ष यांस सोडून वर सांगितलेल्या प्रकारचें ज्ञान व अनन्त ब्रह्म मी आहें,—असें जाणतो तो 'एवंवित्-'; कारण 'एवं-'शब्दाला प्रकृतपरामर्शार्थत्व असतें. (ह्म० तो शब्द प्रकृत विषयाचा परामर्श करण्यासाठीं असतो.) तो 'एवंविद्' काय करतो, तर तो 'या लोकांतून निघून जाऊन,' दृष्ट व अदृष्ट इष्ट विषय यांचा समुदाय हाच हा लोक आहे, त्या या लोकापासून 'प्रेत्य' म्ह० प्रत्यावर्तन करून म्ह० त्याविषयीं निरपेक्ष होऊन या वर व्याख्यान

केलेल्या प्रकारच्या अन्नमय आत्म्यास प्राप्त होतो. म्ह० सर्व विषयजात अन्नमय पिंडात्म्याहून व्यतिरिक्त (भिन्न) पहात नाहीं. सर्व स्थूल भूतवर्ग हा अन्नमय आत्मा आहे, असें पाहतो, असा याचा इत्यर्थ. त्याहून अभ्यंतर अशा या प्राणमयास सर्व अन्नमय आत्म्यामध्यें स्थित व अविभक्त पाहतो. नंतर या मनोमय, विज्ञानमय व आनंदमय आत्म्यास प्राप्त होतो. (म्ह० क्रमानें सर्व विषयजात तन्मय आहे, असें पाहतो.)

भाष्यं—अथादृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । तत्रैतच्चिन्त्यम् । कोऽयमेवंवित्कथं वा संक्रामतीति । किं परस्मादात्मनोऽन्यः संक्रमणकर्ता प्रविभक्त उत स एवेति । किं ततः, यद्यन्यः स्याच्छ्रुतिविरोधः । "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" "अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति । न स वेद" "एकमेवाद्वितीयम्" "तत्त्वमसि" इति ॥

भाष्यार्थ—आतां 'अदृश्य, अनात्म्य, अनिरुक्त व अनिलयन अशा आत्म्यामध्यें अभय प्रतिष्ठेस प्राप्त होतो' अशा अर्थाचें जें वर वाक्य आहे, त्याविषयीं 'हा एवंवित् कोण व तो संक्रमण कसें करतो' हें विचारणीय आहे. काय परमात्म्याहून संक्रमण करणारा दुसरा कोणी अगदीं निराळाच आहे कीं, तोच संक्रमणकर्ता आहे? (जें संदिग्ध व सप्रयोजन असतें, तेंच विचार करण्यास योग्य असतें. येथें कोणत्या पक्षीं कोणता दोष किंवा कोणता लाभ आहे? असा 'किं ततः०' इत्यादि प्रश्न–)=पण या विचारापासून लाभ कोणता? (उभय पक्षीं अनुपपत्ति हें संशयकारण 'यद्यन्यः०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–)=जर संक्रमणकर्ता अन्य असेल तर श्रुतिविरोध हा दोष येईल. कारण 'तें उत्पन्न करून मागून त्यांतच प्रविष्ट झाला;' 'हा अन्य आहे व मी अन्य आहें, असें जो म्हणतो तो कांहीं जाणत नाहीं;' 'एकच व अद्वितीय ब्रह्म आहे;' 'तें तूं आहेस' इत्यादि ऐक्यबोधक श्रुती अनेक आहेत.

भाष्यं—अथ स एवाऽऽनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीति कर्मकर्तृत्वानुपपत्तिः परस्यैव च संसारित्वं पराभावो वा । यद्युभयथा प्राप्तो दोषो न परिहर्तुं शक्यत इति व्यर्था चिन्ता । अथान्यतरस्मिन्पक्षे दोषाप्राप्तिस्तृतीये वा पक्षेऽदुष्टे स एव शास्त्रार्थ इति व्यर्थैव चिंता ॥

भाष्यार्थ—'अथ०'–आतां तोच परमात्मा आनन्दमय आत्म्याला जाऊन पोंचतो, असें म्हटलें तर कर्मकर्तृत्वाची अनुपपत्ति होते. (म्ह० परमात्मा उपसंक्रमण हें कर्म करतो, असें म्हणणें अनुपपन्न आहे.)=तसेंच परमात्म्यालाच संसारित्व आहे किंवा याच्या परत्वाचा अभाव आहे, असें म्हणणें प्राप्त होईल. (प्रश्नमुखानें संशयव्यावृत्ति

हें प्रयोजन '**यद्युभयथा०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–)=असा दोन्ही प्रकारें प्राप्त झालेला दोष जर परिहार करतां येण्याजोगा नसेल तर ही चिन्ता (हा विचार) व्यर्थ आहे. बरें 'या दोन पक्षांतील कोणत्या तरी एका पक्षीं दोषाची प्राप्ति होत नाहीं किंवा तिसराच पक्ष निर्दुष्ट [म्ह० दोषरहित] आहे,' असें जरी म्हटलें तरी तोच शास्त्रार्थ असल्यामुळें चिंता व्यर्थच ठरते, म्हणून म्हणाल तर–

भाष्यं—न तन्निर्धारणार्थत्वात् । सत्यं प्राप्तो दोषो न शक्यः परिहर्तुमन्यतरस्मिंस्तृतीये वा पक्षेऽदुष्टेऽवधृते व्यर्था चिन्ता स्यान्न तु सोऽवधृत इति तदवधारणार्थत्वादर्थवत्येवैषा चिन्ता। सत्यमर्थवती चिन्ता शास्त्रार्थावधारणार्थत्वात्। चिन्तयसि च त्वं न तु निर्णेष्यसि,किं न निर्णेतव्यमिति वेदवचनं, न, कथं तर्हि, बहुप्रतिपक्षत्वादेकत्ववादी त्वं, वेदार्थपरत्वाद्बहवो हि नानात्ववादिनो वेदबाह्यास्त्वत्प्रतिपक्षा अतो ममाऽऽशंका न निर्णेष्यसीत्येतदेव मे स्वस्त्ययनं यन्मामेकयोगिनमनेकयोगिबहुप्रतिपक्षमात्थ। अतो जेष्यामि सर्वानारभे च चिन्ताम् ॥

भाष्यार्थ—'न तन्निर्धारणात्वात्'–तें बरोबर नाहीं. कारण एकत्वपक्षाचा निश्चय करण्यासाठीं ही चिन्ता [विचार] आहे. म्ह० पूर्वोक्त दोन पक्षांतील कोणत्याहि एका पक्षीं प्राप्त झालेल्या दोषाचा परिहार करता येणें शक्य नाहीं; व तिसऱ्या निर्दुष्ट पक्षाचा निश्चय झाला असतां ही आरंभिलेली चिंता व्यर्थ होईल हें खरें; पण तो तिसरा पक्ष निश्चित झालेला नाहीं; म्हणून त्याच्या निश्चयासाठीं ही चिन्ता उपयुक्तच आहे. [वादी–] खरें आहे. प्रस्तुत चिंता शास्त्रार्थनिश्चयाच्या उपयोगी असल्यामुळें उपयुक्त आहे, हें खरें. पण तूं नुस्तें चिंतनच करशील, निर्णय करणार नाहींस. (सिद्धान्ती–) कां बरें? निर्णय करूं नये, असें वेदवचन आहे कीं काय? (वादी–) नाहीं. (सिद्धांती–) तर मग मी कां निर्णय करणार नाहीं? (वादी–)=कारण तुला प्रतिपक्ष पुष्कळ आहेत. तूं एकत्ववादी आहेस. कारण तूं वेदार्थपरायण आहेस. पण तुझे प्रतिपक्षभूत वेदबाह्य नानात्ववादी पुष्कळ आहेत. यास्तव तूं माझ्या शंकेचा निर्णय करणार नाहींस. (सिद्धान्ती–)=विचाराला आरंभ करणाऱ्या मला तूं एकत्ववादी ह्मणतोस व मला अनेक नानात्ववादी प्रतिपक्ष आहेत, असें म्हणतोस हेंच माझें कल्याण आहे. (म्ह० तूं नानात्ववादी असूनहि ज्याअर्थी मला एकत्ववादी म्हणत आहेस त्याअर्थी तुलाहि एक वस्तु संमत आहे. शिवाय अनेक वाद्यांवर अन्योन्याश्रय दोष येतो.)=यास्तव मी तुह्मां सर्वांना जिंकीन व त्यासाठींच मी विचाराला आरंभ करतों. (याप्रमाणें विचारारंभाचें उपपादन करून सिद्धांताचा उपक्रम '**स एव तु०**' या भाष्यानें करितात–)

भाष्यं—स एव तु स्यात्तद्भावस्य विवक्षितत्वात्। तद्विज्ञानेन परमात्मभावो ह्यत्र विवक्षितो ब्रह्मविदाप्नोति परमिति। न ह्यन्यस्यान्यभावापत्तिरुपपद्यते। ननु तस्यापि तद्भावापत्तिरनुपपन्नैव। न। अविद्याकृततादात्म्यापोहार्थत्वात्। या हि ब्रह्मविद्यया स्वात्मप्राप्तिरुपदिश्यते साऽविद्याकृतस्यान्नादिविशेषात्मन आत्मत्वेनाध्यारोपितस्यानात्मनोऽपोहार्था ॥

भाष्यार्थ—तो संक्रमणकर्ता परमात्माच आहे. कारण परमात्मभाव येथें विवक्षित आहे. 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' या वाक्यानें त्याच्या विज्ञानानें येथें परमात्मभाव विवक्षित आहे, हें प्रसिद्ध आहे. (औपाधिक भेदानें भिन्न झालेलाहि ब्रह्मवित् स्वतः परच होतो, असा याचा भावार्थ.)=कारण अन्य पदार्थाला अन्य पदार्थाचा भाव प्राप्त होणें सयुक्तिक दिसत नाहीं. (वादी–)=अहोपण, त्यालाहि त्याचाच भाव प्राप्त होणें अनुपपन्नच आहे. (म्ह० एका पदार्थाला दुसऱ्या पदार्थाचें स्वरूप प्राप्त होणें जसें अयोग्य आहे, तसेंच त्याच एका पदार्थाला त्याचेंच–आपलेंच स्वरूप प्राप्त होणें अयोग्य आहे; सिद्धांती–)=तसें नाहीं. कारण अविद्याकृत तादात्म्याचें निरसन करण्यासाठीं आत्मप्राप्तीचा उपदेश केला आहे. म्ह० ब्रह्मविद्येच्या योगानें या प्रकरणांत जी स्वात्मप्राप्ति सांगितली आहे ती अविद्येमुळें झालेल्या अन्नादि विशेष आत्म्याचा, कीं, ज्याच्या ठिकाणीं आत्मत्वाचा अध्यारोप केलेला आहे त्या अनात्म्याचा अपवाद–निषेध करण्यासाठीं आहे. (अविद्याध्यारोपित अब्रह्मत्वाची व्यावृत्तिच ब्रह्मप्राप्ति विवक्षित आहे. अप्राप्ताची प्राप्ति विवक्षित नाहीं, हें कसें अवगत होतें, अशी 'कथं०' इत्यादि भाष्यानें शंका–)

भाष्यं—कथमेवमर्थताऽवगम्यते विद्यामात्रोपदेशात्। विद्यायाश्च दृष्टं कार्यमविद्यानिवृत्तिस्तच्चेह विद्यामात्रमात्मप्राप्तौ साधनमुपदिश्यते। मार्गविज्ञानोपदेशवदिति चेत्तदात्मत्वे विद्यामात्रसाधनोपदेशोऽहेतुः। कस्मात्। देशांतरप्राप्तौ मार्गविज्ञानोपदेशदर्शनात्। न हि ग्राम एव गन्तेति चेत् ॥

भाष्यार्थ—(वादी–) अहोपण, फलवाक्याचा हाच अर्थ आहे हें कसें ज्ञात होतें? (सिद्धांती '**विद्यामात्र०**' या भाष्यानें परिहार करितात–)=केवल विद्येचाच उपदेश केलेला असल्यामुळें तें अवगत होतें. अविद्येची निवृत्ति हें विद्येचें दृष्टकार्य आहे (म्ह० तें विद्येचें साक्षात् फल आहे) व अशी ती केवल विद्याच आत्मप्राप्तीचें साधन आहे, असा येथें उपदेश केलेला आहे. (वादी–)=मार्गविज्ञानाच्या उपदेशाप्रमाणें तो उपदेश आहे, असें म्हणाल, (म्ह० गमन करणारा पुरुष स्वतः ज्याला जाऊन पोंचावयाचें तो गांवच जरी नसला तरी त्याला केलेला मार्ग-ज्ञानाचा उपदेश जसा व्यर्थ होत नाहीं, त्याप्रमाणें जीवाला स्वतः ब्रह्मत्वाचा अभाव जरी असला तरी विद्योपदेश अभ्यासद्वारा

ब्रह्मप्राप्तीचा हेतु होतो, असा भावार्थ, त्यामुळें तो व्यर्थ नाहीं.)=पण जीवाला ब्रह्मात्मत्व असल्यास विद्यामात्र—केवल विद्या, याच साधनाचा उपदेश ब्रह्मप्राप्तीचा हेतु होऊं शकत नाहीं. कोणत्या कारणानें ? दुसऱ्या देशाची प्राप्ति करून घ्यावयाची असल्यास मार्गविज्ञानाचा उपदेश करितात, असें आपण पाहतों. कारण ग्रामच कांहीं ग्रामगंता (त्याच ग्रामाला जाणारा) असत नाहीं, असें जर म्हणशील तर (पण दृष्टांतांत 'तूं ग्राम आहेस,' असा उपदेश होऊं शकत नाहीं आणि दार्ष्टान्तिकांत तर अभेदोपदेश प्रतीत होतो, अर्थात् उपदेश सम नसून विषम असल्यामुळें दृष्टान्त योग्य नाहीं, असें 'न वैधर्म्यात्०' या भाष्यानें सिद्धांती सांगतात—)

भाष्यं—न, वैधर्म्यात् । तत्र हि ग्रामविषयं विज्ञानं नोपदिश्यते । तत्प्राप्तिमार्गविषयमेवोपदिश्यते विज्ञानं न तथेह ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेण साधनान्तरविषयं विज्ञानमुपदिश्यते ॥

भाष्यार्थ—तें बरोबर नाहीं. कारण ग्रामाला जाणारा व ब्रह्माला प्राप्त होणारा यांमध्यें वैधर्म्य (विधर्मत्व, वैषम्य) आहे. (म्ह० ग्रामाच्या मार्गाविषयींच्या उपदेशांत 'तूं तो ग्राम आहेस,' असें सांगितलें जात नाहीं; पण येथें 'तूं ब्रह्म आहेस,' असें म्हटलें आहे.)=दृष्टांतांत ग्रामसंबंधीं विज्ञान उपदेशिलें जात नाहीं, तर त्या ग्रामाच्या प्राप्तीचा जो मार्ग त्या विषयींचें जें विज्ञान तेंच उपदेशिलें जातें. पण या दार्ष्टान्तिकांत तसें ब्रह्मविज्ञानावांचून दुसऱ्या साधनाविषयींचें विज्ञान उपदेशिलें जात नाहीं.

भाष्यं—उक्तकर्मादिसाधनापेक्षं ब्रह्मविज्ञानं परप्राप्तौ साधनमुपदिश्यत इति चेत् । न । नित्यत्वान्मोक्षस्येत्यादिना प्रत्युक्तत्वात् । श्रुतिश्च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति कार्यस्थस्य तदात्मत्वं दर्शयति । अभयप्रतिष्ठोपपत्तेश्च । यदि हि विद्यावान्स्वात्मनोऽन्यन्न पश्यति ततोऽभयं प्रतिष्ठां विन्दत इति स्याद्भयहेतोः परस्यान्यस्याभावात् ॥

भाष्यार्थ—(वादी—)'उक्त०'—अहोपण, पूर्वकांडांत सांगितलेल्या कर्मादि साधनाची ज्याला अपेक्षा आहे असें ब्रह्मविज्ञान परप्राप्तीचें साधन सांगितलें जात आहे: (सिद्धांती—) असें ह्मणाल तर तेंहि बरोबर नाहीं. कारण 'मोक्ष नित्य आहे;' इत्यादि ह्मणून आह्मीं त्याचें निरसन केलें आहे. व 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' म्ह० जगाला उत्पन्न करून परमात्मा त्यांत शिरला, अशा अर्थाची श्रुति कार्यस्थ आत्म्याला परमात्मरूपत्व दाखवीत आहे. अभय प्रतिष्ठेचीहि उपपत्ति त्यांचें ऐक्य मानल्यासच लागते. विद्वान् स्वात्म्याहून भिन्न पदार्थ जर पहात नसेल तरच 'तो अभय प्रतिष्ठेस प्राप्त होतो' हें ह्मणणें युक्त होईल. कारण त्या दशेंत त्याच्या भयाला कारण होणारा दुसरा पृथक्

पदार्थ नसतो. ("जर विद्वानाहून भयहेतु ईश्वर अन्य नाहीं तर व्यतिरिक्त ईश्वरदर्शनाची वाट काय?" 'अन्यस्य०' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–)

भाष्यं—अन्यस्य चाविद्याकृतत्वे विद्ययाऽवस्तुत्वदर्शनोपपत्तिस्तद्धि द्वितीयस्य चन्द्रस्य सत्त्वं यदतैमिरिकेण चक्षुष्मता न गृह्यते। नैवं न गृह्यत इति चेन्न सुप्तसमाहितयोरग्रहणात्। सुषुप्तेऽग्रहणमन्यासक्तवदिति चेत्। न। सर्वाग्रहणात्। जाग्रत्स्वप्नयोरन्यस्य ग्रहणात्सत्त्वमेवेति चेत्। न। अविद्याकृतत्वाज्जाग्रत्स्वप्नयोर्यदन्यग्रहणं जाग्रत्स्वप्नयोस्तदविद्याकृतमविद्याभावेऽभावात्॥

भाष्यार्थ—कल्पित भेदविशिष्टरूपानें जीवाहून पृथक् मानलेल्या ईश्वराला अविद्याकृतत्व–मिथ्यात्व–असलें तरच विद्येच्या योगानें त्याच्या अवस्तुत्वाचें दर्शन उपपन्न होतें. (ईश्वर माझा शास्ता आहे, हें ह्मणणें मिथ्या आहे. कारण वस्तुतः त्याचें व माझें एकात्मत्व–एकरूपत्व आहे. अशा विद्वद्दृष्टीनें विशिष्ट ईश्वराचा अभाव उपपन्न होतो.)=दुसऱ्या चंद्राचें अस्तित्व तेंच होय कीं जें, ज्याच्या डोळयांना तिमिर रोग झालेला नाहीं अशा डोळसाला दिसत नाहीं. (वादी)=अहोपण, ईश्वराचें द्वितीयत्व असें ग्रहण केलें जात नाहीं, असें नाहीं; (चंद्र वस्तुतः एकच आहे. त्यामुळें त्याचें द्वितीयत्व ग्रहण केलें जात नाहीं. पण जीवाहून भिन्न असलेल्या ईश्वराचें ग्रहण केलें जात नाहीं असें नाहीं. सिद्धान्ती–)=पण हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण निजलेल्या व समाधिस्थ पुरुषांना त्याचें ग्रहण होत नाहीं. (वादी–)=सुषुप्तींत ईश्वराचें जें ग्रहण होत नाहीं तें ईश्वराच्या अभावामुळें नव्हे तर जागृतींतहि आपलें लक्ष दुसरीकडे वेधलेलें असल्यास पुढचा पदार्थहि जसा दिसत नाहीं, त्याप्रमाणें सुषुप्तींत ईश्वराचें ग्रहण होत नाहीं. (सिद्धान्ती–)=पण हें म्हणणेंहि बरोबर नाहीं. कारण सुषुप्तींत सर्वांचेंच अग्रहण होतें. (म्हणजे जागृतींत एकीकडे लक्ष लागल्यास दुसरे पदार्थ भासत नाहींत, हें खरें; पण ज्या एकाकडे लक्ष लागतें त्याचें तरी भान असतेंच. सुषुप्तींत तसें कोणाचेंच भान नसतें. वादी–)=अहोपण, सुषुप्तींत द्वैत भासत नसल्यामुळें त्याचा अभाव जरी मानला तरी जाग्रत् व स्वप्न या दोन अवस्थांमध्यें द्वैताचें ग्रहण होत असल्यामुळें तें विद्यमान असतेंच. (सिद्धान्ती–)=पण असें जरी म्हटलें तरी समाधान होत नाहीं. कारण जाग्रत् व स्वप्न यांना अविद्याकृतत्व आहे म्ह० जाग्रत् व स्वप्न या दोन अवस्थांमध्यें जें द्वैतग्रहण होतें तें अविद्याकृत होय. कारण अविद्येच्या अभावीं त्याचा अभाव होतो.

भाष्यं—सुषुप्तेऽग्रहणमप्यविद्याकृतमिति चेत्। न। स्वाभाविकत्वात्। द्रव्यस्य हि तत्त्वमविक्रिया परानपेक्षत्वात्। विक्रिया न तत्त्वं परापेक्षत्वात्। न

हि कारकापेक्षं वस्तुनस्तत्त्वं । सतो विशेषः कारकापेक्षो विशेषश्च विक्रिया । जाग्रत्स्वप्नयोश्च ग्रहणं विशेषः । यद्धि यस्य नान्यापेक्षं स्वरूपं तत्तस्य तत्त्वं यदन्यापेक्षं न तत्तत्त्वम् । अन्याभावेऽभावात् । तस्मात्स्वाभाविकत्वाज्जाग्रत्स्वप्नवन्न सुषुप्ते विशेषः ॥

भाष्यार्थ—(वादी–) तर मग सुषुप्तींतील अग्रहणहि अविद्याकृतच आहे; म्ह० तें लयरूप अविद्येमुळें आहे, असें म्हणशील तर (सिद्धान्ती–) तसें नाहीं. कारण तें अग्रहण स्वाभाविक आहे. कोणत्याहि द्रव्याचें तत्त्व अविक्रिया हें आहे. कारण त्या अविक्रियेला–अविकाराला दुसऱ्या कोणत्याहि निमित्ताची अपेक्षा नसते. पण विक्रिया तत्त्व नव्हे. कारण तिला दुसऱ्या निमित्ताची अपेक्षा असते. ज्याला कर्ता, कर्म, करण इत्यादि कारकांची अपेक्षा आहे तें वस्तूचें तत्त्व नव्हे. विद्यमान वस्तूच्या विशेषाला कारकाची अपेक्षा असते; आणि कोणतीहि विक्रिया हा विशेष आहे. जाग्रत् व स्वप्न यांचें ग्रहण हा विशेष आहे. ज्याचें अन्याची अपेक्षा न करणारें जें स्वरूप त्याचें तेंच तत्त्व, व जें अन्य कारकादिकांची अपेक्षा करणारें स्वरूप तें त्याचें तत्त्व नव्हे. कारण अन्य कारकाचा अभाव झाला असतां त्याचाहि अभाव होतो. तस्मात् सुषुप्तींतील द्वैताचें अग्रहण स्वाभाविक असल्यामुळें जाग्रत् व स्वप्न यांप्रमाणें त्यांत कोणत्याहि प्रकारचा विशेष नाहीं. (याप्रमाणें आपल्या पक्षीं भयाला कारण होणाऱ्या चित्सत्ताव्यतिरिक्त ईश्वराचा अभाव असल्यामुळें विद्वानाला अभय–प्रतिष्ठा प्राप्त होऊं शकते असें उपपादन करून द्वैतपक्षीं अभय-प्रतिष्ठेचा असंभव '**येषां पुनः०**' इत्यादि भाष्यानें दाखवितात–)

भाष्यं—येषां पुनरीश्वरोऽन्य आत्मनः कार्यं चान्यत्तेषां भयानिवृत्तिर्भयस्यान्यनिमित्तत्वात्सतश्चान्यस्याऽऽत्महानानुपपत्तिः । न चासत आत्मलाभः । सापेक्षस्यान्यस्य भयहेतुत्वमिति चेन्न तस्यापि तुल्यत्वात् । यद्धर्माद्यनुसहायीभूतं नित्यमनित्यं वा निमित्तमपेक्ष्यान्यद्भयकारणं स्यात्तस्यापि तथाभूतस्याऽऽत्महानाभावाद्भयानिवृत्तिरात्महाने वा सदसतोरितरेतरापत्तौ सर्वत्रानाश्वास एव ॥

भाष्यार्थ—पण ज्यांच्या मतीं ईश्वर आत्म्याहून अन्य आहे व हें कार्य जगत्हि त्याहून पृथक् आहे, त्यांच्या भयाची निवृत्ति संभवत नाहीं. कारण भयाला नेहमींच अन्यनिमित्तत्व असतें. म्ह० तें द्वैतबुद्धीमुळेंच संभवतें आणि दुसऱ्या सत्-च्या स्वरूपाची हानि उपपन्न होत नाहीं, असत्-ला तर स्वरूपलाभच नसतो. म्ह० असत्ला कांहीं स्वरूपच नाहीं. (वादी–)=पण दुसऱ्या सापेक्ष पदार्थाला भयहेतुत्व असतें. म्ह० जीवाहून पृथक् असलेला ईश्वर केवल सत्तेनेंच भयाचें निमित्त होत नाहीं, तर प्राणिकृत धर्माधर्मांच्या अपेक्षेनें तो भयाचें कारण होतो, असें म्हणाल तर (सिद्धान्ती–)

=तें बरोबर नाहीं. कारण तो सापेक्ष ईश्वरहि तसाच आहे. (त्यालाहि तुल्यत्व आहे.) कारण नित्य किंवा अनित्य अधर्मादि सहायभूत निमित्तांच्या अपेक्षेनें जें दुसरें भयाचें कारण असेल त्या तशा प्रकारच्या अन्य पदार्थांचें स्वरूपहि नष्ट होत नाहीं. त्यामुळें भयाची निवृत्ति होऊं शकत नाहीं. बरें त्याच्या स्वरूपाची हानि होते म्हणून समजलें तर सत् व असत् यांना इतरेतरत्व म्ह० सत्‌ला असत्त्व व असत्-ला सत्त्व प्राप्त होतें, असें होऊन कोठेंच विश्वास नाहीं, असें होईल. (सर्वत्र अनाश्वासच होईल. अनाश्वास म्ह० अविश्वास. 'एकत्वपक्षे०' या भाष्यानें स्वमताचें निगमन–)

भाष्यं—एकत्वपक्षे पुनः सनिमित्तस्य संसारस्याविद्याकल्पितत्वाददोषः। तैमिरिकदृष्टस्य हि द्वितीयचन्द्रस्य नाऽऽत्मलाभो नाशो वाऽस्ति। विद्याविद्ययोस्तद्धर्मत्वमिति चेन्न प्रत्यक्षत्वात्। विवेकाविवेकौ रूपादिवत्प्रत्यक्षावुपलभ्येते अन्तःकरणस्थौ। न हि रूपस्य प्रत्यक्षस्य सतो द्रष्टृधर्मत्वम्। अविद्या च स्वानुभवेन रूप्यते मूढोऽहमविविक्तं मम विज्ञानमिति ॥

भाष्यार्थ—पण तोच जर एकत्व पक्ष स्वीकारला तर सनिमित्त संसाराला अविद्याकल्पितत्व असल्यामुळें म्ह० सानिमित्त संसार अविद्याकल्पित असल्याकारणानें त्यांत कांहीं दोष येत नाहीं. कारण तैमिरिक रोग्याला दिसलेल्या दुसऱ्या चंद्राला स्वरूपलाभ होत नाहीं. किंवा त्याचा नाशहि होत नाहीं. (वादी–)=अहोपण, विद्या व अविद्या यांना आत्मधर्मत्व आहे, (त्यामुळें त्यांच्या योगानें आत्मा विकार पावतो, म्हणून म्हणाल तर सिद्धान्ती–)='न०'–तें बरोबर नाहीं. विद्या व अविद्या यांना आत्मधर्मत्व नाहीं. म्ह० ते आत्म्याचे धर्म नव्हेत. कारण त्यांना प्रत्यक्षत्व आहे. अंतःकरणांत स्थित असलेले विवेक व अविवेक रूपादि इतर विषयांप्रमाणें प्रत्यक्ष उपलब्ध होतात; आणि प्रत्यक्ष असलेल्या रूपाला द्रष्टृधर्मत्व नाहीं म्ह० प्रत्यक्ष उपलब्ध होणारें रूप द्रष्ट्या आत्म्याचा धर्म नव्हे. अविद्या स्वानुभवानेंच 'मी मूढ आहें, माझें ज्ञान अनिश्चित किंवा स्थूल आहे' असें म्हणून व्यक्त केली जाते.

भाष्यं—तथा विद्याविवेकोऽनुभूयते। उपदिशन्ति चान्येभ्य आत्मनो विद्यां बुधाः। तथा चान्येऽवधारयन्ति। तस्मान्नामरूपपक्षस्यैव विद्याविद्ये नामरूपे च नाऽऽत्मधर्मौ। "नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म" इति श्रुत्यन्तरात्। ते च पुनर्नामरूपे सवितर्यहोरात्रे इव कल्पिते न परमार्थतो विद्यमाने ॥

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें विद्याविवेकहि अनुभविला जातो. ज्ञानी आपली विद्या दुसऱ्यांना उपदेशितात; व दुसरेहि तिचा निश्चय करितात; तिचें ग्रहण करितात. यास्तव विद्या व अविद्या नाम-रूपांच्या पक्षांतच येतात. (त्या, त्या पक्षाच्याच आहेत) आणि

नाम-रूप हे आत्मधर्म नव्हेत. "नाम-रूपांचा निर्वाह करणारा व तीं नामरूपें ज्याच्यामध्यें असतात, ज्याच्या आधारानें राहतात, तें ब्रह्म"—छां.८.१४.सु.उ.पृ.४९१—अशा अर्थाची दुसरी श्रुति आहे.(चिन्मात्राच्या अधीन असलेली अनादि अनिर्वाच्य अविद्या अंतःकरण-रूपानें परिणाम पावते व तें अन्तःकरण तामस-सात्त्विक अवस्थाभेदानें भ्रांति व तत्त्वज्ञान यांच्या आकारानें परिणत होतें. त्यांत प्रतिबिंबित झालेला चिद्धातु आपल्या उपाधि-धर्मानेंच 'भ्रान्त' व 'सम्यग्दर्शी' असें म्हटला जातो. त्यामुळें त्याला तत्त्वतः विद्या-अविद्यावत्त्व नाहीं, असें **'ते च पुनः०'** इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)=परंतु तीं नामरूपें, सूर्याच्या ठिकाणीं जसे अहोरात्र, तशीं कल्पिलेलीं आहेत. त्यामुळें तीं परमार्थतः विद्यमान नाहींत.

भाष्यं—अभेदे " एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति " इति कर्मकर्तृत्वानुपपत्तिरिति चेन्न । विज्ञानमात्रत्वात्संक्रमणस्य न जलूकादिवत्संक्रमणमिहोपदिश्यते किं तर्हि विज्ञानमात्रं संक्रमणश्रुतेरर्थः ॥

भाष्यार्थ—(वादी—)=अहोपण, ईश्वर व जीव यांचा जर अभेद मानला तर 'या आनन्दमय आत्म्याला प्राप्त होतो' अशा प्रकारें श्रुतीनें पुरुषाचें कर्तृत्व व आनन्दमयाचें कर्मत्व जें सांगितलें आहे तें उपपन्न होत नाहीं. (सिद्धान्ती—)=पण हें बरोबर नाहीं. कारण त्या संक्रमणाला केवल विज्ञानरूपत्व आहे. (म्ह० येथील संक्रमण-शब्दाचा अर्थ 'जाऊन पोंचणें,' असा नाहीं तर 'जाणणें' असा आहे.)=तृणावरील जळू जशी एका काडीवरून दुसऱ्या काडीवर जाते तसें येथें पुरुषाचें संक्रमण उपदेशिलेलें नाहीं; तर मग काय? 'केवल विज्ञान' हा संक्रमणश्रुतीचा अर्थ आहे. (आनंदमय परमात्मा नव्हे व त्यांत प्रवेश करणें हें संक्रमण नव्हे. तर अविषय ब्रह्मच आत्मा आहे, अशा ज्ञानानें भ्रांतीमुळें आत्मत्वानें ग्रहण केलेल्या आनंदमयाचें अतिक्रमण म्ह० बाध येथें विवक्षित आहे, असा भावार्थ.

भाष्यं—ननु मुख्यमेव संक्रमणं श्रूयत उपसंक्रामतीति चेत् । न । अन्नमयेऽदर्शनात् । न ह्यन्नमयमुपसंक्रामतो बाह्यादस्माल्लोकाज्जलूकावत्संक्रमणं दृश्यतेऽन्यथा वा । मनोमयस्य बहिर्निर्गतस्य विज्ञानमयस्य वा पुनः प्रत्यावृत्त्याऽऽत्मसंक्रमणमिति चेत् । न । स्वात्मनि क्रियाविरोधादन्योऽन्नमयमन्यमुपसंक्रामतीति प्रकृत्य मनोमयो विज्ञानमयो वा स्वात्मानमेवोपसंक्रामतीति विरोधः स्यात् ॥

भाष्यार्थ—(वादी—)=अहोपण 'उपसंक्रामति' म्ह० समीप जातो असें मुख्यच संक्रमण श्रुत आहे म्हणून म्हणाल तर (सिद्धान्ती—)=तसें नाहीं. कारण अन्नमयामध्यें त्या संक्रमणाचा अनुभव येत नाहीं. अन्नमयाजवळ जाणाऱ्या पुरुषाचें या बाह्य लोका-

पासून जळूप्रमाणें संक्रमण होत असल्याचें अथवा त्याहून निराळ्या प्रकारें म्ह० घरट्यांत जसा पक्ष्याचा प्रवेश होतो त्याप्रमाणें तें होत असल्याचें दिसत नाहीं. (वादी–) बाहेर विषयांकडे गेलेल्या मनोमयाचें किंवा विज्ञानमयाचें पुनः परतून आत्मसंक्रमण होतें. (यद्यपि अन्नमयांत मुख्य संक्रमण संभवत नाहीं तरी बहिर्विषयांत प्रवृत्त झालेल्या मनाचें व बुद्धीचें त्या विषयांपासून व्यावृत्त होऊन स्वरूपामध्यें अवस्थान, हें संक्रमण उपलब्ध होतें. त्याप्रमाणें दुःखी आनंदमयाचें स्वरूपांत अवस्थान हें संक्रमण होईल, असा याचा भावार्थ. पण स्वरूपावस्थान हें आगंतुक नाहीं, स्वाभाविक आहे. शिवाय तसें मानल्यास प्रकरणविरोधहि येतो. ह्मणून तें मुख्य संक्रमण नव्हे असें 'न०' इत्यादि भाष्यानें सिद्धांती सांगतात–)=हें म्हणणेंहि सयुक्तिक नाहीं. कारण स्वतःच्या स्वरूपांत स्वतःची क्रिया होणें हा विरोध येतो. स्वतः अन्नमयाहून पृथक् असलेला पुरुष दुसऱ्या अन्नमयाला प्राप्त होतो असें प्रकरण आरंभून पुढें मनोमय किंवा विज्ञानमय स्वात्म्याला–स्वस्वरूपालाच प्राप्त होतो, असें सांगणें हा विरोध येतो.

भाष्यं—**तथा नाऽऽनन्दमयस्याऽऽत्मसंक्रमणमुपपद्यते । तस्मान्न प्राप्तिः संक्रमणं नाप्यन्नमयादीनामन्यतमकर्तृकं पारिशेष्यादन्नमयाद्यानन्दमयान्तात्मव्यतिरिक्तकर्तृकं ज्ञानमात्रं च संक्रमणमुपपद्यते । ज्ञानमात्रत्वे चाऽऽनन्दमयान्तःस्थस्यैव सर्वान्तरस्याऽऽकाशाद्यन्नमयान्तं कार्यं सृष्ट्वाऽनुप्रविष्टस्य हृदयगुहाभिसंबन्धादन्नमयादिष्वनात्मस्वात्मविभ्रमः संक्रमणेनाऽऽत्मविवेकविज्ञानोत्पत्त्या विनश्यति । तदेतस्मिन्नविद्याविभ्रमनाशे संक्रमणशब्द उपचर्यते न ह्यन्यथा सर्वगतस्याऽऽत्मनः संक्रमणमुपपद्यते ॥**

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें आनन्दमयाचेंहि आत्मसंक्रमण उपपन्न होत नाहीं. तस्मात् खरोखर प्राप्त होणें, हें संक्रमण नव्हे. किंवा त्याचा कर्ता अन्नमयादिकांतील कोणी तरी एक आहे, असेंहि नाहीं. वास्तव परिशेषन्यायानें ज्याचा कर्ता अन्नमयादि-आनंदमयान्त आत्म्याहून भिन्न आहे असें व केवल ज्ञान हेंच संक्रमण उपपन्न होतें, आणि संक्रमण हें केवल ज्ञान आहे, असें झालें ह्मणजे आनन्दमयाच्या आंत असलेल्या, सर्वान्तर व आकाशादिकांपासून अन्नमयापर्यंत सर्व कार्यजात उत्पन्न करून त्यांत प्रविष्ट झालेल्या आत्म्याला हृदयगुहेच्या अभिसंबंधामुळें अन्नमयादि अनात्म्यांचे ठिकाणीं झालेला आत्मभ्रम त्या संक्रमणानें म्ह० आत्मविवेक-विज्ञानोत्पत्तीनें विनाश पावतो. त्यामुळें अविद्याजन्य विभ्रमाचा नाश, या अर्थी वरील संक्रमणशब्द उपचारानें योजला जातो. कारण असें मानल्यावांचून सर्वगत आत्म्याचें संक्रमण उपपन्न होत नाहीं. (मुख्यार्थाचा असंभव झाला असतां गौणर्थाचें ग्रहण करणें न्याय्यच आहे.

यास्तव अधिष्ठानाच्या सम्यक् ज्ञानानें विशिष्ट अध्यस्ताचा बाध हेंच संक्रमण निष्पन्न होतें, असा भावार्थ. याहि कारणानें मुख्य संक्रमण मानतां येत नाहीं, असें 'वस्त्वन्तरा०' या भाष्यानें सांगतात–)

भाष्यं—वस्त्वन्तराभावाच्च । न च स्वात्मन एव संक्रमणम् । न हि जलूकाऽऽत्मानमेव संक्रामति । तस्मात्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति यथोक्तलक्षणात्मप्रतिपत्त्यर्थमेव बहुभवनसर्गप्रवेशरसलाभाभयसंक्रमणादि परिकल्प्यते ब्रह्मणि सर्वव्यवहारविषये न तु परमार्थतो निर्विकल्पे ब्रह्मणि कश्चिदपि विकल्प उपपद्यते ॥

भाष्यार्थ—शिवाय परमार्थतः अन्य वस्तूचा अभाव आहे. स्वात्म्याचें संक्रमण संभवत नाहीं. कारण जळू स्वतःलाच प्राप्त होत नाहीं. (याप्रमाणें संक्रमणाचें गौणत्व सांगून उपसंहाराच्या मिषानें प्रकरणाचें महत्तात्पर्य '**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–)=तस्मात् 'सत्यं, ज्ञानं, अनन्तं ब्रह्म' या वाक्यानें ज्याचें लक्षण सांगितलें आहे तशा आत्म्याचें ज्ञान व्हावें, यासाठींच त्याचें बहु होणें, आकाशादिकांची सृष्टि, तिच्यामध्यें प्रवेश, आनंदाचा लाभ, अभय-प्रतिष्ठाप्राप्ति, संक्रमण इत्यादि सर्व व्यवहारविषय ब्रह्मामध्यें कल्पिलें जातें. पण परमार्थतः निर्विकल्प ब्रह्मामध्यें कोणत्याहि प्रकारचा विकल्प उपपन्न होत नाहीं.

श्रुतिः—तदप्येष श्लोको भवति ॥ ८ ॥

अर्थ—त्या अर्थीहि हा मंत्र आहे. ॥ ८ ॥

भाष्यं—तमेतं निर्विकल्पमात्मानमेवं क्रमेणोपसंक्रम्य विदित्वा न बिभेति कुतश्चनाभयं प्रतिष्ठां विन्दत इत्येतस्मिन्नर्थेऽप्येष श्लोको भवति । सर्वस्यैवास्य प्रकरणस्याऽऽनन्दवल्ल्यर्थस्य संक्षेपतः प्रकाशनायैष मन्त्रो भवति ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—त्या या निर्विकल्प आत्म्याला अशा क्रमानें उपसंक्रांत होऊन म्ह० जाणून कशालाहि भीत नाहीं; अभयप्रतिष्ठेस प्राप्त होतो. या अर्थीं हा श्लोक आहे. या सर्वच प्रकरणाचें म्ह० आनन्दवल्लीच्या अर्थाचें संक्षेपतः प्रकाशन करण्यासाठीं हा मंत्र आहे. (इति ब्रह्मवल्ल्यध्याये अष्टमोऽनुवाकः) ८

श्रुतिः—यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न बिभेति कुतश्चनेति ॥

अर्थ—ज्याच्यापासून वाणी मनासह त्याला प्राप्त न होतांच निवृत्त होतात त्या ब्रह्माच्या आनंदाला जाणणारा कशालाहि भीत नाहीं.

भाष्यं—यतो यस्मान्निर्विकल्पाद्यथोक्तलक्षणादद्वयानन्दादात्मनो वाचोऽभिधानानि द्रव्यादिसविकल्पवस्तुविषयाणि वस्तुसामान्यान्निर्विकल्पेऽद्वयेऽपि

ब्रह्मणि प्रयोक्तृभिः प्रकाशनाय प्रयुज्यमानान्यप्राप्याप्रकाश्यैव निवर्तन्ते स्व-सामर्थ्याद्धीयन्ते। मन इति प्रत्ययो विज्ञानं। तच्च यत्राभिधानं प्रवृत्तमतीन्द्रि-येऽप्यर्थे तदर्थं च प्रवर्तते प्रकाशनाय। यत्र च विज्ञानं तत्र वाचः प्रवृत्तिः। तस्मात्सहैव वाङ्मनसयोरभिधानप्रत्यययोः प्रवृत्तिः सर्वत्र ॥

भाष्यार्थ—' यतः '—ज्या उक्तरूप निर्विकल्पापासून, अद्वयानन्द आत्म्यापासून ' वाचः '—नांवें, द्रव्यादि सविकल्पवस्तुविषयक शब्द इतर वस्तूंप्रमाणें यालाहि वस्तुत्व आहे, असें समजून निर्विकल्प व अद्वय अशाहि ब्रह्माचे ठिकाणीं शब्दप्रयोग करणाऱ्या लोकांकडून त्या ब्रह्माचें प्रकाशन करण्यासाठीं योजले जाणारे शब्द त्या ब्रह्माला ' अप्राप्य ' —प्रकाशित न करतांच निवृत्त होतात, ह्मणजे आपल्या अर्थप्रकाशनसामर्थ्यापासून भ्रष्ट होतात. ' मनसा सह '—यांतील मन म्ह० प्रत्यय, विज्ञान; तें ज्या अतींद्रिय पदार्थामध्येंहि अभिधान (शब्द, वाणी) प्रवृत्त होतें तेथेंच त्याला प्रकाशित करावयासाठीं प्रवृत्त होतें आणि जेथें विज्ञान प्रवृत्त होतें तेथें वाणीची प्रवृत्ति होते. यास्तव वाक् व मन ह्मणजे अभिधान (शब्द, नांव, वाचक) व प्रत्यय (विज्ञान) यांची सर्व विषयांचे ठिकाणीं सहवर्तमानच (बरोबरच) प्रवृत्ति होते.

भाष्यं—तस्माद्ब्रह्मप्रकाशनाय सर्वथा प्रयोक्तृभिः प्रयुज्यमाना अपि वाचो यस्मादप्रत्ययविषयादनभिधेयाददृश्यादिविशेषणात्सहैव मनसा विज्ञानेन सर्व-प्रकाशनसमर्थेन निवर्तन्ते तं ब्रह्मण आनन्दं श्रोत्रियस्यावृजिनस्याकामहतस्य सर्वैषणाविनिर्मुक्तस्याऽऽत्मभूतं विषयविषयिसंबन्धविनिर्मुक्तं स्वाभाविकं नित्य-मविभक्तं परमानन्दं ब्रह्मणो विद्वान्यथोक्तेन विधिना न बिभेति कुतश्चन निमि-त्ताभावात्। न हि तस्माद्विदुषोऽन्यद्वस्त्वन्तरमस्ति भिन्नं यतो बिभेति ॥

भाष्यार्थ—तस्मात् ब्रह्म कसेंहि असलें तरी शब्दप्रयोग करणारांकडून त्याच्या प्रका-शनासाठीं योजले जाणारेहि शब्द कोणत्याहि प्रत्ययाचा विषय नसलेल्या, शब्दांचा विषय न होणाऱ्या व अदृश्यादि विशेषणांनीं युक्त असलेल्या अशा ज्याच्यापासून मना-सह म्ह० सर्वप्रकाशनसमर्थ विज्ञानासह निवृत्त होतात त्या ब्रह्माच्या आनन्दाला—निष्पाप व अकामहत म्ह० सर्व एषणारहित श्रोत्रियाच्या आत्मभूत, विषयविषयिसंबंधशून्य, स्वाभाविक, नित्य व अविभक्त (म्ह० अखंड) अशा ब्रह्माच्या परमानंदाला, वर सांगितलेल्या प्रकारानें जाणणारा कोणत्याहि कारणानें भीत नाहीं. कारण त्याच्या भयाला कांहीं निमित्तच नसतें. त्या विद्वानाहून निराळी वस्तूच नाहीं, कीं जिला तो भिईल !

भाष्यं—अविद्यया यदोदरमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवतीति ह्युक्तम्। विदुषश्चाविद्याकार्यस्य तैमिरिकदृष्टद्वितीयचन्द्रवन्नाशाद्भयनिमित्तस्य न बिभेति

कुतश्चनेति युज्यते । मनोमये चोदाहृतो मन्त्रो मनसो ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वात् तत्र ब्रह्मत्वमध्यारोप्य तत्स्तुत्यर्थं न बिभेति कदाचनेति भयमात्रं प्रतिषिद्धमिहाद्वैतविषये न बिभेति कुतश्चनेति भयनिमित्तमेव प्रतिषिध्यते । नन्वस्ति भयनिमित्तं साध्वकरणं पापक्रिया च । नैवम् । कथमित्युच्यते ॥

भाष्यार्थ—पण अविद्येमुळें जेव्हां तो थोडेसेंहि अन्तर-भेद करतो तेव्हां लागलेंच त्याला भय होतें, असें वर सांगितलेंच आहे. ज्याला तिमिर-रोग झाला आहे अशा पुरुषाला दिसलेल्या दुसऱ्या चंद्राप्रमाणें विद्वानाच्या भयाचें निमित्त असें जें अविद्येचें कार्य त्याचा नाश झाल्यामुळें तो कशालाहि भीत नाहीं, हें म्हणणें उपपन्न होतें. मनोमयाच्या पर्यायांतहि हाच मंत्र उदाहरणार्थ दिला आहे. कारण मन ब्रह्मविज्ञानाचें साधन आहे. त्यामुळें त्या मनाचे ठिकाणीं ब्रह्मत्वाचा आरोप करून त्याच्या स्तुतीकरितां 'न बिभेति कदाचन' असें ह्मणून तेथें नुसत्या भयाचा निषेध केला आहे. पण येथें या अद्वैतविषयामध्यें 'न बिभेति कुतश्चन' असें ह्मणून भयाच्या निमित्ताचाच निषेध केला आहे. (वादी–)='अहोपण, सदाचरण न करणें व पापाचें आचरण करणें असें दोन प्रकारचें भयाचें निमित्त आहे!' (सिद्धान्ती–)=असें नव्हे. तें कसें तेंच श्रुति सांगते–

श्रुतिः—एतँ्ह वाव न तपति । किमहँ्साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवमिति

अर्थ—याच विद्वानाला मीं पुण्य कां केलें नाहीं व पाप कां केलें अशी ही चिंता संतप्त करीत नाहीं.

भाष्यं—एतं यथोक्तमेवंविदम् । ह वावेत्यवधारणार्थौ । न तपति नोद्वेजयति न संतापयति । कथं पुनः साध्वकरणं पापक्रिया च न तपतीत्युच्यते । किं कस्मात्साधु शोभनं कर्म नाकरवं न कृतवानस्मीति पश्चात्संतापो भवत्यासन्ने मरणकाले । तथा किं कस्मात्पापं प्रतिषिद्धं कर्माकरवं कृतवानस्मीति च नरकपतनादिदुःखभयात्तापो भवति । ते एते साध्वकरणपापक्रिये एवमेनं न तपतो यथाऽविद्वांसं तपतः । कस्मात्पुनर्विद्वांसं न तपत इत्युच्यते—

भाष्यार्थ—'एतं'–या पूर्वोक्त एवंवेत्त्याला 'ह, वाव' हे निपात निश्चयार्थ आहेत. 'न तपति'–उद्विग्न करीत नाहीं, संतापयुक्त करीत नाहीं. (वादी–)=अहोपण, सत्कार्य न करणें व पापकर्म हीं त्याला उद्विग्न कशीं करीत नाहींत? (सिद्धान्ती–)=तेंच आतां श्रुतीकडून सांगितलें जात आहे. 'किं'–कोणत्या कारणानें 'साधु'–शुभ कर्म 'नाकरवम्' –मीं केलें नाहीं? असा मरणकाल समीप आला असतां मागून संताप होतो. त्याचप्रमाणें मीं पाप म्ह० निषिद्ध कर्म कोणत्या कारणानें केलें आहे, असा नरकपतनादि दुःखाच्या भीतीनें ताप होतो. तीं हीं दोन्ही–शुभकर्मांचें अकरण व पापकरण अशा रीतीनें याला

(पूर्वोक्त विद्वानाला) ताप देत नाहींत. तीं जशीं अविद्वानाला ताप देतात (त्याप्रमाणें विद्वानाला ताप देत नाहींत.)=कोणत्या खरें कारणानें तीं विद्वानाला ताप देत नाहींत, तेंच आतां सांगितलें जात आहे.

श्रुतिः–स य एवं विद्वानेते आत्मानꣳ स्पृणुते। उभे ह्येवैष एते आत्मानꣳ स्पृणुते। य एवं वेद। इत्युपनिषत्॥ ९॥

अर्थ—जो असें जाणणारा तो त्या दोहोंना आत्मरूप पाहतो. तो दोन्ही–पुण्यपाप आत्मरूपानेंच पाहतो, कोण? जो अशा अद्वैत आनंद ब्रह्माला जाणतो. अशी ही रहस्य-विद्या आहे. ॥ ९॥

भाष्यं—स य एवंविद्वानेते साध्वसाधुनी तापहेतू इत्यात्मानं स्पृणुते प्रीणयति बलयति वा परमात्मभावेनोभे पश्यतीत्यर्थः। उभे पुण्यपापे हि यस्मादेवमेष विद्वानेते आत्मानमात्मरूपेणैव पुण्यपापे स्वेन विशेषरूपेण शून्ये कृत्वाऽऽत्मानं स्पृणुत एव। को य एवं वेद यथोक्तमद्वैतमानन्दं ब्रह्म वेद तस्याऽऽत्मभावेन दृष्टे पुण्यपापे निर्वीर्ये अतापके जन्मान्तरारम्भके न भवत इतीयमेवं यथोक्ताऽस्यां वल्ल्यां ब्रह्मविद्योपनिषत्सर्वाभ्यो विद्याभ्यः परमरहस्यं दर्शितमित्यर्थः। परं श्रेयोऽस्यां निषण्णमिति॥ इति शांकरभाष्ये नवमोऽनुवाकः॥ ९

भाष्यार्थ—तो जो असें जाणणारा पाप व पुण्य हीं संतापाचीं कारणें आहेत, असें समजून 'आत्मानं स्पृणुते'–आत्म्याला प्रसन्न करतो किंवा बलवान् करतो म्ह० तीं दोन्हीं परमात्मभावानें पाहतो, असा याचा अर्थ. पुण्य व पाप हीं दोन्हीं ज्याअर्थी अशाप्रकारें हा विद्वान् 'आत्मानं'–पुण्यपाप आत्मरूपानेंच आहेत, यास्तव स्वतःच्या विशेषरूपानें त्यांना शून्य करून आत्म्यालाच संतुष्ट करतो. तो कोण, तर जो असें जाणतो, पूर्वोक्त अद्वैत आनंदाला ब्रह्म जाणतो त्याचीं आत्मभावानें–आत्मस्वरूपानें पाहिलेलीं पुण्य-पापें निर्वीर्य, अतापक होतात. तीं दुसऱ्या जन्माचीं आरंभक होत नाहींत. 'इति उपनिषद्'–अशी–या वल्लींत वर जशी सांगितली आहे तशी ही ब्रह्मविद्या उपनिषद् आहे. म्ह० सर्व विद्यांहून परमरहस्य येथें दाखविलें, असा याचा अर्थ. या विद्येंत परम श्रेय स्थित आहे. (इति ब्रह्मवल्ल्यध्याये नवमोऽनुवाकः) ९.

सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सह वीर्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

इति ब्रह्मवल्ल्यध्यायः समाप्तः॥ २॥

अथ तृतीयो भृगुवल्ल्यध्यायः ।

श्रुतिः—ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

अर्थ—या शांतीचा अर्थ पृ.६५वर पहा. (गतार्थाचा अनुवाद करून पुढील वल्लीचा संबंध 'सत्यं ज्ञानं०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्माऽऽकाशादिकार्यमन्नमयान्तं सृष्ट्वा तदेवानुप्रविष्टं विशेषवदिवोपलभ्यमानं यस्मात्तस्मात्सर्वकार्यविलक्षणमदृश्यादिधर्मकमेवाऽऽनन्दं तदेवाहमिति विजानीयादनुप्रवेशस्य तदर्थत्वात्तस्यैवं विजानतः शुभाशुभे कर्मणी जन्मान्तरारम्भके न भवत इत्येवमानन्दवल्ल्यां विवक्षितोऽर्थः परिसमाप्ता च ब्रह्मविद्या । अतः परं ब्रह्मविद्यासाधनं तपो वक्तव्यमन्नादिविषयाणि चोपासनान्यनुक्तानीत्यत इदमारभ्यते—

भाष्यार्थ—ज्याअर्थी सत्य, ज्ञान व अनन्त ब्रह्म आकाशादि-अन्नमयान्त कार्य उत्पन्न करून त्यांतच मागून प्रविष्ट होऊन जणुंकाय सर्व विशेषयुक्त असल्यासारखें उपलब्ध होतें, त्याअर्थी सर्व कार्याहून विलक्षण अदृश्यादिधर्मकच व आनन्द असें तेंच मी आहें, असें जाणावें. कारण त्याचा अनुप्रवेश त्यासाठींच म्ह० तसें जाणण्यासाठींच आहे. असें जाणणाऱ्या पुरुषाचीं शुभाशुभ कर्में दुसऱ्या जन्माचीं आरंभक होत नाहींत, असा हा आनन्दवल्लींतील विवक्षित अर्थ आहे. ब्रह्मविद्या त्या वल्लींत परिसमाप्त झाली. आतां यापुढें ब्रह्मविद्येचें साधन—तप सांगावें (पदार्थांचें विवरण वाक्यार्थज्ञानाचें साधन आहे, असा भावार्थ) आणि त्याचप्रमाणें मागें न सांगितलेलीं अन्नादि विषयक उपासनें सांगावीं म्हणून हें प्रकरण आरंभिलें जातें.

श्रुतिः— भृगुर्वै वारुणिः । वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत्प्रोवाच । अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । तꣳहोवाच । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति ॥

अर्थ—वरुणाचा पुत्र भृगु, आपल्या वरुण पित्यापाशीं 'हे भगवन्, मला ब्रह्माचा बोध कर,' असें म्हणत गेला. त्याला पिता असें म्हणाला—"शरीर, प्राण, चक्षुः, श्रोत्र, मन, वाक् हीं ब्रह्माच्या ज्ञानाचीं द्वारें आहेत." त्याला तो म्हणाला "ज्याच्यापासून हीं भूतें

उत्पन्न होतात, उत्पन्न झालेलीं तीं ज्याच्या योगानें जीवंत राहतात, लीन होतांना ज्यांत प्रविष्ट होतात त्याला विशेषतः जाणण्याची इच्छा कर. तें ब्रह्म आहे," असें म्हणाला.

भाष्यं—आख्यायिका विद्यास्तुतये, प्रियाय पुत्राय पित्रोक्तेति—भृगुर्वै वारुणिः। वैशब्दः प्रसिद्धानुस्मारको भृगुरित्येवंनामा प्रसिद्धोऽनुस्मर्यते। वारुणिर्वरुणस्यापत्यं वारुणिर्वरुणं पितरं ब्रह्म विजिज्ञासुरुपससारोपगतवान्। अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यनेन मंत्रेण। स च पिता विधिवदुपसन्नाय तस्मै पुत्रायैतद्वचनं प्रोवाच। अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति॥

भाष्यार्थ—येथील आख्यायिका विद्येच्या स्तुतीकरितां आहे. कारण पित्यानें प्रिय पुत्राला ती विद्या सांगितली आहे. 'भृगुर्वै वारुणिः' येथील 'वै-'शब्द प्रसिद्ध पुरुषाची आठवण करविणारा आहे. 'भृगु' अशा या नांवाचा प्रसिद्ध ऋषि अनुस्मरला जातो. ('वै-'शब्दानें त्याची मागून आठवण होते.) वरुणाचें अपत्य असा तो वारुणि वरुणपित्यापाशीं ब्रह्मजिज्ञासु होऊन गेला. 'अधीहि भगवो ब्रह्म'—म्ह० हे भगवन्, मला ब्रह्म शिकीव, अध्यापन कर, मला त्याची आठवण करून दे. (कारण 'अधीहि' हें रूप 'इक्—इ'—स्मरण करणें या धातूपासून झालेलें आहे.) या मंत्रानें त्यानें गुरूपसदन केलें. तेव्हां तो पिता यथाविधि समीप आलेल्या त्या पुत्राला 'अन्नं, प्राणं, चक्षुः, श्रोत्रं, मनः, वाचं' असें हें वचन बोलला.

भाष्यं—अन्नं शरीरं तदभ्यन्तरं च प्राणमत्तारमुपलब्धिसाधनानि चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमित्येतानि ब्रह्मोपलब्धौ द्वाराण्युक्तवान्। उक्त्वा च द्वारभूतान्येतान्यन्नादीनि तं भृगुं होवाच ब्रह्मणो लक्षणं॥

भाष्यार्थ— अन्न म्ह० शरीर, त्याच्या आंत असलेला प्राण अत्ता—अन्नभक्षक, चक्षुः, श्रोत्र, मन व वाक् हीं उपलब्धीचीं साधनें. वरुण अशीं हीं ब्रह्माच्या उपलब्धीचीं द्वारें सांगता झाला. (लक्ष्य त्वमर्थाच्या विवेकासाठीं हीं द्वारें आहेत. शरीरादिकांची चेष्टा त्यावांचून उपपन्नच होत नसल्यामुळें साक्षिभूत चिद्धातूचें विवेचन केलें जातें, असा भावार्थ.) आणि द्वारभूत अशीं हीं अन्नादिक सांगून तो त्या भृगूला ब्रह्माचें लक्षण सांगता झाला.

भाष्यं—किं तत्। यतो यस्माद्वा इमानि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यंतानि भूतानि जायंते। येन जातानि जीवान्ति प्राणान्धारयन्ति वर्धंते। विनाशकाले च यत्प्रयंति यद्ब्रह्म प्रतिगच्छन्ति, अभिसंविशन्ति तादात्म्यमेव प्रतिपद्यन्ते। उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु यदात्मतां न जहति भूतानि तदेतद्ब्रह्मणो लक्षणं॥

भाष्यार्थ—तें कोणतें, तर ज्याच्यापासून हीं ब्रह्मादि-स्तंबपर्यंत भूतें उत्पन्न होतात ज्याच्या योगानें तीं उत्पन्न झालेलीं भूतें जिवंत राहतात म्ह० प्राणांना धारण करतात, वाढतात आणि विनाशसमयीं ज्या ब्रह्माप्रत जाणारीं तीं त्यांतच प्रवेश करितात, तादात्म्यास प्राप्त होतात, (तात्पर्य–) उत्पत्ति-स्थिति-लयसमयीं भूतें ज्याच्या स्वरूपास सोडीत नाहींत, तें हें ब्रह्माचें लक्षण आहे.

भाष्यं—तद्ब्रह्म विजिज्ञासस्व विशेषेण ज्ञातुमिच्छस्व। यदेवंलक्षणं ब्रह्म तदन्नादिद्वारेण प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः। श्रुत्यन्तरं च—" प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुस्ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यम् " इति ब्रह्मोपलब्धौ द्वाराण्येतानीति दर्शयति ॥

भाष्यार्थ—त्या ब्रह्माला विशेषतः जाणण्याची इच्छा कर. जें अशा लक्षणाचें ब्रह्म आहे त्याला अन्नादिकांच्या द्वारा जाण, असा याचा अर्थ. अशीच दुसरी एक " ब्रह्म प्राणाचा प्राण, चक्षूचा चक्षू, श्रोत्राचें श्रोत्र, अन्नाचें अन्न, व मनाचें मन आहे, असें जे जाणतात ते त्या पुराण व श्रेष्ठ ब्रह्माला साक्षात् जाणूं शकतात,"—मु.उ.पृ.६१५—इत्यादि अर्थाची श्रुति आहे. ती ब्रह्माच्या उपलब्धीचीं हीं द्वारें आहेत, असें सांगते.

श्रुतिः—स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा ॥ १ ॥

अर्थ— तो तप करता झाला. तो तप करून, ॥१॥

भाष्यं—स भृगुर्ब्रह्मोपलब्धिद्वाराणि ब्रह्मलक्षणं च श्रुत्वा पितुस्तपो ब्रह्मोपलब्धिसाधनत्वेनातप्यत तप्तवान्। कुतः पुनरनुपदिष्टस्यैव तपसः साधनत्वप्रतिपत्तिर्भृगोः, सावशेषोक्तेः। अन्नादि ब्रह्मणः प्रतिपत्तौ द्वारं लक्षणं च यतो वा इमानीत्याद्युक्तवान्। सावशेषं हि तत्साक्षाद्ब्रह्मणोऽनिर्देशात् ॥

भाष्यार्थ—तो भृगु पित्यापासून ब्रह्माच्या उपलब्धीचीं द्वारें व ब्रह्माचें लक्षण ऐकून ब्रह्माच्या साक्षात्काराचें साधन, या रूपानें तप करता झाला. पण ज्याचा उपदेश केलेला नाहीं, असें तप ब्रह्मज्ञानाचें साधन आहे, हें ज्ञान भृगूला कशावरून झालें? पित्यानें त्याला सावशेष वचन सांगितलें व त्यावरून त्याला तपाचें ज्ञान झालें. म्ह० वरुण ब्रह्माच्या ज्ञानाचें द्वार 'अन्नादि' व लक्षण 'यतो वा इमानि०' म्ह० ज्याच्यापासून भूतें उत्पन्न झालीं, इत्यादि त्याला सांगता झाला. पण साक्षात् ब्रह्माचा निर्देश केलेला नसल्यामुळें तें वाक्य सावशेष आहे; (म्ह० तें वाक्य पूर्ण नाहीं. त्याचा कांहीं अवशेष राहिला आहे. केवल 'त्वं-'पदार्थज्ञानच वाक्यार्थज्ञानाचें निमित्त नाहीं, तर 'तत्-'पदार्थज्ञानहि वाक्यार्थज्ञाननिमित्त आहे, अशा आशयानें पित्यानें तत्पदार्थ ब्रह्माचें लक्षण सांगितलें, असा भावार्थ.)

भाष्यं—अन्यथा हि स्वरूपेणैव ब्रह्म निर्देष्टव्यं जिज्ञासवे पुत्रायेदमित्थंरूपं ब्रह्मेति। न चैवं निरदिशत्किं तर्हि सावशेषमेवोक्तवान्। अतोऽवगम्यते नूनं साधनान्तरमप्यपेक्षते पिता ब्रह्मविज्ञानं प्रतीति। तपोविशेषप्रतिपत्तिस्तु सर्व-साधकतमत्वात्। सर्वेषां हि नियतसाध्यविषयाणां साधनानां तप एव साधकतमं साधनमिति हि प्रसिद्धं लोके। तस्मात्पित्राऽनुपदिष्टमपि ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वेन तपः प्रतिपेदे भृगुः। तच्च तपो बाह्यान्तःकरणसमाधानं तद्द्वारकत्वाद्ब्रह्मप्रति-पत्तेः। " मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः। तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते " इति स्मृतेः। स च तपस्तप्त्वा॥ इति शांकरभाष्ये प्रथमोऽनुवाकः॥

भाष्यार्थ—' अन्यथा हि० '–नाहींतर जिज्ञासु पुत्राला हें अशा तऱ्हेचें ब्रह्म आहे, असा ब्रह्माचा स्वरूपानेंच निर्देश करून सांगणें उचित होतें. पण त्यानें तसा निर्देश केला नाहीं. तर सावशेषच उपदेश केला. त्यावरून पिता ब्रह्मविज्ञानासाठीं दुसऱ्या साधनाचीहि अपेक्षा करीत आहे, हें भृगूला कळणें साहजिक आहे. पण अनेक साध-नांतील तप या विशेष साधनाचीच त्याला जी प्रतिपत्ति झाली ती तप हें सर्व साध्यांचें अतिशय साधक आहे, म्हणून होय. कारण ज्याचे साध्यविषय नियत आहेत अशा सर्व साधनांतील तप हेंच अतिशय साधक साधन आहे, हें लोकांत प्रसिद्ध आहे. त्यामुळें पित्यानें जरी सांगितलेलें नव्हतें तरी भृगु तप ब्रह्मविज्ञानाचें साधन आहे, असें जाणता झाला. (पित्यानें पदार्थोपलक्षणच सांगितलें, अखंड वाक्यार्थाचें प्रतिपादन केलें नाहीं, पण पदार्थभेदज्ञानानें पुरुषार्थाचा असंभव आहे, कारण ' उदरमन्तरं कुरुते'–पृ. १३१–अशी भेददृष्टीची निंदा केली आहे. हें सर्व लक्षांत आणून वाक्यार्थज्ञाना-पर्यंत तात्पर्यानें लक्ष्यपदार्थविचाराची आवृत्ति भृगूनें केली, असा भावार्थ.)=आणि तें तप म्ह० बाह्य व आंतर इंद्रियांचें समाधान हेंच आहे. कारण ब्रह्मज्ञानाचें तें द्वार आहे. ' मन व इंद्रियें यांचें ऐकाग्र्य हेंच परम तप आहे. तें सर्व धर्मांहून श्रेष्ठ आहे व तोच श्रेष्ठ धर्म आहे, असें म्हणतात,' अशी स्मृति आहे. असो; तो भृगु तप करून (अन्न ब्रह्म आहे, असें जाणता झाला, असा पुढील अनुवाकाशीं संबंध. इति भृगुवल्ल्यध्याये प्रथमोऽनुवाकः।) १.

श्रुतिः—अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्। अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। अन्नेन जातानि जीवन्ति। अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तꣳहोवाच। तपसा ब्रह्म विजि-ज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा॥ २॥

अर्थ—अन्न ब्रह्म आहे, असें तो जाणता झाला. कारण अन्नापासून भूतें होतात, उत्पन्न झालेलीं तीं अन्नानें जिवंत राहतात. विनाश पावणारीं तीं अन्नांत प्रवेश करितात. हें जाणून तो पुनः वरुणपित्यापाशीं 'भगवन् मला ब्रह्माचा बोध कर' असें म्हणत गेला. त्याला पिता म्हणाला "तपानें ब्रह्माला जाणण्याची इच्छा कर.तप ब्रह्म आहे;" इत्यादि सु. उ. पृ. २३८.

भाष्यं—अन्नं ब्रह्मेति व्यजानाद्विज्ञातवान् तद्धि यथोक्तलक्षणोपेतम् । कथम् । अन्नाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते अन्नेन जातानि जीवन्ति अन्नं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति तस्माद्युक्तमन्नस्य ब्रह्मत्वमित्यभिप्रायः । स एवं तपस्तप्त्वाऽन्नं ब्रह्मेति विज्ञायाऽन्नलक्षणेनोपपत्त्या च पुनरेव संशयमापन्नो वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति ॥

भाष्यार्थ—वर सांगितल्याप्रमाणें तो तप करून अन्न ब्रह्म आहे, असें जाणता झाला. (पित्यानें सांगितलेलें हें लक्षण पूर्णपणें कशामध्यें आहे? असा एकाग्र मनानें विचार करून तो अन्न ब्रह्म आहे, असें समजला. सर्वांना उपलब्ध होणारें, स्थूल देहांचें कारण, विराट्संज्ञक भूतपंचक हा येथील 'अन्न-'शब्दाचा अर्थ आहे. कारण तें स्थूल भूतपंचकच स्थूल भौतिक कार्यांचें कारण आहे. 'यतो वा०' इत्यादि पूर्वोक्त लक्षण त्यामध्यें योजतां येणें शक्य असल्यामुळें तेंच ब्रह्म आहे, असें जो समजला, असा भावार्थ.)=कारण तेंच वर सांगितलेल्या प्रकारच्या लक्षणानें युक्त आहे. तें कसें? तर अन्नापासूनच हीं भूतें उत्पन्न होतात, उत्पन्न झालेलीं तीं अन्नानेंच जिवंत राहतात व प्रलय पावणारीं तीं अन्नामध्यें प्रवेश करितात. यास्तव अन्नाला ब्रह्मत्व युक्तच आहे, असा अभिप्राय. भृगु याप्रमाणें तप करून व अन्न ब्रह्म आहे, असें लक्षण व उपपत्ति यांच्या योगानें जाणून पुनरपि संशय आला असतां वरुणपित्यापाशीं 'अधीहि भगवो ब्रह्म' हाच मंत्र म्हणत गेला.

भाष्यं—कः पुनः संशयहेतुरस्येत्युच्यते अन्नस्योत्पत्तिदर्शनात् । तपसः पुनः पुनरुपदेशः साधनातिशयत्वावधारणार्थः । यावद्ब्रह्मणो लक्षणं निरतिशयं न भवति यावच्च जिज्ञासा न निवर्तते तावत्तप एव ते साधनम् । तपसैव ब्रह्म विजिज्ञासस्वेत्यर्थः । ऋज्वन्यत् ॥ इति श्रीशांकरभाष्ये द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २

भाष्यार्थ—'कः पुनः०'—पण त्याच्या संशयाचें कारण काय, असें कोणी विचारील तर सांगतों—अन्नाची उत्पत्ति होत असल्याचें दिसतें. (श्रुति-स्मृतींमध्यें विराटाची उत्पत्ति होत असल्याचें दिसतें. त्यामुळें त्याच्या ठिकाणीं लक्षण पूर्णपणें संभवत नाहीं. म्हणून त्यानें पुनः तप केलें) या प्रकरणांत

तपानें ब्रह्माला जाणण्याची इच्छा कर, तप ब्रह्म आहे, असा जो वारंवार उपदेश केला आहे तो तपाला साधनातिशयत्व आहे, असा निश्चय करण्यासाठीं आहे. म्ह० जोंवर ब्रह्माचें लक्षण निरतिय झालेलें नाहीं व जोंवर जिज्ञासा निवृत्त झालेली नाहीं, तोंवर तप हेंच तुला साधन आहे. म्ह० तपानेंच ब्रह्माला विशेषेंकरून जाणण्याची इच्छा कर; असा याचा अर्थ. बाकी सर्व वाक्यांचा अर्थ सरळ आहे. (इति भृगुवल्ल्यध्याये द्वितीयोऽनुवाकः) २.

श्रुतिः—प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्। प्राणाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। प्राणेन जातानि जीवन्ति। प्राणं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तँ होवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा॥ ३॥

अर्थ—स्पष्ट आहे. सु. उ. पृ. २३९ पहा. ॥ ३ ॥

श्रुतिः—मनो ब्रह्मेति व्यजानात्। मनसो ह्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। मनसा जातानि जीवन्ति। मनः प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तँ होवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा॥ ४॥

श्रुतिः—विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् विज्ञानाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। विज्ञानेन जातानि जीवन्ति। विज्ञानं प्रयन्त्यसंविशन्तीति। तद्विज्ञाय। पुनरेव वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति। तँ होवाच। तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व। तपो ब्रह्मेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा॥ ५॥

अर्थ—सरळ आहे. सु. उ. पृ. २४०-४१ पाहा (भृगूनें विचार करून विराट्-संज्ञक अन्नाचें कारण क्रियाशक्तिविशिष्टतेनें प्राणशब्दलक्ष्य हिरण्यगर्भ ब्रह्म आहे, असें जाणलें. नंतर संकल्प आणि निश्चय या शक्तींनें विशिष्ट असल्यामुळें क्रमानें मन व विज्ञान या शब्दाचें लक्ष्य असा हिरण्यगर्भ ब्रह्म आहे, असा त्यानें निश्चय केला.)

श्रुतिः—आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्। आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते। आनन्देन जातानि जीवन्ति। आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति॥

अर्थ—सरळ आहे. सु. उ. पृ. २४१ पहा.

भाष्यं—एवं तपसा विशुद्धात्मा प्राणादिषु साकल्येन ब्रह्मलक्षणमपश्यञ्शनैः-शनैरन्तरनुप्रविश्यान्तरतममानन्दं ब्रह्म विज्ञातवांस्तपसैव साधनेन भृगुस्तस्माद्ब्रह्मविजिज्ञासुना बाह्यान्तःकरणसमाधानलक्षणं परमं तपःसाधनमनुष्ठेयमिति प्रकरणार्थः। अधुनाऽऽख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुतिः स्वेन वचनेनाऽऽख्यायिका-निर्वृतमर्थमाचष्टे—

भाष्यार्थ—अशा रीतीनें तपाच्या योगानें ज्याचें चित्त शुद्ध झालें आहे, तो भृगु प्राणादिकांमध्यें ब्रह्माचें लक्षण संपूर्णपणें न पाहिल्यामुळें हळू हळू त्यांना सोडून त्यांच्या आंत प्रवेश करून सर्वांच्या आंत असलेला आनंद ब्रह्म आहे, असें तप याच साधनानें जाणता झाला.(पण हिरण्यगर्भालाहि कार्यत्व असल्यामुळें त्याच्या ठिकाणींहि लक्षण पूर्णपणें संभवत नाहीं, असा विचार करून त्याच्या कारणाचा स्वातंत्र्यानें निश्चय करून सर्वांकडून प्रार्थना केलें जाणारें या रूपानें आनंदशब्दवाच्य मायाविशिष्ट ब्रह्म आहे, असें जाणून विशिष्टाचा दुसरा विशिष्टच आत्मा असणें युक्त नसल्यामुळें कारणत्वोपलक्षित आनंदच ब्रह्म आहे, असें भृगु समजला, असा याचा भावार्थ.)=यास्तव ब्रह्मजिज्ञासूनें बाह्य इंद्रियें व अतःकरण यांचें समाधान हेंच परम तपःसाधन अनुष्ठावें, (त्या समाधानलक्षण तपाचेंच अनुष्ठान करावें,) हा या प्रकरणाचा अर्थ आहे. —आतां आख्यायिकेपासून निवृत्त होऊन श्रुति आपल्या वचनानें आख्यायिकेवरून निष्पन्न झालेला अर्थ सांगते—

श्रुतिः—सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । परमे व्योमन्प्रतिष्ठिता । स य एवं वेद प्रतितिष्ठति ॥

अर्थ—ती ही भृगूनें जाणलेली व वरुणानें सांगितलेली विद्या परम आकाशांत प्रतिष्ठित आहे. जो कोणी असें जाणतो तो ब्रह्मामध्यें प्रतिष्ठित होतो.

भाष्यं—सैषा भार्गवी भृगुणा विदिता वरुणेन प्रोक्ता वारुणी विद्या परमे व्योमन्हृदयाकाशगुहायां परम आनन्देऽद्वैते प्रतिष्ठिता परिसमाप्ताऽन्नमयादात्मनोऽधिप्रवृत्ता । य एवमन्योऽपि तपसैव साधनेनानेनैव क्रमेणानुप्रविश्याऽऽनन्दं ब्रह्म वेद स एवं विद्याप्रतिष्ठानात्प्रतितिष्ठत्यानन्दे परमे ब्रह्मणि, ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । दृष्टं च फलं तस्योच्यते—

भाष्यार्थ—ती ही भार्गवी म्ह० भृगूनें जाणलेली व वरुणानें सांगितलेली म्हणून वारुणी विद्या परम आकाशांत म्ह० हृदयाकाश-गुहेंतील परम अद्वैत आनंदांत प्रतिष्ठित झालेली आहे. म्ह० अन्नमय आत्म्यापासून आधिक्यानें प्रवृत्त झालेली ती आनंदांत परिसमाप्त (सर्व प्रकारें समाप्त) झाली आहे. अशा प्रकारें जो कोणी दुसराहि तप याच साधनानें याच क्रमानें अनुप्रवेश करून आनंद ब्रह्म आहे, असें जाणतो तो अशा प्रकारें विद्याप्रतिष्ठानामुळें स्वतः आनन्द परम ब्रह्मामध्यें प्रतिष्ठित होतो. तो ब्रह्मच होतो, असा याचा अर्थ. पुढील वाक्यानें श्रुति त्याचें दृष्टफल सांगते—

श्रुतिः—अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्कीर्त्या ॥ ६ ॥

अर्थ—अन्नवान् व अन्नाद–अन्नभक्षक होतो. प्रजा, पशु, ब्रह्मवर्चस यांनीं महान् होतो, कीर्तीनें महान् होतो ॥ ६ ॥

भाष्यं—अन्नवान्प्रभूतमन्नमस्य विद्यत इत्यन्नवान्। सत्तामात्रेण तु सर्वो ह्यन्नवानिति विद्याया विशेषो न स्यात्। एवमन्नमत्तीत्यन्नादो दीप्ताग्निर्भवतीत्यर्थः। महान्भवति। केन महत्त्वमित्यत आह—प्रजया पुत्रादिना पशुभिर्गवाश्वादिभिर्ब्रह्मवर्चसेन शमदमज्ञानादिनिमित्तेन तेजसा। महान्भवति कीर्त्या ख्यात्या शुभप्रचारनिमित्तया॥ इति शांकरभाष्ये षष्ठोऽनुवाकः॥ ६॥

भाष्यार्थ—'अन्नवान्'–पुष्कळ अन्न ज्याच्यापाशीं असतें तो अन्नवान्; ("अहोपण, मुळांत प्रभूत–पुष्कळ हें विशेषण श्रुत नाहीं. मग तुम्ही त्याचा निक्षेप कां करितां ?" **'सत्तामात्रेण०'** इत्यादि भाष्यानें उत्तर–)=कारण नुस्तें परिमित अन्न असणें, एवढ्यानें सर्वच प्राणी अन्नवान् असतो, त्यामुळें नुस्तें अन्न असणें यांत विद्येपासून प्राप्त होणारा विशेष कांहींच नाहीं. (येथें नुस्तें अन्नाचें अस्तित्वच जर विवक्षित असतें तर कुत्रीं, मांजरें इत्यादि प्राणीहि शरीरस्थितीला अवश्य असलेल्या अन्नानें अन्नवान् असतात. तेव्हां नुस्ता अन्नवान् होतो, एवढ्याच सांगण्यानें विद्येचें विशेष फल सांगितलें आहे, असें होत नाहीं. म्हणून अन्नाला प्रभूत–पुष्कळ हें विशेषण दिलें आहे, असा भावार्थ. हें दृष्ट फल अविद्यालेशवशात् द्वैताभास पाहणाऱ्या जीवन्मुक्त ब्रह्मवेत्त्यालाहि प्राप्त होणें अशक्य नाहीं. ईश्वराच्या अनुग्रहानें अविद्वानांनाहि जर अन्नादिसमृद्धि झालेली दिसते, तर त्याच ईश्वराच्या आत्मत्वाचा साक्षात् अनुभव घेणाराला अन्नसमृद्धि होते, हें काय सांगावें !)=त्याचप्रमाणें 'अन्न खातो' म्हणून अन्नाद, म्हणजे तो विद्यावान् दीप्ताग्नि होतो, ज्याचा अग्नि अतिशय दीप्त झाला आहे, असा तो होतो. तसाच तो महान् होतो. कोणत्या कारणानें त्याला महत्त्व येतें, तें वेद सांगतो–पुत्रादि प्रजेच्या योगानें, गाय, घोडे इत्यादि पशूंच्या योगानें व ब्रह्मवर्चसानें म्ह० शम-दम-ज्ञानादिनिमित्त तेजानें. (तो महान् होतो.) तसाच तो शुभप्रचारनिमित्तक कीर्तीनें–ख्यातीनें महान् होतो. (इति भृगुवल्ल्यध्याये षष्ठोऽनुवाकः) ६.

श्रुतिः—अन्नं न निन्द्यात्। तद्व्रतम्। प्राणो वा अन्नम्। शरीरमन्नादम्। प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम्। शरीरे प्राणः प्रतिष्ठितः। तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम्॥

अर्थ—अन्नाची निंदा करूं नये. ब्रह्मज्ञाचें तें व्रत आहे. प्राणच अन्न आहे. शरीर अन्नाद आहे. प्राणांत शरीर प्रतिष्ठित आहे व शरीरांत प्राण प्रतिष्ठित आहे. तें हें शरीर व प्राण अन्न व अन्नाद असल्यामुळें परस्परांत प्रतिष्ठित आहे.

भाष्यं—किंचान्नेन द्वारभूतेन ब्रह्म विज्ञातं यस्मात्तस्माद्गुरुमिवान्नं न निन्द्यात्तदस्यैवं ब्रह्मविदो व्रतमुपदिश्यते। व्रतोपदेशोऽन्नस्तुतये, स्तुतिभाक्त्वं चान्नस्य ब्रह्मोपलब्ध्युपायत्वात् ॥

भाष्यार्थ—तसेंच ज्याअर्थी द्वारभूत अन्नाच्या योगानें ब्रह्म विशेषेंकरून ज्ञात झालें आहे त्याअर्थी गुरूप्रमाणेंच अन्नाची निन्दा करूं नये. ब्रह्माला जाणणाऱ्या याला अशा प्रकारें त्या व्रताचा उपदेश केला जातो. व्रताचा उपदेश अन्नाच्या स्तुतीकरितां आहे. अन्न ब्रह्माच्या उपलब्धीचा उपाय आहे. त्यामुळें अन्नाला स्तुतिभाक्त्व आहे. (त्यामुळें अन्न स्तुतीला योग्य आहे. हीन अन्न जरी प्राप्त झालें तरी त्याची निंदा करूं नये. कारण 'यदृच्छेनें प्राप्त झालेलें हीन किंवा उत्तम अन्न खावें' असें सांगितलें आहे. ब्रह्मज्ञाचें नियमकथन साधकाच्या अनुष्ठानासाठीं आहे, याप्रमाणें लक्ष्य पदार्थाचें अनुसंधान हें वाक्यार्थज्ञानाचें मुख्य साधन व त्याचें फल यांचा उपसंहार करून आतां विचार करण्यास असमर्थ असलेल्या मंद अधिकाऱ्याला अन्नान्नादरूपानें प्राणादि उपासना, या गौण साधनाचें विधान 'प्राणो वा०' या वाक्यानें श्रुति करिते–)

भाष्यं—प्राणो वा अन्नम्। शरीरान्तर्भावात्प्राणस्य। यद्यस्यान्तःप्रतिष्ठितं भवति तत्तस्यान्नं भवतीति। शरीरे च प्राणः प्रतिष्ठितस्तस्मात्प्राणोऽन्नं शरीरमन्नादम्। तथा शरीरमप्यन्नं प्राणोऽन्नादः। कस्मात्प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम्। तन्निमित्तत्वाच्छरीरस्थितेः। तस्मात्तदेतदुभयं शरीरं प्राणश्चान्नमन्नादश्च। येनान्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितं तेनान्नम्। येनान्योन्यस्य प्रतिष्ठा तेनान्नादः। तस्मात्प्राणः शरीरं चोभयमन्नमन्नादं च ॥

भाष्यार्थ—'प्राणच अन्न आहे.' कारण प्राणाचा शरीरांत अन्तर्भाव होतो. (प्राण शरीरांत असतात.)=कारण जें ज्याच्या आंत प्रतिष्ठित असतें तें त्याचें अन्न असतें. शरीरांत प्राण प्रतिष्ठित होतो. तस्मात् प्राण अन्न व शरीर अन्नाद आहे. त्याचप्रमाणें शरीरहि अन्न व प्राण अन्नाद आहे. कारण प्राणांत शरीर प्रतिष्ठित आहे. कारण शरीराची स्थिति प्राण-अन्ननिमित्तक आहे. तस्मात् शरीर व प्राण हीं दोन्ही अन्न व अन्नादहि आहेत. ज्यामुळें तीं एकमेकांत प्रतिष्ठित आहेत, त्यामुळें अन्न आणि ज्यामुळें तीं एकमेकांचीं प्रतिष्ठाभूत आहेत त्यामुळें अन्नाद आहेत. यास्तव प्राण व शरीर हीं दोन्हीं अन्न व अन्नाद आहेत.

श्रुतिः—स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति। अन्नवानन्नादो भवति महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन। महान्कीर्त्या ॥ ७ ॥

अर्थ—तो जो कोणी हें अन्न अन्नांत प्रतिष्ठित आहे, असें जाणतो तो प्रतिष्ठित होतो. तो अन्नवान् व दीप्ताग्नि होतो. प्रजा, पशु, ब्रह्मवर्चस व कीर्ति यांनीं महान् होतो ॥ ७ ॥

भाष्यं—स य एवमेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठत्यन्नान्नादात्मनैव। किंचान्नवानन्नादो भवतीत्यादि पूर्ववत्॥ इति सप्तमोऽनुवाकः॥७॥

भाष्यार्थ—तो जो अशा रीतीनें हें अन्न अन्नांत प्रतिष्ठित आहे, असें जाणतो तो अन्न व अन्नाद या रूपानेंच प्रतिष्ठित होतो. तसेंच, 'अन्नवान् अन्नादो भवति' इत्यादि वाक्यांचा अर्थ पूर्वीप्रमाणेंच जाणावा. (इति भृगुवल्ल्यध्यायें सप्तमोऽनुवाकः). ७.

श्रुतिः—अन्नं न परिचक्षीत। तद्व्रतम्। आपो वा अन्नम्। ज्योतिरन्नादम्। अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम्। ज्योतिष्यापः प्रतिष्ठिताः। तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम्। स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति। अन्नवानन्नादो भवति। महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन। महान्कीर्त्या॥ ८॥

अर्थ—अन्नाचा परिहार करूं नये. तें व्रत आहे. पुढील अर्थ सरळ आहे. सु. उ. पृ. २४३-४४ पहा. ॥ ८ ॥

भाष्यं—अन्नं न परिचक्षीत न च परिहरेत्। तद्व्रतं पूर्ववत्स्तुत्यर्थम्। तदेवं शुभाशुभकल्पनयाऽपरिगृह्यमाणं स्तुतं महीकृतमन्नं स्यात्। एवं यथोक्तमुत्तरेष्वप्यापो वा अन्नमित्यादिषु योजयेत्। अप्सु ज्योतिरित्यब्ज्योतिषोरन्नान्नादगुणत्वेनोपासकस्यान्नस्य बहुकरणं व्रतम्॥इति शांकरभाष्येऽष्टमोऽनुवाकः॥८॥

भाष्यार्थ—अन्नाचा परिहार करूं नये. तें व्रत आहे. हें पूर्वीप्रमाणेंच स्तुतीकरितां सांगितलें आहे. शुभ व अशुभ कल्पनेनें ज्याचा परिग्रह केला जात नाहीं, असें तें–अशा रीतीनें स्तुति केलेलें असें स्तुतीनें श्रेष्ठ बनविलेलें अन्न होतें. हें म्ह० येथें जें सांगितलें आहे त्याची 'आपो वा अन्नं०' इत्यादि पुढील पर्यायांतहि योजना करावी. 'अप्सु ज्योतिः' म्ह० जलांत ज्योति प्रतिष्ठित आहे व ज्योतीमध्यें जल प्रतिष्ठित आहे, अशा रीतीनें आप् व ज्योति यांची अन्नत्व व अन्नादत्व या गुणांनीं उपासना करणाराचें 'अन्नाचें बहुकरण' हें व्रत आहे. (इति भृगुवल्ल्यध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः) ॥ ८ ॥

श्रुतिः—अन्नं बहु कुर्वीत। तद्व्रतम्। पृथिवी वा अन्नम्। आकाशोऽन्नादः। पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः। आकाशे पृथिवी प्रतिष्ठिता। तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम्।

स य एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतितिष्ठति । अन्नवानन्नादो भवति । महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन। महान्कीर्त्या ॥ ९ ॥

अर्थ—पुष्कळ अन्न संपादन करावें. इत्यादि पूर्वीप्रमाणेंच सु.उ.पृ.२४४ पहा.

श्रुतिः—न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्व्रतम् । तस्माद्यया कया च विधया बह्वन्नं प्राप्नुयात् । आराध्यस्मा अन्नमित्याचक्षते ॥

अर्थ—वसतीकरितां आलेल्या कोणाचेंहि पृथिव्याकाशोपासकानें निवारण करूं नये. तें त्याचें व्रत आहे. निवास दिल्यावर अन्न देणेंहि अवश्य असल्यामुळें कोणत्याहि प्रकारें पुष्कळ अन्न संपादन करावें. कारण अन्नवान् उपासक अभ्यागताला अन्न सिद्ध आहे, असें सांगतात.

भाष्यं—तथा पृथिव्याकाशोपासकस्य वसतौ वसतिनिमित्तं कंचन कंचिदपि न प्रत्याचक्षीत वसत्यर्थमागतं न निवारयेदित्यर्थः । वासे च दत्तेऽवश्यं ह्यशनं दातव्यम् । तस्माद्यया कया च विधया येन केन च प्रकारेण बह्वन्नं प्राप्नुयाद्बह्वन्नसंग्रहं कुर्यादित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें पृथिवी व आकाश यांच्या उपासकाच्या वसतीविषयीं म्ह० वसतीच्या निमित्तानें कोणाचाहि निषेध करूं नये. वसतीकरितां आलेल्या कोणाचेंहि निवारण करूं नये, असा याचा अर्थ. वास (रहावयास जागा) दिली असतां भोजनहि अवश्य देणें उचित आहे. यास्तव कोणत्याहि विधीनें—कोणत्याहि प्रकारानें पुष्कळ अन्न प्राप्त करून घ्यावें. पुष्कळ अन्नाचा संग्रह करावा, असा याचा अर्थ.

भाष्यं—यस्मादन्नवन्तो विद्वांसोऽभ्यागतायान्नार्थिनेऽराधि संसिद्धमस्मा अन्नमित्याचक्षते न नास्तीति प्रत्याख्यानं कुर्वन्ति तस्माच्च हेतोर्बह्वन्नं प्राप्नुयादिति पूर्वेण संबन्धः । अपि चान्नदानस्य माहात्म्यमुच्यते । यथा यत्कालं प्रयच्छत्यन्नं तथा तत्कालमेव प्रत्युपनमते । कथमिति तदेतदाह—

भाष्यार्थ—ज्याअर्थीं अन्नवन्त विद्वान् अन्नाची इच्छा करणाऱ्या अभ्यागताला त्याच्याकरितां अन्न अगदीं सिद्ध आहे, असें सांगतात. ‘ नाहीं ’ असें म्हणून प्रत्याख्यान (निषेध) कधीं करीत नाहींत, त्या कारणानेंहि बहु अन्नाचा संग्रह करावा, असा पूर्ववाक्याशीं संबंध. शिवाय अन्नदानाचें माहात्म्य सांगितलें जातें. जसें ज्यावेळीं अन्न देतो तसें त्याच वेळीं तें त्याला उलट नम्र होऊन परत मिळतें. तें कसें, तेंच सांगतात—

श्रुतिः—एतद्वै मुखतोऽन्न॰राद्धम् । मुखतोऽस्मा अन्न॰राध्यते । एतद्वै मध्यतोऽन्न॰राद्धम् । मध्यतोऽस्मा अन्न॰राध्यते । एतद्वा अन्ततोऽन्न॰राद्धम् । अन्ततोऽस्मा अन्न॰राध्यते (१)। य एवं वेद ॥

अर्थ—हेंच सिद्ध अन्न अभ्यागताला मुख्य वृत्तीनें किंवा प्रथम वयांत देतो. त्याला तसेंच तें प्राप्त होतें. हेंच मध्यवृत्तीनें किंवा मध्यवयांत देतो. तें त्याला तशाच वृत्तीनें किंवा त्याच वयांत प्राप्त होतें. अन्त्य वयांत किंवा हीन उपचारानें दिलेलें अन्न त्याला तसेंच प्राप्त होतें. जो असें अन्नमाहात्म्य जाणतो त्याला पूर्वोक्त फल प्राप्त होतें.

भाष्यं—एतद्वा अन्नं मुखतो मुख्ये प्रथमे वयसि मुख्यया वा वृत्त्या पूजापुरःसरमभ्यागतायान्नार्थिने राद्धं संसिद्धं प्रयच्छतीति वाक्यशेषः । तस्य किं फलं स्यादित्युच्यते—मुखतः पूर्वे वयसि मुख्यया वा वृत्त्याऽस्मा अन्नादायान्नं राध्यते यथादत्तमुपतिष्ठत इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—हेंच अन्न ' मुखतः '–मुख्य प्रथम वयांत किंवा मुख्य वृत्तीनें पूजापुरःसर अन्नाची इच्छा करणाऱ्या अभ्यागताला सिद्ध केलेलें देतो; (' देतो ' अशा अर्थाचें ' प्रयच्छति ' हें क्रियापद बाहेरून घ्यावें) त्याला कोणतें फल मिळतें तें श्रुति सांगते–' मुखतः ' म्ह० पूर्व वयांत किंवा मुख्य वृत्तीनें या अन्न देणाराला अन्न सिद्ध करून दिलें जातें. म्ह० तें जसें दिलें असेल तसेंच उलट उपस्थित होतें, असा याचा भावार्थ.

भाष्यं—एवं मध्यतो मध्यमे वयसि मध्यमेन चोपचारेण । तथाऽन्ततोऽन्ते वयसि जघन्येन चोपचारेण परिभवेन तथैवास्मै राध्यते संसिध्यत्यन्नम् । य एवं वेद य एवमन्नस्य यथोक्तं माहात्म्यं वेद तद्दानस्य यथोक्तं फलमुपनयेत् । इदानीं ब्रह्मण उपासनप्रकार उच्यते—

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें ' मध्यतः ' म्ह० मध्यम वयांत किंवा मध्यम उपचारानें; तसेंच ' अन्ततः ' म्ह० अन्त्य वयांत किंवा हीन उपचारानें–तिरस्कारानें जें अन्न दिलें जातें तें अन्न त्याला तसेंच सिद्ध होतें. जो अशा रीतीनें अन्नाचें वर सांगितल्या प्रमाणें माहात्म्य जाणतो त्याला अन्नदानाचें वर सांगितल्याप्रमाणें फल प्राप्त होतें. आतां ब्रह्माच्या उपासनेचा प्रकार सांगतात–

श्रुतिः—क्षेम इति वाचि । योगक्षेम इति प्राणापानयोः । कर्मेति हस्तयोः । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ । इति मानुषीः समाज्ञाः ॥

अर्थ—ब्रह्म वाणीमध्यें क्षेम–वस्तूचें परिरक्षण या रूपानें प्रतिष्ठित आहे, असें उपास्य आहे. योग-क्षेमरूपानें प्राणपानामध्यें, कर्मरूपानें दोन्ही हातांमध्यें, गतिरूपानें पायांमध्यें व त्यागरूपानें पायूमध्यें, या मनुष्यांतील उपासना आहेत.

भाष्यं—क्षेम इति वाचि । क्षेमो नामोपात्तपरिरक्षणम् । ब्रह्म वाचि क्षेमरूपेण प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । योगक्षेम इति, योगोऽनुपात्तस्योपादानम् । तौ हि योगक्षेमौ प्राणापानयोः सतोर्भवतो यद्यपि तथाऽपि न प्राणापाननिमित्तावेव किं तर्हि ब्रह्मनिमित्तौ । तस्माद्ब्रह्म योगक्षेमात्मना प्राणापानयोः प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् ॥

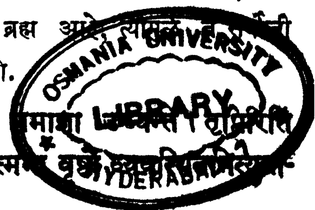
भाष्यार्थ—'क्षेमः०'—क्षेम म्ह० प्राप्त वस्तूचें परिरक्षण. ब्रह्म वाणीमध्यें क्षेमरूपानें प्रतिष्ठित आहे, असें जाणून उपासना करण्यास योग्य आहे. 'योगक्षेम०'—जें प्राप्त नसेल त्याचें संपादन करणें हा योग. योग व क्षेम हे दोन्ही प्राण व अपान हे असले तरच होणार हें जरी खरें आहे, तरी ते प्राण व अपान यांच्याच निमित्तानें होणारे नाहींत. तर ते ब्रह्मनिमित्त आहेत. तस्मात् ब्रह्म योग व क्षेम यांच्या रूपानें प्राण व अपान यांमध्यें स्थित आहे, असें समजून तें उपासना करण्यास योग्य आहे.

भाष्यं—एवमुत्तरेष्वन्येषु तेन तेनाऽऽत्मना ब्रह्मैवोपास्यम् । कर्मणो ब्रह्मनिर्वर्त्यत्वाद्धस्तयोः कर्माऽऽत्मना ब्रह्म प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् । गतिरिति पादयोः । विमुक्तिरिति पायौ । इत्येता मानुषीर्मनुष्येषु भवा मानुष्यः समाज्ञाः, आध्यात्मिक्यः समाज्ञा ज्ञानानि विज्ञानान्युपासनानीत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—पुढील दुसऱ्या सर्व पर्यायांतहि असेंच त्या त्या रूपानें ब्रह्मच उपास्य आहे. कर्म ब्रह्माकडूनच केलें जाणारें असल्यामुळें दोन्ही हातांच्या ठिकाणीं ब्रह्म कर्मरूपानें प्रतिष्ठित आहे, असें समजून तेंच उपास्य आहे. दोन्ही पायांचे ठिकाणीं तें गतिरूपानें, व पायु या इंद्रियामध्यें त्याग या रूपानें तें आहे, असें जाणून त्याची उपासना करावी. अशा या मानुषी म्ह० मनुष्यामध्यें होणाऱ्या मानुष्य समाज्ञा म्ह० आध्यात्मिक समाज्ञा—ज्ञानें—विज्ञानें—उपासनें आहेत, असा याचा अर्थ.

श्रुतिः—अथ दैवीः । तृप्तिरिति वृष्टौ । बलमिति विद्युति (२) । यश इति पशुषु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे । सर्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठावान्भवति ॥

अर्थ—आतां देवांतील समाज्ञा सांगितल्या जातात. तृप्ति या भावनेनें वृष्टीमध्यें ब्रह्मोपासना करावी. 'बल' अशी विद्युत्-मध्यें, 'यश' अशी पशूंमध्यें, 'ज्योति' अशी नक्षत्रामध्यें, प्रजा, पुत्रद्वारा अमृतत्वप्राप्ति व आनंद या रूपानें उपस्थामध्यें, सर्वरूपानें आकाशामध्यें ब्रह्मोपासना करावी. तें आकाश ब्रह्म [illegible] प्रतिष्ठा आहे, अशी उपासना करावी. प्रतिष्ठावान् होतो.

भाष्यं—अथानन्तरं दैवीर्दैव्यो देवेषु भवाः [illegible] । तृप्तिरिति वृष्टौ । वृष्टेरन्नादिद्वारेण तृप्तिहेतुत्वाद्ब्रह्मैव तृप्त्यात्म[illegible]

स्यम् । यथाऽन्येषु तेन तेनाऽऽत्मना ब्रह्मैवोपास्यम् । तथा बलरूपेण विद्युति । यशोरूपेण पशुषु । ज्योतीरूपेण नक्षत्रेषु । प्रजातिरमृतममृतत्वप्राप्तिः पुत्रेण ऋणविमोक्षद्वारेणाऽऽनन्दः सुखमित्येतत्सर्वमुपस्थनिमित्तं ब्रह्मैवानेनाऽऽत्मनोपस्थे प्रतिष्ठितमित्युपास्यम् ॥

भाष्यार्थ—त्यानंतर आतां दैवी म्ह० देवांमध्यें झालेल्या समाज्ञा सांगितल्या जातात. तृप्ति या भावनेनें वृष्टीमध्यें ब्रह्माची उपासना करावी. म्ह० वृष्टि अन्नादिकांच्या द्वारा तृप्तीला कारण होणारी असल्यामुळें ब्रह्मच तृप्तिरूपानें वृष्टींत व्यवस्थित आहे, अशा भावनेनें ब्रह्म उपासना करण्यास योग्य आहे. त्याचप्रमाणें अन्य पदार्थांमध्येंहि त्या त्या रूपानें ब्रह्माचीच उपासना करावी. कशी ती पहा—बलरूपानें विद्युत्मध्यें; यशोरूपानें पशूंमध्यें; ज्योतीरूपानें नक्षत्रांमध्यें; 'प्रजाति'—पुत्रादि प्रजा, 'अमृत'—पुत्राच्या योगानें ऋणांतून सर्वथा मुक्त होणें, इत्यादिकांच्या द्वारा अमृतत्वप्राप्ति व 'आनन्द'—सुख, असें हें—उपस्थेंद्रियनिमित्तक सर्व ब्रह्मच आहे. ब्रह्मच या रूपानें उपस्थामध्यें प्रतिष्ठित आहे, अशी त्याची उपासना करावी.

भाष्यं—सर्वं ह्याकाशे प्रतिष्ठितमतो यत्सर्वमाकाशे तद्ब्रह्मैवेत्युपास्यम् । तच्चाऽऽकाशं ब्रह्मैव । तस्मात्तत्सर्वस्य प्रतिष्ठेत्युपासीत । प्रतिष्ठागुणोपासनात्प्रतिष्ठावान्भवति । एवं पूर्वेष्वपि यद्यत्तदधीनं फलं तद्ब्रह्मैव तदुपासनात्तद्वान्भवतीति द्रष्टव्यम् । श्रुत्यन्तराच्च—"तं यथा यथोपासते तदेव भवति" इति ॥

भाष्यार्थ—सर्व वस्तुजात आकाशामध्यें प्रतिष्ठित आहे, हें प्रसिद्ध आहे. यास्तव जें सर्व आकाशांत आहे तें ब्रह्मच आहे, अशी उपासना करावी. शिवाय तें आकाश ब्रह्मच आहे. यास्तव तें सर्वांची प्रतिष्ठा आहे, अशी उपासना करावी. प्रतिष्ठा या गुणाची उपासना केल्यामुळें उपासक प्रतिष्ठावान् होतो. याच न्यायानें पूर्वींच्या यागादि पर्यायांतहि जें जें ब्रह्माच्या अधीन असलेलें फल—कार्य—क्षेमादि सांगितलें आहे तें ब्रह्मच आहे. त्याच्या उपासनेनें पुरुष तद्वान् होतो, असें जाणावें. 'त्याची जशी जशी (ज्या भावानें) उपासना करतो तेंच तो होतो'—सु. उ. पृ.—अशी दुसरी श्रुति आहे. (कोणत्याहि विशेष फळाची इच्छा न धरतां केलेली उपासना बुद्धिशुद्धीच्या द्वारा ब्रह्मज्ञानाला उपकारक होते. पण तीच मुख्य अधिकाऱ्याच्या अपवादाला म्ह० हें सर्व जगत् नसून ब्रह्मच आहे, अशा ज्ञानाला कारण होते.)

श्रुतिः—तन्मह इत्युपासीत । महान्भवति । तन्मन इत्युपासीत । मानवान्भवति (३)। तन्नम इत्युपासीत । नम्यन्तेऽस्मै कामाः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्म

वान्भवति । तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । पर्येणं म्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः । परि येऽप्रिया भ्रातृव्याः ॥

अर्थ—तें मह या रूपानें उपासावें इत्यादि अर्थ स्पष्ट आहे. सु. उ. पृ. २४७–४८ पहा.

भाष्यं—तन्मह इत्युपासीत । महो महत्त्वगुणवत्तदुपासीत । महान्भवति । तन्मन इत्युपासीत । मननं मनः । मानवान्भवति मननसमर्थो भवति । तन्नम इत्युपासीत । नमनं नमो नमनगुणवत्तदुपासीत । नम्यन्ते प्रह्वीभवन्त्यस्मा उपासित्रे कामाः काम्यन्त इति भोग्या विषया इत्यर्थः । तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्म परिवृढतममित्युपासीत । ब्रह्मवांस्तद्गुणो भवति ॥

भाष्यार्थ—तें 'मह' या रूपानें उपासावें. 'महः' म्ह० तें महत्त्वगुणयुक्त आहे, अशा भावनेनें त्याची उपासना करावी. तो उपासक प्रजादिकांनीं महान् होतो. तें मन असें उपासावें. मनन हेंच मन होय. म्ह० तो मानवान् होतो; मनन करावयास समर्थ होतो. तें नम असें उपासावें. नमन हेंच नम आहे. अर्थात् तें नमन या गुणानें युक्त आहे, अशा रीतीनें त्याची उपासना करावी. त्या उपासकाला—उपासकापुढें सर्व काम नमतात. ज्यांची कामना केली जाते ते काम म्ह० भोग्य विषय असा त्याचा अर्थ. तें ब्रह्म असें उपासावें. ब्रह्म—सर्व प्रकारें अतिशय वाढलेलें, अशा गुणानें त्याची उपासना करावी. उपासक ब्रह्मवान् विराडाप्रमाणें स्थूलभोगसाधनवान्, त्याच्या गुणांनीं युक्त होतो.

भाष्यं—तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । ब्रह्मणः परिमरः परिम्रियन्तेऽस्मिन्पञ्च देवता विद्युद्वृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निरित्येताः । अतो वायुः परिमरः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः । स एष एवायं वायुराकाशेनानन्य इत्याकाशो ब्रह्मणः परिमरस्तमाकाशं वाय्वात्मानं ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत । पर्येनमेवंविदं प्रतिस्पर्धिनो द्विषन्तोऽद्विषन्तोऽपि सपत्ना यतो भवन्त्यतो विशेष्यन्ते द्विषन्तः सपत्ना इति । य एनं द्विषन्तः सपत्नास्ते परिम्रियन्ते प्राणाञ्जहति । किंच ये चाप्रिया अस्य भ्रातृव्या अद्विषन्तोऽपि ते च परिम्रियन्ते ॥

भाष्यार्थ—तें ब्रह्माचा परिमर असें उपासावें. ब्रह्माचा परिमर म्ह० यांत विद्युत्, वृष्टि, चंद्रमा, आदित्य व अग्नि अशा या पांच देवता सर्वतः मरतात—लीन होतात. यास्तव वायु हा परिमर आहे. कारण दुसऱ्या श्रुतींत तशी प्रसिद्धीहि आहे. ('य एवमेताः पंच देवता वायुर्वाव संवर्गः'—सु.उ.पृ.३७४—इत्यादि श्रुति आहे. त्या श्रुतीवरून ब्रह्माचें संहारकर्तृत्व वायुद्वारक आहे, म्ह० ब्रह्म वायूच्या द्वारा संहार करणारें होतें, असें ठरतें. म्हणून वायु ब्रह्माचा परिमर म्ह० संहाराचें साधन आहे. पण परिमरगुणत्वानें आकाशोपासन कसें सिद्ध होतें, तें 'स

एष०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात '–)=तोच हा वायु आकाशाशीं अनन्य (अभिन्न) आहे. म्हणून आकाश हा ब्रह्माचा परिमर आहे. त्या वायुरूप आकाशाला ब्रह्माचा परिमर या दृष्टीनें उपासावें. 'एनं '–असें जाणणाऱ्या, अशी उपासना करणाऱ्या उपासकाचे जे द्वेष करणारे प्रतिस्पर्धी, कांहीं सपत्न द्वेष न करणारहि असतात; म्हणून 'द्विषन्तः सपत्नाः' असें सपत्नांना 'द्विषन्तः' हें विशेषण दिलें जातें. जे त्याचा द्वेष करणारे सपत्न –प्रतिस्पर्धी असतात ते 'परिम्रियन्ते'–प्राणांना सोडतात. तसेच जे याचे अप्रिय भ्रातृव्य द्वेष न करणारे असेहि असतात तेहि मरतात. (येणेंप्रमाणें अज्ञानदशेंत मन्द अधिकाऱ्यांच्या उपयोगी असलेल्या सर्व उपासना सांगून आतां अपवादहष्टीचा आश्रय करून **'प्राणो वा अन्नं०'** इत्यादि भाष्यानें सांगतात—)

भाष्यं—**प्राणो वा अन्नं शरीरमन्नादमित्यारभ्याऽऽकाशान्तस्य कार्यस्यैवान्नान्नादत्वमुक्तम्। उक्तं नाम किं तेन, तेनैतत्सिद्धं भवति, कार्यविषय एव भोज्यभोक्तृत्वकृतः संसारो न त्वात्मनीति। आत्मनि तु भ्रान्त्योपचर्यते॥**

भाष्यार्थ—प्राण हेंच अन्न आहे; व शरीर अन्नाद आहे; येथपासून आरंभ करून आकाशापर्यंत कार्यालाच अन्नत्व व अन्नादत्व सांगितलें आहे. (वादी–)=बरें सांगितलें आहे, पण त्यानें झालें काय? (सिद्धान्ती–)=त्याच्या योगानें भोज्यभोक्तृत्वकृत संसार कार्यविषयकच आहे; तो आत्म्यामध्यें नाहीं, हें सिद्ध झालें. पण आत्म्याच्या ठिकाणीं तो भ्रांतीनें कल्पिला जातो. (भोक्तृत्वादिलक्षण संसार कार्यविषय आहे, असें म्हणणाऱ्या भागवतांना जीवाचें स्वाभाविक संसारित्व इष्ट आहे, कारण जीवालाहि कार्यत्व आहे, हें भागवतांचें मत '**ननु०**' इत्यादि भाष्यानें उत्थापित करून त्याचें निरसन करितात–)

भाष्यं—**नन्वात्माऽपि परमात्मनः कार्यं ततो युक्तस्तस्य संसार इति। न। असंसारिण एव प्रवेशश्रुतेः। "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इत्याकाशादिकारणस्य ह्यसंसारिण एव परमात्मनः कार्येऽनुप्रवेशः श्रूयते। तस्मात्कार्यानुप्रविष्टो जीव आत्मा पर एवासंसारी। सृष्ट्वाऽनुप्राविशदिति समानकर्तृकत्वोपपत्तेश्च। सर्गप्रवेशक्रिययोश्चैकश्चेत्कर्ता ततः क्त्वाप्रत्ययो युक्तः॥**

भाष्यार्थ—(वादी–)=अहोपण, आत्माहि परमात्म्याचें कार्य आहे; त्यामुळें त्याचा संसार योग्यच आहे. (सिद्धान्ती–)=नाहीं; तसें नाहीं. कारण श्रुतींत असंसारी परमात्म्याचाच प्रवेश सांगितला आहे. 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' म्ह० त्या कार्याला उत्पन्न करून तो त्यांतच मागून प्रविष्ट झाला, या श्रुतिवचनानें तर आकाशादिकांचें कारण जो असंसारी परमात्मा त्याचाच कार्यामध्यें अनुप्रवेश सांगितला आहे. यास्तव कार्यामध्यें प्रविष्ट झालेला जीव आत्मा पर असंसारीच आहे. शिवाय उत्पन्न करून त्यांत

प्रविष्ट झाला; या वाक्यांतील समानकर्तृकत्वाचीहि उपपत्ति लागत असल्यामुळें असं-
सारीच प्रविष्ट झाला. म्ह० उत्पन्न करणें व प्रवेश करणें या दोन क्रियांचा एकच जर
कर्ता असेल तरच 'सृष्ट्वा' येथील क्त्वाप्रत्यय उपपन्न होईल. (त्यावांचून- त्या दोन्ही
क्रियांचा समान कर्ता असल्यावांचून 'सृष्ट्वा' हें उपपन्न होणार नाहीं.)

भाष्यं—प्रविष्टस्य तु भावान्तरापत्तिरिति चेत्। न। प्रवेशस्यान्यार्थत्वेन प्रत्याख्यातत्वात्। अनेन जीवेनेति विशेषश्रुतेर्धर्मान्तरेणानुप्रवेश इति चेत्। न। तत्त्वमसीति पुनस्तद्भावोक्तेः। भावान्तरापन्नस्यैव तदपोहार्था संपदिति चेत्। न। तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्यात्॥

भाष्यार्थ—'अहोपण, प्रविष्ट झालेल्या त्याला दुसऱ्या भावाची प्राप्ति होते;' म्हणून म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण प्रवेशाचें प्रयोजन निराळें आहे असें सांगून —पृ. १२३ पहा—आह्मी या आक्षेपाचें निरसन केलें आहे. (छांदोग्य श्रुतीच्या अनु-रोधानें विकाररूपानें प्रवेशाची आशंका घेऊन '**अनेन जीवेन०**' या भाष्यानें वाक्य-शेषविरोध सांगतात—)='अनेन जीवेन०'—सु.उ.पृ.४२४—अशी विशेष श्रुति असल्या-मुळें दुसऱ्या धर्मानें त्याचा अनुप्रवेश होतो, म्हणून म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण 'तें तूं आहेस'—सु.उ.पृ.४३३—असें म्हणून पुनः त्याला तद्रूपत्व सांगितलें आहे. 'निराळ्या भावास प्राप्त झालेल्या त्या भावाचा निषेध करण्यासाठीं ती नुस्ती संपत् आहे,' म्हणून म्हणाल; (म्ह० भ्रान्तीनें देहादिभावास प्राप्त झालेल्या व ब्रह्माहून निरा-ळ्याच असलेल्या जीवाला त्याच्या संसारित्वाचा निषेध करण्यासाठीं त्याच्या ठिकाणीं ब्रह्मदृष्टि करावी, असा उपदेश केला जात आहे. अर्थात् स्वाभाविक अभिलाषाचा निषेध करण्यासाठीं परस्त्रीच्या ठिकाणीं मातृबुद्धीचा जसा उपदेश करितात, त्याचप्रमाणें हें समजावें, म्हणून म्हणाल) तर '**न०**'—तें बरोबर नाहीं. कारण श्रुतींत 'तें सत्य आहे, तो आत्मा आहे व तेंच तूं आहेस' असें समानाधिकरण्य आहे. (म्ह० अबाधित तत्प-दार्थाच्या मुख्य सामानाधिकरण्याशीं विरोध येत असल्यामुळें अब्रह्म जीवामध्यें ब्रह्मत्व संपादन करण्यासाठीं तो उपदेश आहे, असें म्हणतां येत नाहीं, असा भावार्थ.)

भाष्यं—दृष्टं जीवस्य संसारित्वमिति चेत्। न। उपलब्धुरनुपलभ्यत्वात्। संसारधर्मविशिष्ट आत्मोपलभ्यत इति चेत्। न। धर्माणां धर्मिणोऽव्यतिरेका-त्कर्मत्वानुपपत्तेः। उष्णप्रकाशयोर्दाह्यप्रकाश्यत्वानुपपत्तिवत्॥

भाष्यार्थ—'अहोपण, जीवाचें संसारित्व प्रत्यक्ष आहे.' म्हणून म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण जो उपलब्धा त्याला उपलभ्यत्व असूं शकत नाहीं. (तर सुखादि विषयांनाच उपलभ्यत्व असतें.) 'संसार या धर्मानें विशिष्ट असलेला आत्मा उपलब्ध

होतो' म्हणून म्हणाल तर तेंहि युक्त नव्हे. कारण कोणतेहि धर्म धर्मीहून पृथक् नसतात. त्यामुळें त्यांना कर्मत्व संभवत नाहीं. (धर्मी कर्ता व त्याचे धर्म, हें त्याचें कर्म असें संभवत नाहीं.) अर्थात् उष्ण व प्रकाश ह्या सूर्याच्या धर्मांना जसें दाह्यत्व व प्रकाश्यत्व असूं शकत नाहीं त्याप्रमाणें. (काष्ठादि भिन्न पदार्थच दाह्य व प्रकाश्य म्ह० दहन करण्यास योग्य व प्रकाशित करण्यास योग्य असतात. बरें, 'त्रासादिक व दुःखादिक साश्रय आहेत. कारण तींहि कार्यें आहेत. घटादिकांप्रमाणें,' या अनुमानावरून त्रासादिकांचा म्ह० भयादि विकारांचा आश्रय सिद्ध होतो. पण त्यांचा दुसरा कोणी आश्रय नसल्यामुळें आत्माच त्यांचा आश्रय आहे, असें अनुमान होतें, अशी शंका घेऊन तिचें निरसन 'त्रासादि०' या भाष्यानें करितात—)

भाष्यं—त्रासादिदर्शनाद्दुःखित्वाद्यनुमीयत इति चेत्। न। त्रासादेर्दुःखस्य चोपलभ्यमानत्वान्नोपलब्धृधर्मत्वम्। कापिलकाणादादितर्कशास्त्रविरोध इति चेत्। न। तेषां मूलाभावे वेदविरोधे च भ्रान्तत्वोपपत्तेः। श्रुत्युपपत्तिभ्यां च सिद्धमात्मनोऽसंसारित्वमेकत्वाच्च। कथमेकत्वमित्युच्यते—

भाष्यार्थ—त्रासादिकांचा साक्षात् अनुभव येत असल्यामुळें त्यांवरून आत्म्याच्या दुःखित्वादिकांचें अनुमान होतें, म्हणून म्हणाल तर तेंहि सयुक्तिक नाहीं. कारण त्रासादिक व दुःख यांना उपलभ्यमानत्व आहे. म्ह० तीं अनुभविलीं जातात. त्यामुळें त्यांना त्यांचा अनुभव घेणाराचें धर्मत्व नाहीं. म्ह० त्रासादिक व दुःख हे त्याचा अनुभव घेणारा जो जीव त्याचे धर्म नव्हेत, तर त्याच्या अनुभवाचे विषय आहेत. (बरें, जीवाला ब्रह्मरूपत्व आहे, असें प्रतिपादन करणाऱ्या वेदान्तशास्त्राचा) 'कापिल, काणाद (म्ह० सांख्य, वैशेषिक) इत्यादि तर्कशास्त्राशीं विरोध येतो,' म्हणून म्हणाल तर तेंहि बरोबर नाहीं. कारण त्यांच्या तर्कांना अपौरुषेय वेदवाक्यें, हें मूळ नाहीं; उलट त्या वेदाशीं त्यांचा विरोध आहे, असें झाल्यास त्या तर्कांना भ्रांतत्व असणेंच युक्त आहे. (म्ह० त्यांच्या तर्कांना मूळ प्रमाण नाहीं व ते वेदविरुद्धहि आहेत, असें झाल्यास ते भ्रामक आहेत, असें समजणेंच सयुक्तिक आहे.) श्रुति व उपपत्ति यांच्या योगानें आत्म्याचें असंसारित्व सिद्ध झालेलें आहे. आत्म्याच्या एकत्वावरूनहि त्याच्या असंसारित्वाची सिद्धि होते. 'अहोपण, त्याला एकत्व कसें?' अशी शंका घेऊन श्रुति सांगते—

श्रुतिः—स यश्चायं पुरुषे। यश्चासावादित्ये। स एकः (४)। स य एवंवित्। अस्माल्लोकात्प्रेत्य। एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रम्य। एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य। एतं मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य। एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसं-

क्रम्य। एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य। इमाँल्लोकान्कामान्नी कामरूप्यनुसं-चरन्। एतत्साम गायन्नास्ते ॥

अर्थ—तो जो हा या पुरुषांत आहे आणि हा जो आदित्यांत आहे, तो एक आहे. जो अशी उपासना करितो, तो या बाह्य पुत्रादि लोकांपासून निवृत्त होऊन या शरीररूपी आत्म्याचें उपसंक्रमण करून...इत्यादि स्पष्ट आहे. सु. उ. पृ. २४९ पहा. '**इमान् लोकान्०**'—या भूः, भुवः इत्यादि लोकांतून कामान्नी व कामरूपी होऊन अनुसंचार करीत हें साम गात राहतो.

भाष्यं—स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इत्येवमादि पूर्ववत्सर्वम्। अन्नमयादिक्रमेणाऽऽनन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्यैतत्साम गायन्नास्ते ॥

भाष्यार्थ— तो जो हा या पुरुषांत आहे; आणि हा जो आदित्यामध्यें आहे तो एक आहे; इत्यादि हें सर्व पूर्वी ब्रह्मवल्ल्यध्यायांत जसें सांगितलें आहे तसेंच समजावें. अन्नमयादि क्रमानें आनंदमय आत्म्यास उपसंक्रांत होऊन हें साम गात राहतो. (आतां वल्लीच्या समाप्तीपर्यंतच्या ग्रंथाचें तात्पर्य गतार्थाच्या अनुवादानें '**सत्यं ज्ञानं०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात-)

भाष्यं—सत्यं ज्ञानमित्यस्या ऋचोऽर्थो व्याख्यातो विस्तरेण तद्विवरणभूतयाऽऽनन्दवल्ल्या। सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति तस्य फलवचनस्यार्थविस्तारो नोक्तः। के ते किंविषया वा सर्वे कामाः कथं वा ब्रह्मणा सह समश्नुत इत्येतद्वक्तव्यमितीदमिदानीमारभ्यते ॥

भाष्यार्थ— 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' या ऋचेचा अर्थ तिच्याच विवरणभूत आनन्दवल्लीनें विस्तारपूर्वक सांगितला. पण 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति' या त्याच्या फलवचनाच्या अर्थाचा विस्तार करून सांगितला नाहीं. ते सर्व काम कोणते अथवा कशाविषयींचे अथवा तो ब्रह्मासह त्यांना कसा भोगतो; हें सांगणें उचित आहे. यास्तव आतां या विचारास आरंभ केला जातो.

भाष्यं—तत्र पितापुत्राख्यायिकायां पूर्वविद्याशेषभूतायां तपो ब्रह्मविद्यासाधनमुक्तम्। प्राणादेराकाशान्तस्य च कार्यस्यान्नान्नादत्वेन विनियोगश्चोक्तः। ब्रह्मविषयोपासनानि च। ये च सर्वे कामाः प्रतिनियतानेकसाधनसाध्या आकाशादिकार्यभेदविषया एते दर्शिताः। एकत्वे पुनः कामकामित्वानुपपत्तिः। भेदजातस्य सर्वस्याऽऽत्मभूतत्वात् ॥

भाष्यार्थ— त्यांत पूर्वविद्येच्या शेषभूत अशा या पिता-पुत्रांच्या आख्यायिकेंत तप हें ब्रह्मविद्येचें साधन आहे, असें सांगितलें आणि प्राणादिकांपासून आकाशान्त कार्यांचा

विनियोग अन्न व अन्नाद या रूपानें सांगितला. ब्रह्मविषयक उपासनेंहि सांगितलीं, तसेंच, जे प्रत्येकाला नियत, अनेक साधनसाध्य व आकाशादि कार्यभेदविषयक काम ते हे सर्व दाखविले. पण आत्म्याचें जर एकत्व असेल तर काम व कामित्व यांची अनुपपत्ति होते. कारण सर्व भेदजात आत्मभूत आहे.

भाष्यं—तत्र कथं युगपद्ब्रह्मस्वरूपेण सर्वान्कामानेवंवित्समश्नुत इत्युच्यते। सर्वात्मत्वापत्तेः। कथं सर्वात्मत्वापत्तिरित्याह। पुरुषादित्यस्थात्मैकत्वविज्ञानेनापोह्योत्कर्षापकर्षावन्नमयाद्यात्मनोऽविद्याकल्पितान्क्रमेण संक्रम्याऽऽनन्दमयान्तान्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मादृश्यादिधर्मकं स्वाभाविकमानन्दमजममृतमभयमद्वैतं फलभूतमापन्न इमाँल्लोकान्भूरादीननुसंचरन्निति व्यवहितेन संबन्धः॥

भाष्यार्थ—'तर मग असें असतांना ब्रह्म हृदयाकाशांतील गुहेंत अवस्थित आहे, हें जाणणारा ब्रह्मस्वरूपानें सर्व कामांना एकाच वेळीं भोगतो, असें कसें ह्मणतां?' ह्मणून कोणी विचारील तर सांगतात.—त्याला सर्वात्मता प्राप्त झाल्यामुळें तो सर्व काम एकाच वेळीं भोगतो.—'पण त्याला सर्वात्मतापत्ति कशी?' म्हणून कोणी विचारील तर वेद सांगतो—पुरुष व आदित्य यांतील आत्म्याच्या एकत्वविज्ञानानें त्यांच्या ठिकाणचे उत्कर्षापकर्षभाव नाहींसे करून आनन्दमयापर्यंत अन्नमयादि अविद्याकल्पित आत्म्यांचें क्रमानें संक्रमण करून सत्य, ज्ञान, अनन्त, अदृश्यादिधर्मक, स्वाभाविक आनंद अज, अमृत, अभय, अद्वैत व फलभूत, अशा ब्रह्माला प्राप्त झालेला तो 'इमान् लोकान्'—ह्या भूः, भुवः इत्यादि लोकांतून अनुसंचार करीत राहतो, असा मधलीं कांहीं पदें सोडून पुढच्या पदांशीं अन्वय लावावा.

भाष्यं—कथमनुसंचरन्। कामान्नी कामतोऽन्नमस्येति कामान्नी। तथा कामतो रूपाण्यस्येति कामरूपी। अनुसंचरन्सर्वात्मनेमाँल्लोकानात्मत्वेनानुभवन्। किम्, एतत्साम गायन्नास्ते। समत्वाद्ब्रह्मैव साम सर्वानन्यरूपं गायञ्शब्दयन्नात्मैकत्वं प्रख्यापयँल्लोकानुग्रहार्थं तद्विज्ञानफलं चातीव कृतार्थत्वं गायन्नास्ते तिष्ठति। कथम्—

भाष्यार्थ—पण तो कसा अनुसंचार करणारा? तर 'कामान्नी' म्ह० इच्छेच्या अनुसार ज्याला अन्न प्राप्त होतें तो कामान्नी, त्याचप्रमाणें ज्याला इच्छेप्रमाणें रूपें प्राप्त होतात तो कामरूपी, अशा रीतीनें अनुसंचार कारणारा म्ह० सर्वात्मरूपानें या लोकांचाहि आत्मरूपानें अनुभव घेणारा तो. काय करतो? तर हें साम गात राहतो. ब्रह्म सर्वत्र सम असल्यामुळें तेंच साम म्ह० सर्वांशीं अनन्यरूप असणारें, तें गात, सामाचा उच्चार करीत—आत्म्याचें एकत्व प्रकट करीत व लोकांवर अनुग्रह करण्या-

साठीं एकत्वविज्ञानानें फलहि प्रकट करीत, आपलें अत्यंत कृतार्थत्व गात राहतो. तें कसें तर—

श्रुतिः—हा३वु हा३वु हा३वु (५)। अहमन्नमहमन्नमहमन्नम्। अहमन्नादोऽ३हमन्नादोऽ३हमन्नादः। अहꣳ श्लोककृदहꣳ श्लोककृदहꣳ श्लोककृत्। अहमस्मि प्रथमजा ऋता३स्य। पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य ना३भायि॥

अर्थ—'हा ३ वु' हे तीन शब्द 'अहो' याअर्थी अत्यंत विस्मय प्रकट करण्यासाठीं आहेत. अहो, अद्वैत आत्मा निरंजन असूनहि मीच अन्न व अन्नाद आहें, त्याचप्रमाणें मी श्लोककर्ता म्ह० अन्न व अन्नाद यांचा संघात करणारा आहें. मी या मूर्तामूर्त जगाच्या पूर्वी उत्पन्न झालेला हिरण्यगर्भहि आहें. देवाच्या पूर्वी असणारा विराड्रूप आहें. अमृतत्वाचा मध्य आहें.

भाष्यं—हा३वु हा३वु हा३वु। अहो इत्येतस्मिन्नर्थेऽत्यन्तविस्मयख्यापनार्थम्। कः पुनरसौ विस्मय इत्युच्यते—अद्वैत आत्मा निरंजनोऽपि सन्नहमेवान्नमन्नादश्च। किंचाहमेव श्लोककृत्। श्लोको नामान्नान्नादयोः संघातस्तस्य कर्ता चेतनावान्। अन्नस्यैव वा परार्थस्यान्नादार्थस्य सतोऽनेकात्मकस्य पारार्थ्येन हेतुना संघातकृत्। त्रिरुक्तिर्विस्मयत्वख्यापनार्था। अहमस्मि भवामि। प्रथमजाः प्रथमजः प्रथमोत्पन्न ऋतस्य सत्यस्य मूर्तामूर्तस्यास्य जगतः। देवेभ्यश्च पूर्वम्। अमृतस्य नाभिरमृतत्वस्य नाभिर्मध्यं मत्संस्थममृतत्वं प्राणिनामित्यर्थः॥

भाष्यार्थ—'हा३वु हा३वु हा३वु' हे तीन शब्द 'अहो' या अर्थी अत्यंत विस्मय प्रकट करण्यासाठीं आहेत. पण तो विस्मय कोणता, तेंच सांगितलें जातें—अद्वैत आत्मा निरंजन असूनहि मीच अन्न व अन्नाद आहें. त्याचप्रमाणें मीच श्लोककर्ता आहें. श्लोक म्हणजे अन्न व अन्नाद यांचा संघात. त्याचा कर्ता—चेतनावान्. अथवा परार्थ म्ह० अन्नादासाठीं असलेल्या अनेकात्मक अन्नाचाच परार्थत्व म्ह० दुसऱ्या करितां असणें, या निमित्तानें संघात करणारा. 'श्लोककृत्' या शब्दाचा तीनदां जो उच्चार केला आहे तो विस्मयत्व प्रकट करण्यासाठीं आहे. मी 'प्रथमजाः'—प्रथम उत्पन्न झालेला; मी ऋत म्ह० सत्य अशा या मूर्त व अमूर्त जगाचा प्रथमज (हिरण्यगर्भहि) आहें, त्याचप्रमाणें देवांच्याहि पूर्वी असणारा विराड्रूप आहें. 'अमृतस्य' अमृतत्वाची नाभि म्ह० मध्य आहें. प्राण्यांचें अमृतत्व मजमध्यें उत्तम प्रकारें स्थित आहे, असा याचा अर्थ.

श्रुतिः—यो मा ददाति स इदेव माऽऽ३वाः । अहमन्नमन्नमदन्तमा३द्मि । अहं विश्वं भुवनमभ्यभवा३म् । सुवर्न ज्योतीः । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥१०॥

अर्थ—जो कोणी मज अन्नाला अन्नार्थी लोकांस देतो तो विनष्ट न झालेल्या यथाभूत अन्नाचें रक्षण करतो. पण जो दुसरा कोणी योग्य कालीं अन्नरूप अशा मला याचकांना न देतां स्वतःच खातो, त्याला मी आतां अन्नरूपानेंच खातों. मी या सर्व भुवनास पराभूत करतों. आदित्याप्रमाणें आमची ज्योति नित्य प्रकाशमय आहे. जो असें जाणतो त्याला पूर्वोक्त फल प्राप्त होतें.

भाष्यं—यः कश्चिन्मा मामन्नमन्नार्थिभ्यो ददाति प्रयच्छत्यन्नात्मना ब्रवीति स इदित्थमेवमविनष्टं यथाभूतमावा अवतीत्यर्थः । यः पुनरन्यो माममदत्त्वाऽर्थिभ्यः काले प्राप्तेऽन्नमत्ति तमन्नमदन्तं भक्षयन्तं पुरुषमहमन्नमेव संप्रत्याद्मि भक्षयामि । अत्राऽऽहैवं तर्हि बिभेमि सर्वात्मत्वप्राप्तेर्मोक्षादस्तु संसार एव यतो मुक्तोऽप्यहमन्नभूत आद्यः स्यामन्नस्य । एवं मा भैषीः संव्यवहारविषयत्वात्सर्वकामाशनस्यातीत्यायं संव्यवहारविषयमन्नान्नादादिलक्षणमविद्याकृतं विद्यया ब्रह्मत्वमापन्नो विद्वांस्तस्य नैव द्वितीयं वस्त्वन्तरमस्ति यतो बिभेत्यतो न भेतव्यं मोक्षात्॥

भाष्यार्थ—जो कोणी मज अन्नाला अन्नार्थी लोकांस देतो, म्ह० मला अन्नरूपानें बोलतो तो 'इत्'–अशाप्रकारें, अशा तऱ्हेनें विनष्ट न झालेल्या यथाभूत अन्नाचें रक्षण करतो, असा याचा अर्थ. पण याच्या उलट जो दुसरा काल प्राप्त झाला असतां मला याचकांना न देतां स्वतः अन्न खातो त्या अन्न खाणाऱ्या—अन्न भक्षण करणाऱ्या पुरुषाला मी आतां अन्नरूपानेंच खातों. हें ऐकून कोणी म्हणतो कीं, असें जर असेल तर मी त्या सर्वात्मप्राप्तीला भितों. मला आपला मोक्षापेक्षां संसारच असूं दे. कारण मी मुक्त जरी झालों तरी अन्नभूत होत्साता अन्नाचाच भक्षणीय होईन! (पण त्यावर आह्मी सांगतों कीं, बाबारे)='**मा भैषीः**'–असा भिऊं नकोस. कारण, सर्व कामाशनाला संव्यवहारविषयत्व आहे. म्ह० सर्व कामांचा भोग घेणें, हा व्यवहाराचा विषय आहे. पण हा विद्वान् या अविद्याकृत अन्न-अन्नाद इत्यादिलक्षण संव्यवहाराच्या विषयाचें उल्लंघन करून विद्येच्या योगानें ब्रह्मत्वास प्राप्त झालेला आहे, त्याच्या दृष्टीनें दुसरी निराळी वस्तूच नाहीं कीं, जिला तो भिईल. यास्तव मोक्षाला भिऊं नये.

भाष्यं—एवं तर्हि किमिदमाह–अहमन्नमहमन्नाद इत्युच्यते । योऽयमन्नान्नादादिलक्षणः संव्यवहारः कार्यभूत स संव्यवहारमात्रमेव न परमार्थवस्तु । स एवंभूतोऽपि ब्रह्मनिमित्तो ब्रह्मव्यतिरेकेणासन्निति कृत्वा ब्रह्मविद्याकार्यस्य ब्रह्मभावस्य स्तुत्यर्थमुच्यते । अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादोऽह-

मन्नाद इत्यादि । अतो भयादिदोषगन्धोऽप्यविद्यानिमित्तोऽविद्योच्छेदाद्ब्रह्मभूतस्य नास्तीति । अहं विश्वं समस्तं भुवनं भूतैः संभजनीयं ब्रह्मादिभिर्भवन्तीति वाऽस्मिन्भूतानीति भुवनमभ्यभवामाभिभवामि परेणेश्वरेण स्वरूपेण ॥

भाष्यार्थ---असें जर आहे, तर ' मी अन्न व अन्नाद आहें हें काय म्हणत आहे,' असा प्रश्न आला असतां सांगतों–जो हा अन्न-अन्नाद इत्यादिलक्षण कार्यभूत संव्यवहार तो नुसता संव्यवहारच आहे. परमार्थ वस्तु नव्हे. तो असा जरी असला तरी ब्रह्मनिमित्तक असल्यामुळें म्ह० ब्रह्म हेंच त्या संव्यवहाराचें कारण असल्यामुळें ब्रह्माहून पृथक् पदार्थ या रूपानें असत् आहे; यास्तव ब्रह्मविद्येचें कार्य असा जो ब्रह्मभाव त्याच्या स्तुत्यर्थ ' अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् ' व ' अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः ' इत्यादि सांगितलें जात आहे. यास्तव अविद्येचा उच्छेद झाल्यामुळें ब्रह्मभूत विद्वानाला अविद्यानिमित्तक भयादि दोषांचा गंधहि नाहीं. 'अहं'–मी 'विश्वं'–समस्त 'भुवनं'–ब्रह्मादि भूतांकडून संविभाग करण्यास योग्य असलेलें अथवा यांत भूतें होतात, म्हणून भुवन ' अभ्यभवाम् '–पराभूत करतों. म्ह० श्रेष्ठ ईश्वरस्वरूपानें या समस्त भुवनाचा उपसंहार करतों. (अर्थात् ईश्वराशीं आपलें तादात्म्य आहे, असें ज्ञान झालें असतां ' मी ' या वृत्तीचा बाध होतो. अद्वैत सिद्ध होतें. त्यामुळें भयाचें कारणच उरत नाहीं, असा भावार्थ.)

भाष्यं---सुवर्न ज्योतीः सुवरादित्यो नकार उपमार्थे । आदित्य इव सकृद्विभातमस्मदीयं ज्योतीर्ज्योतिः प्रकाश इत्यर्थः । इति वल्लीद्वयविहितोपनिषत्परमात्मज्ञानं तामेतां यथोक्तामुपनिषदं शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वा भृगुवत्तपो महदास्थाय य एवं वेद तस्येदं फलं यथोक्तमोमिति ॥१०॥

भाष्यार्थ---'सुवर्न ज्योतीः' यांतील 'सुवर्' म्ह० आदित्य; नकार उपमा (इव) या अर्थी म्ह० आदित्याप्रमाणें ' सकृत् विभातं '–नित्य प्रकाश पावणारी 'ज्योतीः' म्ह० ज्योति–प्रकाश. आमची ज्योति–प्रकाश सूर्याच्या प्रकाशाप्रमाणें नित्य प्रकाशमय आहे. 'इति' म्ह० या दोन्ही वल्लींनीं सांगितलेलें ' उपनिषद् ' म्ह० परमात्मज्ञान आहे. त्या या वर सांगितलेल्या प्रकारच्या उपनिषदाला–परमात्मज्ञानाला शान्त, दान्त, उपरत, तितिक्षु व समाहित होऊन, भृगूप्रमाणें मोठें तप करून, जो असें जाणतो त्याला वर सांगितलेल्या प्रकारचें फल प्राप्त होतें. ओमिति ॥ (इति भृगुवल्ल्यध्याये दशमोऽनुवाकः)

ॐ । सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयोपनिषदि तृतीयो भृगुवल्ल्यध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

इति श्रीशंकराचार्यभक्त विष्णुशर्मकृत तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यार्थ समाप्त झाला.